

BIBLIOTEKA KÓRNICKA

218263

Modestiae et diligentiae

Godofredi Lindner.

discipuli Classis *Quartae.*

Gymnasium Regium Lesnense

1822.

Cassius Director

C. JULII CAESARIS
C O M M E N T A R I I
DE
BELLO GALLICO ET CIVILI.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII

DE
BELLO GALLICO ET CIVILI

TEXTUI AD OPTIMARUM EDITIONUM FIDEM DENUO
RECOGNITO ACCESSERUNT ANNOTATIONES VEL EX ALIIS
SELECTAE VEL RECENS ADDITAE, ITEM INDICES NECESSARII,
PRÆMISSA EST NOTITIA LITTERARIA.

Lindner:

USUI
SCHOLARUM ACCOMMODARE STUDUIT

M. JOHANN. CHRISTOPH. STOEPHASIUS

PROFESS. REGIS BORUSS. IN SENATU SACRO ATQUE SCHOLASTICO A CONSIL.
SOCIET. LITTER. VARSAV. ET CRACOV. SODALIS

EDITIO REPETITA AUCTIONIOR ET EMENDATIO

MAGDEBURGI 1819
SUMTIBUS GUILIELMI HEINRICHSHOFEN

TYPIS CHRISTIANI JACOBI HÄNEL

EMENDANDA

Pag. 126, Cap. 27. versu 2. pos' vocem *figura*, pone *commatis signum*.

P. 177. & 178. pro *Argumentum lege Summarium*. (Illud puta hoc sensu ex Latinitate corrupta.)

P. 179. ipsius paginae index (197) mutandus in 179.

P. 201. vs. 18. post nonen *Paullo pone commatis signum*.

P. 313. C. 73. vs. 4. lege *dimissa*.

P. 329. C. 104. vs. 1 in nonnullis exempl. littera *s* in *cognitis* justo exilior comparet.



218263

PRÆFATIO

EDITIONIS VARSAVIENSIS.

SOCIETAS, Elementariorum, quibus in scholis utantur, curam librorum agens (Towarzystwo Elementarne), quum classibus singulis præcipua ad studium linguae latinae comparasset praesidia, ut *Primæ Secundaeque classi* Tirocinium, *Tertiae et Quartae* Selecta, *Sallustii opera Quintae*, *Antiquitatum Compendium Sextae*; eadem adhuc ex publica Lege Scholarum in usum Classis Quintae desiderabat laude celebratos illustri C. Julii Caesaris de Bello Gallico et Civili Commentarios. Horum igitur editio hic nunc sistitur nova et accurata. At ejus edendae ratio quae fuerit, paucis Lectores hisce monere liceat. Societas quidem voluit omnino, ut eam critice recognosceret editor summa cum diligentia; conferendo quippe et examinando in singulis ac minutissimis præstantiores Jungermanni, Cellarii, Davisii, Clarkii, Oudendorpii, Mori et Oberlini criticas editiones. Imprimis vero in constituendo textu ille est horum principem septem virorum sequutus, Franciscum Oudendorpium; utpote qui ad Caesaris ingenium et sensum vel acutissi me atque prosperrime omnium penetraverit, quemque ea de causa Sospitatore Caesaris merito nuncupes.

Quod praeterea ad Annotationes, passim duntaxat criticas, attinet, eas, ex utraque recentissima, Mori et Oberlini, editione maximam partem, idque non temere, excerptas, propter solidiorem juventutis studiosae utilitatem in calcem libri Societas censuit rejiciendas. De aliis autem adminiculis probis et accessionibus, v. c. tabula geographica, indicibus et rel., hic quidem, quod haud in obscuris prostant, ac ne gloriose praefari videamur, reticere potius quam fuse disputare maluimus. — Typographia ceterum, quae sua est liberalitas, neque impensis parsit neque labori, uti hic novus liber scholasticus non solum instructior auxiliis, sed etiam accuratior atque nitidior in lucem prodiret.

Scrib. Varsaviae, mense Septembri 1815.

J. STOEPHASIUS.

NOVAE EDITIONIS PRAEFATIO.

LECTORIBUS S.

Vixdum susceperam, anno abhinc, et quod excurrit, delatum munus Rectoris Gymnasii in Coenobio B. M. Virg. Magdeburgensi, quum amici subinde me exhortati sunt, ut, quam Varsaviae quondam in usum Scholarum adornassem Jul. Caesaris Commentariorum editionem, eam nunc in Germania quoque typis curarem exscribendam. Quae exhortatio ex animi sententia mihi obvenit. Dudum enim tempus captaveram et occasionem recognoscendi iterum Caesaris textum retractandique in eo loca quaedam ambigua. Atque ita pro viribus usus hac opportunitate oblata, nunc concinniorem lectionem, a sagacissimo Moro, vel ab alio viro critico commendatam substitui, nunc vulgarem ac dubiam, quae curis prioribus, Oberlino suadente, erat deleta, reposui uncinis includendo. Complura etiam loca, quibus ab interpungendi ratione parum, ut videbatur, studii olim tribueram, examinavi hac ex parte denuo emendavique. His accesserunt deinceps Annotationes et Indices, in quibus item, uti in textu, mutata hinc inde nonnulla sunt atque correct.

Quod denique ad curam prelo adhibitam attinet, spero fore, ut, paucis levioris momenti exceptis, omne gravius vitium typographicum prorsus absit. Quoad enim Parthenopoli sum versatus, ipse ipsius textus singulas plagulas, a peritis purgatas correctoribus, postremus excussi sedulo. Quum vero huc Posnaniam, ad novum munus obeundum, conferre me debui, partes meas tradidi humanissimo *Friderico Wiggert*, Magistro Gymnasii ad aedem metropolitanam Magdeburgensis dignissimo. Qui quidem vir, subtiliter eruditus summa fide et diligentia (quod laetabundus perspexi) Annotationibus in Commentarios integros paene recognitioni suae relictis manum imposuit extremam, adeoque Additamentis, iisque perdoctis et exquisitis, passim eas ditavit.*) Utrumque grata mente semper agnoscam.

Scrib. Posnaniae, exeunte mense Decembri 1818.

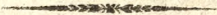
J. C. Stoephasius.

*) Si quid, dum typothetae specimina perlustrabam, visum mihi est in Annot. aut mutandum aut addendum, tacitus alibi mutavi et addidi, alibi appendiculis meis qualibuscunque litteram nominis mei primam adscripsi. — Indicem historicum plurimis in locis liberavi ab erratis, quae ex antiquioribus quibusdam in plures manarunt editiones. — Geographicum indicem, etsi inesse non infitior alia, quae correctione, alia, quae additamentis indigere censebam, tamen, quum ipsius Clarkii editione carerem, nihil aliud quam accurate e Varsav. ed. exscribendum curavi. — Ceterum illa Galliae Caesarianae descriptionem exhibens tabula, (cujus in praef. Varsav. ed. mentio fit) huic editioni non addita est, utpote libri hujus pretium — nullo fere, vel certe parvo ementium lucro — exaggeratura.

Fr. Wiggert.

C. JULII CAESARIS

VITA ET SCRIPTA.



COMPEN-

COMPENDIA SCRIPTURAE POTIORA EXPOSITA.

<i>Lovan.</i>	codex	Lovaniensis.
<i>Leid.</i>	—	Leidensis.
<i>Petav.</i>	—	Petavii.
<i>Norvic.</i>	—	Norvicensis.
<i>Dorv.</i>	—	Dorvillii.
<i>Oxon.</i>	—	Oxonienſis.
<i>Andin.</i>	—	Andinus.

*De his codicibus consulendus Oudendorpius
in editione majore.*

<i>Rom.</i>	editio	Romae. Fol. 1469.
<i>Mediol.</i>	—	Mediolani. Fol. 1478.
<i>Venet.</i>	—	Venetiiſ. Fol. 1482. 1513.

<i>B. G.</i>	in	Bello Gallico.
<i>B. C.</i>	in	Bello Civili.
<i>Af.</i>	in	Bello Africano.
<i>Al.</i>	in	Bello Alexandrino.
<i>H.</i>	in	Bello Hispanienſi.

<i>Scal.</i>	Scaliger.
<i>Oud.</i>	Oudendorpius.
<i>Davis.</i>	Davisius.
<i>Bentl.</i>	Bentlejus.
<i>Jurin.</i>	Jurinius.
<i>J. C. H.</i>	forsan I. Chr. Harenberg, cujus alia inserta Miscellaneis Li- psiensibus novis.
<i>Cell.</i>	Cellarius.
<i>M.</i>	Morus.
<i>O.</i>	Oberlinus.
<i>Eckhel D. n. v.</i>	in Doctrina numorum veterum.

C. JULII CAESARIS
VITA ET SCRIPTA. QUIBUS ACCESSIT
INDEX EDITIONUM IN V AETATES
DIGESTUS.

(Ex libris Theoph. Christoph. Harlesii, „*Introductio in*
„*Notitiam Litteraturae Romanae*“ et „*Brevior No-*
„*titia Litteraturae Romanae etc.*“ inscriptis.)

C. Julius Caesar. 1. Natus Romae Olymp.
CLXX. 1. u. c. 654. al. 653. ante C. N. 99. s. 98.
die III. id. Quintil. (in cujus memoriam Antonius
Olymp. 184. 1. teste Hieronymo in Chronico Eu-
sepii, decrevit, Quintilem mensem *Julium* debere
dici; quia in eo fuisset natus Julius Caesar). In
curia a conjuratis, quorum principes fuerunt
Brutus et Cassius, 23 vulneribus confossus periit,
d. VII. id. Mart. a. u. 710. ante C. N. 43. Olymp.
CLXXXIII. 1.

2. De originatione cognominis *Caesar* mul-
tus est et fere nugax Müller in Einleit. III. p. 6
sqq. Cognomen vero fuisse Juliae gentis, docet
Ursinus, de fam. Rom. p. 1143. Ex antiquissima
et nobilissima familia ortus, a diis originem suam
ipse derivat. Sic enim apud Suetonium in vita
Julii Caesaris cap. 6, in amitae laudatione de ejus

ac patris sui utraque origine gloriabundus arroganter refert: „Amitae meae Juliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus conjunctum est. Nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater: a Venere Julii, cujus gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia Deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.“ qui quidem opinionis error et vanitas eum tamen ad immoderatum summorum honorum imperiique obtinendi studium in primis concitasse videntur. Fulgebat jam in puero virtutis indoles ingeniique splendor. Adolescentia ejus incidit in dominatum Sullae, qui eum, Cinnae generum, quod uxorem Corneliam, quam priore dimissa duxit, repudiare noluit, et sacerdotio et uxoris dote, et gentilitiis hereditatibus multavit, et tandem, Virginibus Vestalibusque et viris amicissimis ac ornatissimis pertinaciter deprecantibus, cessit veniamque dedit: at expugnatus dicitur (apud Suet. in vita Julii, cap. 1.) proclamasse, sive divinitus sive aliqua conjectura: „Vincerent, ac sibi haberent; dummodo scirent, eum, quem incolumem tanto opere cuperent, quandoque optatum partibus, quas secum simul defendissent, exitio futurum: nam Caesari multos Marios inesse.“ Atque, ut de uxoribus illius pauca interseram, Cornelia defuncta, foedus matrimonii cum Pompeja, Q. Pompeji filia, iniit: quam quidem Clodii metu missam fecit. Denique Calpurniam, Pisonis filiam, duxit. Prole mascula destitutus adoptavit C. Octavium. — Sed redimus ad primam illius aetatem. A matre prudenti, Aurelia, sapienter edu-

catus, et M. Antonio Gniphone, postea, quum jam stipendia fecisset, Rhodi Apollonio Molone, Ciceronis itidem praeceptore, usus magistris, summam ingenii, quod erat splendidissimum, atque eloquentiae, cui multum dedit operae, civibus spem fecit: nec fefellit in omnibus, quibus a tribunatu usque ad dictaturam functus est, muneribus. Arte enim, comitate, effusa liberalitate, ingenio, et necessitudine, quae inter eum et Pompejum juncta et stabilita, at tum Pompejo tum reipublicae maxime perniciosa fuit, effecit, ut in republica maxima valeret auctoritate. Quanta vero in consulatu floruerit, ita ut paene nemo auderet resistere ejus incontinentiae, et collega Bibulus sibi timeret, ex exemplis a Suetonio prolatis satis superque colligitur. In toga sagoque felicitatem quasi semper habuit comitem. Post consulatum, quem a. u. c. 695. ante Ch. n. 57. summa auctoritate et vi, nullaue collegae Bibuli ratione habita, gessit, domuit, (ut Cicero ait pro Marcello, cap. 3.) gentes immanitate barbaras, multitudine innumerales, locis infinitas, omni copiarum genere abundantes. Idem Cicero in eadem oratione, cap. 2. summis laudibus, quas quidem colore oratorio majore illuminat, res a Caesare gestas celebrat *).

*) Soleo, ait, saepe ante oculos ponere, idque libenter crebris usurpare sermonibus: omnes nostrorum imperatorum, omnes exterarum gentium potentissimorumque populorum, omnes clarissimorum regum res gestas cum tuis nec contentionum magnitudine, nec numero procliorum, nec varietate regionum, nec celeritate conficiendi, nec dissimilitudine bellorum posse conferri: nec vero disjunctissimas terras citius cujusquam passibus potuisse peragrari, quam tuis non dicam cursibus, sed victoriis lustratae sint. etc.

Atqui secundum Plinium VII. 25. Caesar signis collatis quinquagies dimicavit. In omnibus fere proeliis victor discessit. Omnem Galliam, quam proconsul praeter leges et consuetudinem per decennium administravit, in provinciae formam redegit. Praeter Gallos bella gessit cum Germanis, quorum regem Ariovistum cum delecta manu ingenti proelio caesum, usque ad Rhenum persequutus est, cum Britannis et cum ipsa patria. Fortunam ejus et potentiam quum Pompejus aequo animo ferre non diutius posset, et ob illius nominis celebritatem, animi magnitudinem atque arrogantiam, (quum Caesar absens consulatum ita peteret, ut exercitus, cui praeerat, cum provincia sibi diutius permetteretur,) suae gloriae non magis, quam rei-publicae saluti timeret; effecit facile, ut senatus illius voluntati et desiderio legibus libertatique patriae adversario haud responderet, immo potius juberet legiones mittere ad certam diem, et provincias sibi commissas tradere. Caesar vero tantum abfuit, ut senatui dicto audiens esset, ut potius Romam cum exercitu valido victoriisque adsueto contenderet. Bellum civile exoritur; in quo ea celeritate et fortuna usus est, ut Pompejus cum suis copiis et amicis fugeret ex Italia, in nonnullis proeliis vinceretur, et ab Ptolemaeo, rege Aegypti, ad quem confugerat, turpiter scelestique interficeretur. Postea Aegyptum et Africam subegit, ac Scipionem, et Jubam, tandem Pompeji filium et reliquias factionis Pompejanae in proelio Pharsalico adeo devicit, ut unus imperaret. Romam reversus quatuor uno mense triumphos egit, de Gallia, Ponto, Aegypto et Africa: quibus mox

addidit quintum Hispanicum. Quo facto et omnibus bellis confectis, quum neminem haberet, qui obicem poneret imperandi libidini, praecipuos sibi honores decerni passus est. Patriae igitur patris titulo ornabatur, et in decennium consulis; dictatoris autem in perpetuum et sacrosancti, h. e. inviolabilis, honore mactabatur. Senatum omniaque mutavit pro arbitrio, ordinavit atque constituit. Enimvero omnia, quae Caesar bene maleque gesserit, latius persequi, nec temporis est nec loci: atque si quis velit percensere Caesaris res, totum profecto terrarum orbem enumeret, ut Plinius libr. VII. c. 26. jam agebat. Quod autem multa arrogantius fecit, fortuna secunda elatus multosque libertatis aut turbarum amantes offendit, victoriarum fructus in urbe haud diu percepit, et in ipsa curia juxta Pompeji statuam vulneribus confossus periit. Occisus dictator Caesar aliis pessimum, aliis pulcherrimum facinus jam tempore Taciti *) videbatur. Propter tot funera Pompejanorum, sanguinem civilem et rempublicam vexatam inversamque, et vi ipsius veteris juris publici Romani justam poenam dedisse videtur, Parricidae vero, quorum nonnullos amplissimis beneficiis ornarat, pessimo consilio ausuque manus sanguine imperatoris summi a senatu populoque Romano ad dignitatem dictatoris perpetui evecti sceleste impieque commacularunt, nec effugerunt ultionem divinam v. *Sueton.* in Jul. cap. 89. Sed hujus quaestionis inquisitio diligentiam multorum hominum, in utramque partem disputantium jam exercuit.

*) In *Annal.* I. 8, confer, Forstner ad illum locum.

Novissime, quantum scio, *H. E. Cras* in disp. an Brutus Caesarem jure occiderit? caedem justam fuisse affirmavit: secus autem visum est *Jo. Tonckens* in altera parte speciminis juris publici de jure civium contra tyrannos et injusta Julii Caesaris caede, Groeningae 1778. 8. Atque Caesari post interitum, statuæ, funeris pompa et alii honores publice decreti sunt. Ipse, suadentibus ejus amicis, a populo Romano, quem immensa liberalitate sibi reddiderat devinctum, est consecratus *). Quæ plebis lamentatio turbaeque, quod notae liberalitatis virtutisque desiderium, quæ funestae calamitates confestim necem illius consequutæ sint, ex Suetonio reliquisque, qui de Caesaris vita exposuerunt, constat. Atqui postea nomen *Caesaris* imperatores Romani assumerunt: et primi quidem jure hereditatis. Claudius vero et successores nomen Caesaris honoris et boni ominis causa retinuerunt, et omnibus suis filiis, præter Vitellium, imposuerunt usque ad Trajanum, in quo nomen Caesaris hucusque tamquam gentilitium abiit in nomen dignitatis; id quod uberius demonstravit *Georg. Laurent. Hausfritz* in Commentatione de Caesare, designato successore imperii antiqui, Norimbergae 1737. 4. cap. I. *Pagi* autem in Critica in Annales C. Baronii vol. I. p. 15. edit. Antwerpiae 1727. fol. „post familiam, ait, Juliam in Nerone extinctam, Caesares omnes vota quinquennialia nuncupasse certum: antea, quum nomen illud potius familiae, quam imperii esset, Caesares

*) Conf. Sueton. in Jul. cap. 88. Schöpflini comment. de Apotheosi imperatorum Romanorum cap. I. in ejus Commentat. historicis, Basileae 1741. 4.

quinquennalia non exhibuere, nisi vel tribunitia potestate, aut imperio proconsulari, aut utroque exornati essent.“ Postquam imperatores socios imperii summi sibi sumserunt, nomen Augusti primum; Caesaris autem nomen gradum alterum significare coepit. v. *Ezech. Spanhem.* de usu et praest. numismatum, diss. XII. Tom. II. p. 354.

Memoria Caesaris nummis multis honorata est et posteritati consecrata, ex quibus haud pauci vitam genusque illius illustrarunt: vide, quos laudat *Fabricius* in B. L. I. pag. 249. quibus adjungi possunt *Jos. Khell* in Supplemento ad numismata imperatorum Romanorum aurea et argentea a Vailantio edita a cl. Baldinio aucta etc. Vindobonae 1767. 4. pag. 1. sqq. *Jac. Oiselius* in Thesauro selectorum numismatum antiquorum, etc. Amstelodami 1677. 4. ab initio, alique recentiores scriptores.

3. Quamvis plurimum vitae in armis et negotiis publicis turbisque consumsisset, tamen pro eo, pro quo valuit, ingenio divino complures libros majoris minorisve momenti variique argumenti composuit. (v. *Sueton.* in vita Julii, cap. 56). Qui quidem ab interitu conservati sunt, ii sunt pauci. *Commentarii*, 1) *de Bello Gallico* libr. VII. quorum singuli singulorum annorum res comprehendunt: argumenta vero refert *Müller* l. supra m. pag. 16. sq. Graece illos vertit sive Maximus Planudes sive Theodorus Gaza sive quis alius. v. *Fabric.* I. pag. 250. sqq. — 2) *de Bello Civili* lib. III. Fuerunt tamen viri docti, Ludovicus Carrio, Floridus Sabinus, et Ludovicus Caduceus, qui elegantissimos illos libros abnegarent Caesari:

quorum quidem argumenta levia jam sub examen vocarunt *Vossius* de historicis latinis I. cap. 13. *Bailius* in Diction. art. Caesar, tom. I. et *Müller* in Einleitung etc. III. pag. 31. sqq. adde *Morhof* in Polyhist. tom. I. libr. IV. cap. 11. et *Dodwell* in diss. infra memoranda de Julio Celso §. 4. *Lipsius* vero suspicatus est, alium esse, qui de Bello Gallico et qui de Bello Civili scripsisset; vel certe libros de Bello Gallico a Julio Celso interpolatos ad nostram aetatem pervenisse. Priori sententiae repugnat et auctoritas veterum, et dictionis simplicis atque elegantissimae similitudo: posterior autem eo elui potest, quod illa, quae depravata et a Celso profecta habentur, glossemata recentiorum hominum fuerint, quae postea in contextum irrepsissent.

Alia quoque quaestio orta est, num libri, qui a Plutarcho, Servio, Sidonio, Symmacho aliisque dicuntur *Ephemerides*, iidem sint, ac Commentarii, an ab his diversi. Prius putavit *Fabrizius* in B. L. I. pag. 250. Posterius vero, quod majorem probabilitatis habet speciem, multis argumentis usi affirmarunt *Bailius* l. c. *Müllerus* pag. 35. sqq. *Rualdus* ad Plutarch. in vita Caesaris, c. 22. pag. 858. ed. *Reiske*.

Reliqua diligentiae atque ingenii Caesariani monumenta, quae vero praeter fragmenta quaedam ab Augustino, Fulvio Ursino et Petro Scriverio collecta, atque nonnullis editionibus addita, perierunt, enumerant *Sueton.* Jul. cap. 56. *Fabrizius* in B. L. I. pag. 268. sqq. *Müller* in Einleitung etc. III. pag. 38. sqq. alique: quos adeat, qui plura de illis scire cupiat. Sunt vero 1) orationes; 2) epi-

stolarum libri ad Ciceronem, Oppium, Antonium, Senatum aliosque; 3) de analogia libri II. ad M. T. Ciceronem; 4) dicta collectanea, sive Apophthegmatum volumina, quae Augustus vetuit publicari; 5) Anticatones sive orationes duae, contra librum Ciceronis, *Gellius* IV. 16. et XIII. 19. 6) Libri auspiciorum, quorum decimus sextus a *Macrobio* Satur. I. 16. laudatur; 7) Auguralia; 8) de siderum motu, quos libros Sosigene Aegyptio, peripatetico, et Alexandri Aegaei praeceptore, adhibito composuit: illos tamen a *Plinio* II. 8. XVIII. 25. sq. et *Macrobio* libr. I. Saturn. cap. 16. lectos, num Graece, quod placet *Vossio* de scient. mathem. cap. 34, an Latine scripserit, non satis exploratum est. v. *Fabricii* B. L. I. pag. 270. 9) poemata, e. c. iter, tragoedia Oedipus, laudes Herculis, Julii tragoedia, epigramma in Terentium. — De fragmento, quod extrema belli civilis a Caesare in Hispania gesti refert, et *Jungermannus* libro de bello Hispaniensi subiecit ex MS. *Paulli Petavii* a *Jacobo Bongarsio* accepto, item *Julio Celso*, Constantinopolitano, qui sexcentos circiter post Christum natum annos Caesaris scripta recensuerat, nomenque suum illis, ut *Terentio Calliopius*, subsignaverat, tum de commentariis de vita Caesaris, qui perperam tribuuntur Celso *), et potius auctorem incertum Christianum habent auctorem, multus est *Fabricius* in B. L. I. pag. 255, qui pag. 259. haud multum abest a sen-

*) v. *Graevii* praefat. ad suam Caesaris editionem, et *H. Dodwell*, qui Italum patria suspicatur, in dissert. de *Julio Celso*, subjecta ejus *Annalibus Quintilianeis et Statianis*, Oxon. 1698. 8. sect. XI.

tentia Bernardi Monetae, arbitrantis, illos tres libros de vita Caesaris assignandos esse Francisco Petrarchae; cui quidem fragmentum de bello Hispanico, quod Jungermannus ex codice Petaviano publici juris fecit, in illo diserte tribuitur *).

Firmicus et Suidas Caesarem dictatorem confuderunt cum Caesare Germanico, dum produnt, a priore *Arati* phaenomena latino carmine esse conversa. Perperam quoque nostro adscribuntur

1) *Cosmographia et Itinerarium*, a variis quum idolorum tum veri dei cultoribus postea interpolatum, immutatum, truncatum auctumque, quod frequenter editum est sub nomine Aethici Istri et Antonini Augusti **). 2) bina diplomata, velut a Julio Caesare et Nerone imperatoribus Austriae concessa; 3) duo epigrammata. 4) Decretum sive exemplum fidei publicae a Caesare Ciceroni datum. 5) Testamentum. de quibus consules *Fabricii* B. L. I p. 270. sqq.

4. In hoc natura, quid efficere possit, videtur experta. Nihil illo fuit illustrius. Equidem neminem novi Romanorum, qui pari, nedum majori ingenio fuerit praeditus. Fuit ad omnes res aptus, consilii plenus, promptus in rebus gerendis non minus, quam excogitandis; bonus historicus, perfectus scriptor, probabilis orator, poeta haud omnino contemnendus; quid? quod subtilis philo-

*) Julii Celsi, qui vulgo habetur auctor, commentarii primum editi sunt, nullo auctoris nomine addito, 1473. postea ob summam raritatem subjecti a Graevio suae Caesaris editioni, et eodem anno seorsum Londini. 8.

**) Conf. Funccium de virili aet. L. L. II. pag. 304. sqq. et Wesseling praefat. ad vetera Romanor. itineraria.

sophus et grammaticus: imperator summus et mari et terra. In omni historia praeter Carolum M. imperatorem, et Fridericum M. regem Borussorum, pauci erunt, qui claritate et usu belli non minus quam litterarum amore ingeniique praestantia nostrum aequent et cum eo possint comparari. Omnes, quae ad formam summi ingenii requiruntur, virtutes in se uno comprehensas habuit. Prima virtus ingenii, quae est fertilitas ac vigor animi, et quae praecipue novis inventis demonstratur, intelligi potest ex multis signis, sive eum consideres belli ducem sive principem civitatis. *Ex utroque Caesar*, abiit in proverbium. Quot novis strategematibus vicit hostes! quae multa nova invenit in re militari, in acie et disciplina melius ordinanda, in pontibus struendis, in obsidione urbium, quarum nulla tam firma fuit, aut in excelsissimis saxis posita, quam non vi aut arte expugnasset! Celeriter, quae opus essent, reperiebat: nec in summo discrimine defuit consilium. Devictis hostibus belloque civili composito, quum illius unius consilio atque cura gubernaretur respublica, et anni ratio apud Romanos esset perturbatissima: siderum cognitione, et Sosigenis maxime Astrologi opera bene usus est ad anni Romani emendationem. Primus enim modum anni solaris, ab Aegyptiis pridem repertum, in civilem et publicum usum Romanorum induxit. Hinc enatum est *Calendarium Julianum*, in cuius historia explananda multi viri docti jam versati sunt. Scaligero, Petavio, Gassendo, Francisco Blondello, Bucherio et Norisio a Fabricio jam laudatis addi possunt *Henricus Leonhardus Schurzfleisch* in disp. de anno Romano Julio, Wit-

tebergae 1703. *Seger* in disp. annus Romanus, argumentum historicum, Lipsiae 1759. *Henr. Dodwell* de veteribus Graecorum Romanorumque cyclis, Oxonii 1701. 4. diss. X. *Strauch* disp. chronologica de anno, Wittebergae 1654. alique recentiores, qui compendia aut systemata conscripserunt chronologica. — Quae nova consilia excogitavit ad formam reipublicae immutandam et ordinandam imperiique firmitatem stabiliendam; ad mores corrigendos et jus emendandum! quae quidem Suetonius fusius enarrat. Multa quidem cum multis tyrannis et principibus habet communia; at, si tempora illa perpendimus, et quae superandae erant difficultates, videbimus tamen, eum plurimis praestitisse et prudentia, et celeritate ingeniique felicitate. Cernemus praeter ea ejus ingenii ubertatem in omni oratione. Homo erat disertus; et nisi eum arma negotiaque infinita civilia a fori strepitu et eloquentiae studio avocassent, valde dubito, an Cicero unus in arte orandi Romae obtinuisset principatum. adde judicium *Quintil.* I. O. X. 1. 114. De ejus dicendi genere postea sermo erit. Ipse Cicero apud Suetonium cap. 55. negat, se videre, cui Caesar debeat cedere, aitque, eum elegantem, splendidam quoque atque etiam magnificam, ac generosam quodammodo, rationem dicendi tenere. (v. Cic. Brut. c. 75). Idem ad Cornelium Nepotem ita scripsit: „Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior aut crebrior? Quis verbis aut ornatior aut elegantior?“ Juvit eum eloquentia corporis. Excelsa statura, os paullo plenius, vox acuta, ardens motus gestusque

non

non sine venustate commendarunt orationem plausumque pararunt majorem. Poesin quoque attigit adolescens, sed ad majora natus et fictus in illa haud excelluit. De versibus ejus auctor de causis corruptae eloquentiae ita judicat (cap. 21.): „Fecerunt et carmina (Caesar ac Brutus) et in Bibliothecas retulerunt, non melius quam Cicero, at felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt.“

Tanta vero fuit judicii acies, tanta sagacitas, ut de instantibus verissime judicaret, et de futuris callidissime conjiceret, ac prudenter inserviret temporibus. Diu multumque, quae facturus erat, quando res et tempus permiserint, secum ponderavit, et quae facere decrevit, sine ulla cunctatione exsequutus est. In omnibus consiliis, negotiis, etiam in periculis, quae imminere videbantur aut jam premebant, evitandis aut depellendis sapientia et ordo cernitur. Quamquam oppressa populi Romani libertate, totius reipublicae jus, potestatem atque imperium in se transtulerat, nimiosque receperat honores (v. Sueton. Jul. cap. 76.) et revera omnia fecerat pro suo arbitrio; umbram tamen quamdam pristinae libertatis in multis rebus voluit relinquere, et asperiora imperii summi nomina signaque emollire videri. Hinc et regis honorem et diadema repudiavit, nec nomen titulumque tribunitiae potestatis publice usurpavit*) Atque sic multa alia domi militiaeque excogitavit fecitque quae acerrimi judicii documenta essent

*) v. *Schwarzii* disp. de Augustorum Caesarumque tribunitia potestate, §. 2. sqq. pag. 104. sqq. in ejus dissertationibus selectis, a me editis, Erlangae 1778. 4.

manifesta. Nec superstitionis vinculis teneri se passus est. (v. Sueton. c. 59. in vita Julii).

Quantum valuerit memoria, vel id satis erit testimonii, quod quidem *Plinius* (penes quem sit fides) VII. H. N. 25. narrat, Caesarem solitum esse scribere et legere, simul dictare et audire, epistolas vero rerum magnarum quaternas pariter, aut si nihil aliud ageret, septenas dictare librariis. v. Harduinum ad illum locum.

At injuriarum, si quis poenitentiae signa ederet, lubentissime oblitus in ulciscendo adeo lenis fuit, ut moderatione admirabili clementiaque tum in administratione tum in victoria belli civilis plurimos vinceret adversarios, et boni principis indolisque excelsae fieret exemplum *). Beneficiorum contra et officiorum memoriam numquam delevit. Constans et facilis in amicitia, cum iis, a quibus laesus erat, sine ulla mora in gratiam rediit: quum tempus posceret, laboriosus et patiens, nec frigoris nec aestus vim metuit. Nulla plaga percussus, nullis contumeliis fortunaeque injuria fractus, omnium judicio magni imperatoris animique excelsi notam famamque numquam perdidit; ne deseruit quidem. Simulac vero se remiserat, fuit luxuriosus, splendidus in vita victuque et in libidines maxime pronus ac sumtuosus. Ad onera igitur bellorum civilium et ad impendia immoderatae liberalitatis, amorum, triumphorum munerumque sustinenda ab rapinis et sacrilegiis haud abstinuit; eoque nomini suo sempiternas inussit maculas. Ut abundaret auro, urbes diripuit ho-

*) v. *Ciceron.* pro M. Marcello et pro Ligario; *Suet.* in Jul. capp. 73. sqq.

stiliter diruitque et fana templaque deorum, donis referta, expilavit. Britanniam invasit opinione magnarum opum, (vide *Morum* ad Caesar. de B. G. IV. 20), societates ac regna dedit pretio, et jam in primo consulatu tria millia pondo auri per Vatinium furatus ex Capitolio, tantundem inaurati aeris reposuit. Ut virtutibus ita quoque vitiis excelluit. Ad reliquas tamen, quibus splenduit, virtutes progrediamur breviter persequendas.

Ut litteras ipse calluit optime, ita quoque coluit ornavitque homines eruditos, hos libenter secum habuit, omnes medicinam Romae professos et liberalium artium doctores, quo lubentius et ipsi urbem incolerent, civitate donavit, et, ut litterarum cupidi majorem haberent opportunitatem, bibliothecas graecas et latinas quas maximas posset, publicare instituit, cura illarum M. Varroni demandata.

Qui vero laude imperatoria plurimos vicit, is quoque scribendo id consequutus est, ut eo plurimum valeret, nec ulli et dignitate et suavitate orationis cederet, ac propriam quamdam dicendi formam, quam omnes venusti pulcrique studiosi et periti amant, paucissimi imitatione assequuntur, elegantem suavemque exprimeret: summa enim venustas grataque negligentia aequae ac proprietatis verborum et gravitas orationis tenent lectores. Instar omnium Cicero, optimus magister dicendi et eloquentiae decus, erit, ad cujus iudicium de Caesaris stilo atque eloquentia in Bruto capp. 72. 73 et 75. latum, optimo jure provocem. Ita vero, ut pauca excerpam, artifex ille praestantissimus sensit: „De Caesare et ipse ita iudico, et de hoc hujus

generis acerrimo aestimatore saepissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime: nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebam, sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis litteris, et iis quidem reconditis et exquisitis, summoque studio et diligentia est consequutus. “Tum cap. 75. fin. „Orationes ejus mihi vehementer probantur: complures autem legi. Atque etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum; valde quidem, inquam, probandos: nudi enim sunt, recti et venusti, omni ornatu orationis, tamquam veste, detracto: sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam: ineptis gratum fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit. Nihil enim est in historia pura et illustri brevitatem dulcius. “ Nemo vero vim, ornatum atque elegantiam orationis, ac veneres et pulcritudinem naturalem in Caesaris commentariis fusius doctiusque explanavit, etiamsi simplicitatem dulcedinemque Caesaris haud assequutus sit imitando, quam *Jo. Guil. Bergerus*, orator quondam Witemberg., in op. erudito, inscripto *De naturali pulchritudine orationis ad excelsam Longini disciplinam illustri continentique C. Julii Caesaris exemplo exacta liber. commentarius etc. Lipsiae 1720. 4.* — (Num vero auctor eo bene fecerit, quod Caesaris genus dicendi, simplex illud et tenue, secundum Longini potissimum praecepta de sublimitate examinavit, jure dubitat *Morus* in praef. ad Caesarem p. VI. not.) — Fol. 51. sqq. com-

paratio Caesaris cum Xenophonte instituitur. Neque vero Caesar caret naevis, saltem horum suspitione. De iis, quae singularia sunt, nec facile imitanda, multus est Berger. libr. laud. adde *Walchii* histor. L. L. pag. 537. sq.

In enarrandis Germanorum rebus, religione, atque antiquitate, quod Germania Romanis illo tempore paene innotescere coepit demum, illi non temere habenda est fides. vide e. c. libr. VI de B. G. cap. 14 — 33. ibique elegantissimum *Morum*. Atqui *Harduinus* in Chron. vet. test. pag. 613. res a Caesare in Galliis gestas, more suo, suspectas atque suppositas nobis reddere audet: at refutatus est a *Jo. Sartorio* de ostracismo litterario, pag. 61. sq. Hinc etiam *Pelloutier* in Histoire des Celtes, I. p. 125, sqq. Caesarem facit reum errorum in Celticis rebus commissorum. Praeivit tamen *Cluverius* in Germania antiqua, libr. I. cap. III. pag. 33. sq. arbitratus, Caesarem de Celtis, Batavis et Germanis loquentem, pluribus in locis falsum esse. Atqui jam *Pollio Asinius* apud *Suetonium* Jul. cap. 56. commentarios Caesaris parum diligenter parumque integra veritate compositos putavit *). Quae tamen ad fidem Caesaris usquequaque defendendam, saltem ad ignorance excusationem valeant, ea bene dixit *Christian. Henric. Eckhard* in commentatione de C. Asinio Pollione iniquo optimorum latinitatis auctorum censore. Jenae 1743. 4. p. 54. sqq. adde *Jo. Dan. Ritteri* historiam Gallorum, germanica lingua conscriptam, Lipsiae 1774. 8. Item sui ipsius laudem et reti-

*) Consule *Morhofium* de Patavinitate Liviana, cap. 4. et *Funccium* de vir. aet. L. L. II. pag. 207. sqq.

centiam quorundam a se parum generose factorum aliaque in eo culparunt critici. At enim non projecit ampullas, nec vanus fuit rerum suarum jactor: tum magnitudinis suae conscius potuit verum scribere: et tamen pluribus aliis, gloria meritisque inferioribus, est verecundior, deinde fuit homo a vitiis haud immunis, denique commentarios scripsit, non historiam. Atque quot homines adeo aperti sunt, ut sua vitia aut flagitia sceleraque ipsi manifestent, nec potius celent!

5. Historiam editionum criticam nondum habemus. Hae tamen potiores sint aetates. Duae *principes* editiones jam divortium faciunt: reliquae utplurimum inter se consentiunt usque ad Beroaldum, Jucundum et Paullum Manutium, qui partim ex libris scriptis partim de conjectura veteris textus formam plus minusve mutarunt. Successit Seb. Gryphius, qui antiquissimi exemplaris ope a superioribus discessit. Postea Michael Brutus, Fulvius Ursinus, Petrus Ciacconius, Joseph. Scaliger, (qui tamen non omnibus illis locis, quibus Davisio visum est, primus mutavit contextum, vide e. c. *Oudendorp.* ad B. C. I. cap. 39. pag. 564. et pluries), Vascosanus, et Justus Lipsius, aliique ex libris aut ingenio modo emendarunt textum, modo vitiarunt, imprimis recentiores, qui Caesaris orationem ad severam quamdam brevitatis et concisae dicendi rationis legem ubique exigerent et constituerent, de qua nimia sedulitate jam conquestus est *Dorville* ad Charitonem pag. 306. atque in hoc genere etiam in Sallustio a quibusdam peccatum est. adde *Oudendorp.* praefat. ad Caesarem fol. ultimo. E recentioribus vero Davisius et

Clarke de Caesare restituendo bene mereri studuerunt; at ingenio prior interdum indulsit plus justo. Horum omnium operam superavit, ingenti librorum tum scriptorum tum editorum copia usus, Franciscus Oudendorp., qui veterem lectionem saepe, nec id male, revocavit. Glossas tamen librariorum aut grammaticorum e margine codicum in textum interdum irrepsisse, fit credibile: interea in illis resecandis cautione opus est. vide exempli gratia interpretes ad Hirtii librum VIII. de B. G. cap. 15. pag. 466. ed. Oudendorp. — Sequitur ut editiones quum antiquissimas tum meliores persequamur: omnes enumerare nec vacat nec opus est. Nudum editionum catalogum, neque justum neque plenum, exhibet Fabricii B. L. I. pag. 259. sq.

Duae *principes* editt. Romae c. praef. *Jo. Andreae*, episc. Aler., in domo Petri de Maximis, 1469. fol. (quae editio omnia jam habet, quae hodieum sub Caesaris nomine exstant,) et ibid. 1472. fol. *) jam inter se differunt: reliquae, ut dixi supra, congruunt inter se usque ad Beroaldum, Jucundum et Paullum Manutium. Inter edd. saec. XV. notandae sunt ed. Veneta typis Nicolai Jenson, 1471. fol. et Jul. Caes. comm. de B. Gall. cum *Jul. Celso*, de vita et rebus Julii Caesaris, s. l. et typographo, (at Argentorati typis Henr. Eggesteyn,) 1470. fol. Sed falso adscribitur ed. *Julio Celso*, qui circ. post C. N. a. DC. commentarios Caesaris Constantinopoli recensuerat **).

*) de his aliisque antiquis Caesaris editt. vid. *Clement* Bibl. curieuse etc. VI. p. 14. sqq.

**) Conf. *Clement* l. c. pag. 19. sqq. et *Com. de Reviczky* in Biblioth. gr. et lat. p. 142. sqq. De ed. quadam

*Alter*a aetas incipit ab edit. Bononiensi 1504. fol. quae cura *Phil. Beroaldi* ex codd. emendatior facta est — rec. s. l. 1508. 8. — curante *Luca Robia*, Florent. typ. Phil. Giuntae 1508. 8. — cura *Jo. Jucundi Veron.* Venet. in aed. Aldi et Andr. Soceri 1513. 8. cum figg. (de qua ed. v. *Clement* l. c. p. 22. sqq.) quae correctius rep. est Florent. in officina Ph. Junt. 1514. 8. — 1520. 8. Ex Ald. offic. usque ad a. 1588. duodecies, cum scholiis quoque aut correctionibus exierunt Caesaris commentarii, secundum auctor. Serie dell' ediz. Aldine. — Haud spernendae sunt edd. ex *Henr. Glareani* castigatione et c. scholiis ejusd. Friburgi Brisgoiae 1538. 8. ex Offic. Mich. Vascosani Par. 1543. fol. et Rob. Steph. Par. 1544. 8. (conf. Oud. fol. * * 2. praef. et p. 164.) Sequitur *tertia* aetas, in qua eminent ed. *Gryphiana* Lugd. 1560. 12. ex antiquis codd. — cum scholiis *Bruti*, Venet. apud Manut. 1564. 8. imprimis emendante *Fulvio Ursino*, Antwerp. ex offic. Plant. 1570. 8. — Lugdun. ap. Guil. Rovillium 1574. 8. — *Quartam* aetatem *Jos. Scaliger*, qui multa vel ex libris mutavit, vel ex ingenio, ap. Raphel. 1606. 8. &c. auspicatus, eumque in textu sequutus est *Gothofr. Jungermann*, qui *veterem Graecum interpretem* librorum VII. de B. G. et fragmm. tum suas aliorumque notas adjecit, Francof. ad M. 1606. 4. II. tom. rep. Francof. sumt. Joh. Dav. Zunneri 1669. 4. quae quidem ed. in fronte dicitur auctior et com-tior; at vitiis scatet typographicis. — cum doct.

Marliani indicis locorum in commentar. Caesaris B. G. descriptorum &c. 4. haud longe post a. 1470. emissa. v. Panzer. A. T. IX. p. 314.

notis *Dionysii Vossii* et cum *Julio Celso* ex museo *I. G. Graevii*. Amstel. 1697. 8. rep. additis *I. Davisii* aliorumque notis. Lugd. Bat. 1713. 8. II. voll. — *Quintae aetatis* auctores praecipui sunt *Christoph. Cellarius*, cum notis Lips. 1705. 8. et saepius, tum *Jo. Davisius*, cum ejus et aliorum animadverss. ac metaphrasi graeca, Cantabr. 1706. et auct. 1727. 4. — dein ed. splendidissima, tabulis 87. aeri incisis ornata, cum libris editis et scriptis collata atque correcta et cum annott. *Sam. Clarke*, Londin. 1712. fol. max. — rep. sine iconibus ib. 1720. 8. ac saepius. — cum animadv. *Th. Bentleji*, acc. conjecturae et emendatt. *Jac. Jurini*, Lond. 1742. II. voll. 8. Novam denique ex pluribus msstis factam recensionem et locupletissim. edit. curavit *Franc. Oudendorp*. cum suis animadverss. notisque integris Dion. Vossii, Jo. Davisii et Sam. Clarkii multisque iconibus. Lugduni Bat. et Rotterod. 1737. 4. Omissis notis dein repetita paucis mutatis ibid. 1740. 8. (accurata et nitida editio) — recusa Lugd. Batavorum 1773. 8. vid. *Pinelli* cat. II. p. 65. — Ut alias edd. partim a nitore venustateque commendabiles et in Anglia Parisiisque excusas, partim in usum scholarum repetitas praetermittam, paucas alias memorabo. Ad intelligentiam potissimum tam rerum quam verborum plena utilisque est ed. *Sam. Fr. Nathan. Mori*, Lips. 1780. m. 8. Nitida correctaque est Lond. ap. Payne, typis Jakson. 1790. 8. II. voll. ex ed. Oudendorp. ducta. Ex eadem, hinc inde in textu refictae, sunt edd. *I. Christian. Frid. Wetzelii* cum indice historico et geogr. Varsov. 1797. 8. *Jo. Georgii Hutten*, Tubingae 1797. 8. Bipontina

1782. et eadem ed. (secunda emendatio et auctior) Argentorati 1803. II. voll. 8. — Recentissima autem et optima ed. est *Oberlini*, inscripta: C. Julii Caesaris Commentarii de Bello Gallico et Civili. Accedunt libri de Bello Alexandrino, Africano et Hispaniensi. E recensione Francisci Oudendorpii. Post Cellarium et Morum denuo curavit *Jer. Jac. Oberlinus*, Argentoratensis etc. Lipsiae 1805. in libraria Weidmann. et Londini ap. J. Payne etc. 8. maj. — In linguam *Polonicam* Julii Caesaris Commentariorum de Bello Gallico libros VII. et incerti auctoris librum VIII. transtulit *Andreas Vargocius* (Wargocki), Cracoviae 1608. 4. quam versionem splendide recudendam curavit *Thaddaeus Mostovius* (Mostowski), Varsav. 1803. 8 maj. (Vid. ejus *Corpus Scriptorum Polonicor.*) — *Gallice* Commentarios interpretatus est et observationibus historicis et geographicis instruxit *d'Anville*, Amstel. et Paris. 1755. quae maxime laudatur ob additas annotationes. 2) *de Vaillius* (Wailly), Paris. 1806. II. Voll. 8. Inest eadem libro egregio: *Commentaires de César*, avec des notes historiques, critiques et militaires, par Mr. le Comte *Turpin de Crissé*. Montargii 1785. III. Voll. 8. maj. cum figg. 3) Novam interpretationem cum observationibus criticis et litterariis edidit *Botidoux*, Paris. 1811. V. Voll. 8. maj. — *Germanice* converterunt: 1) *Joh. Franc. Wagner*. Stutgardiae 1765. 8. emend. 1779. 8. maj. 2) *Philip. Ludov. Haus*. Francof. ad Moenum 1783. — 88. III. Voll. 8. emend. 1801. et 1802. II. Voll. 8. 3) *A. Wagner*. Curiae Variscorum 1815. II. Voll. 8. maj. — Conf. *Introd.* II. p. 181 — 217. *Not. brev.* p. 166. sqq. *Suppl.* I. p. 265. sqq. et II. p. 500. sq.

Caesaris editi, adjungi solent libri de *B. Alexandrino*, de *B. Africano* et *B. Hispaniensi*. Illi vero num *A. Hirtio* an *C. Oppio*, Caesaris familiaribus, ut vulgo fit, an incerto auctori sint attribuendi, res dubia, nec paucis VV. DD. incerta esse videtur. v. Introd. II. p. 217. sqq. Suppl. I. p. 284.

Auctarium.

(Cfr. Bipont. edit. secund. a. 1803. in Notit. Literar. p. LXXIII. sqq.)

Praeter laudatos viros, qui scriptis suis Caesarem illustrarunt, consulendi sunt: *Mart. Hankius* de Romanar. rerum scriptoribus, tom. I. pag. 32. sq. — *Whear* Relectiones hyemales, sect. XIX, et *Nevii* Accessiones ad Wheari Relectiones pag. 121. ejusdemque *Nevii* Mantissa p. 2. Biographia classica, Lond. 1740. 8. Vol. II. p. 125. sqq. — *Menkenii* Bibl. virr. ill. n. 46. — *Oudendorpii* orat. de literariis C. J. Caesaris studiis, Lugd. Bat. 1740. 4. — *de la Mothe le Vayer* in Opp. Gallic. tom. III. Paris. 1681. 12.

Separatim de Caesaris libris, aut aliqua eorum parte, bene vel meriti sunt vel mereri voluerunt nonnulli viri docti, ut *Christoph. Praetorius* in Digressionibus ad Lib. I. de B. G. Stetini, 1656. 4. — *Carol. Guischartus*, (*Quintus Icilius* a *Friderico M.* cognominatus,) in Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains, Lugd. 1760. 8. II. voll. et Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires, Berol. 1774. 4. et 8. IV. voll. — *Jac. Fr. Roesch* Commentar über die Commentarien des Caesar, als eine Beantwortung der *Remarques sur César* des H. General v. W.; nebst Beiträgen zur Römischen Taktik. Halle

1783. gr.8. mit 4 Kupf. — *Clem. Edmonds* Observations upon Cesars Commentaries, Lond. 1609. fol. c. figg. Auctius recusae Lond. 1677. fol. — *Secousse* Epicrisis in Plutarchi vitam Caesaris, in historia acad. Paris. Inscript. vol. IV. pag. 53. sqq. ex interpret. germanica. — Ibid. vol. III. pag. 266. *Lancelot* de Vocatibus apud Caesarem de B. G. §. 23. disse- rit. — Et vol. IX. pag. 302. *Levesque de la Rava- liere* de expeditione Caesaris tertia contra Germa- nos locum in B. G. IV. a crisi Cluverii vindicat ex- plicatque. — *S. P. Rist* Probe einiger Verbesserun- gen in I. Caesaris commentariis de B. G. et C. in Bibl. miscell. Hamburg. vol. III. pag. 419. — I. C. H. Emendatt. aliquot criticae in I. Caesaris libris de B. G. tentatae; in Miscell. Lipsiens. nov. tom. II. part. 2. pag. 304. sqq. tom. III. part. 2. pag. 329. et part. 4. pag. 650. sqq. — *D'Anville* in Eclaircissemens géographiques sur l'ancienne Gaule, Paris. 1743. 12. — *Pelloutier* in Mém. de l'Acad. de Berl. tom. V. pag. 491. sq. de loco libri VI. cap. 21. disse- rit. — De arte militari lingua Italica in Caesarem commentatus est *Laelius Brancatius*, Venet. 4. 1585. et Antwerp. 4. 1610. — Observationi poli- tiche, con la Vita di C. Giulio Cesare, auctore *Stef. Ambros. Schiappalaria*, in Anversa, 1578. et publicata da Orlando *Pescetti*, in Verona 1600. — (Plura qui volent praeter Notit. Liter. editionis Bipont., adeant 1, *Harlesii* Introd. part. 2. inde a p. 214. edit. alter.; ejusd. Brevior. Notit. p. 173. et 174. Suppl. I. p. 279 — 284. Suppl. II. pag. 500 et 501. — 2, *Oberlini* Praefat. ad supra laudat. Caesaris edit. p. VI. sqq.)

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLIGO.

Constat

Constat, commentarios dici eas narrationes, quae, neglecto adventicio cultu, de rebus ipsis tenuiter exponunt, ut, qui majus et ornatius opus scribere velit, habeat, unde petat. (Cic. de orat. 2, 12. et de clar. orat. 75.) Itaque Hirtius in epistola, libro octavo de bello Gallico praemissa, *Caesaris*, inquit, *commentarii editi sunt, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset*, cf. Cic. ad Div. 5, 12, extr. Graeci autem hujusmodi commentarios ὑπομνήματα, ὑπομνηματισμούς et ἀπομνημονεύματα dixerunt (ut Strabo lib. 4. p. 177. ὁ Καῖσαρ ἐν τοῖς ὑπομνήμασι), quia hoc genere narrandi uni memoriae rerum gestarum consulitur (*Mémoires*). Potuisse hos commentarios dici ἐφημερίδας, et revera nomine hoc a Plutarcho (in vita Caes. c. 22.) insignitos esse, indubitatum est: utrum vero Caesar nullam, praeter commentarios, historiam suarum rerum scripserit, an et commentarios hos, et ephemerides, ab his commentariis diversas, consignaverit,

dubitat. Posteriorem sententiam defendit Rualdus ad illum Plutarchi locum (p. 858. ed. Reisk.), quia passim ex ephemeridibus Caesaris loci a veteribus recitantur, qui in commentariis ejus, hodieum superstitibus, non leguntur. Quod argumentum ut est perspicuum, ita multi sententiam Rualdi sequuntur. Fabricius vero in Bibl. Lat. 1, 10, 2. his ita occurrit, ut in Caesaris libris de bello Gallico lacunas esse statuat.

MORUS.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER PRIMUS.

Galliae descriptio. c. 1. Eam Helvetii invadere tentant: sed duobus proeliis a Caesare profligantur, et reliquiae in patriam, quam deseruerant, repelluntur. c. 2 — 29. Galli apud Caesarem de Ariovisto, Germanorum rege, Sequanorum agrum insidente, conqueruntur: ille componendae rei legatos ad Ariovistum mittit, sed frustra. 30 — 36. Copias adversus eum educit primum pavidas, post tamen hortatu suo confirmatas. Colloquuntur partium duces, sed nullo effectum. Proin armis res geritur; et clade accepta, e Gallia profugiunt Germani. 37 — 54.

GALLIA est omnis divisa in partes tris, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate Provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt: qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praece-

dunt, quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septemtriones et orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septemtriones.

a. u. c. 2. Apud Helvetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit, et civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui Provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et minus facile finitumis bellum inferre possent: qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudo autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se finis habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

3. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt, ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare; jumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere; sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad

eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. R. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere, propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et jusjurandum dant, et, regno occupato, per tris potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis caussam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta caussae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia decem, undique coegit, et omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne caussam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant,

combūrunt, ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, uti, eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exustis, una cum iis proficiscantur: Bojosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Norejamque oppugnant, receptos ad se socios sibi asciscunt.

6. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Juram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per Provinciam nostram, multo facilius atque expeditius, propterea quod Helvetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in Populum Romanum viderentur, existimabant; vel vi coacturos, ut per suos finis eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio Coss.

7. Caesari quum id nunciatum esset, eos per Provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, et, quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit, et ad Genevam pervenit. Provinciae toti quam maximum [potest] militum numerum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio una); pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis, cujus legationis Namejus et Verudoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo, sine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat.

Caesar, quod memoria tenebat, L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab injuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellent, a. d. idus Apr. reverterentur.

8. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, milia passuum decem novem murum, in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, praesidia disponit, castella communit, quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reverterunt, negat, se more et exemplo Populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare; et, si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdiu, saepius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione, et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

9. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Helvetiis erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus novis rebus studebat, et quam plurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit, et a Sequanis impetrat, ut per fines suos ire Helvetios patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Se-

quani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuria transeant.

10. Caesari renunciatur, Helvetiis esse in animo, per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus ab-sunt, quae civitas est in Provincia. Id si fieret, intel-legebat, magno cum Provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, Populi Romani inimicos, locis pa-tentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas caussas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus con-tendit, duasque ibi legiones conscribit, et tris, quae circum Aquilejam hiemabant, ex hibernis educit, et, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, et Grajoceli, et Caturiges, locis superio-ribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciae extremum, in fines Vocontiorum ul-terioris Provinciae die septimo pervenit: inde in Allo-brogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra Provinciam trans Rhodanum primi.

11. Helvetii jam per angustias et fines Sequano-rum suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaeque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de Populo Romano meritos esse, ut paene in con-spectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in ser-vitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eo-dem tempore Aedui Ambarri, necessarii et consan-guinei Aeduorum, Caesarem certiores faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reli-qui. Quibus rebus adductus Caesar, non expectan-

dum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santonos Helvetii pervenirent,

12. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tris jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse. de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes aggressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium Consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem Populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

13. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repente ejus adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: Si pacem Populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi Populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improvise unum pagum adortus esset,

quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magno opere virtuti tribueret aut ipsos despiceret: se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo contenderent, aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate Populi Romani et internecone exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

14. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito Populi Romani accidissent: qui si alicujus injuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellexeret, quare timeret; neque sine caussa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet; num etiam recentium injuriarum, quod eo invito iter per Provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque, tam diu se impune tulisse injurias, admirarentur, eodem pertinere: consuesse enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat; et si Aeduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: ejus rei Populum Romanum esse testem.

15. Hoc responso dato, discessit. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Caesar, equitatumque omnem, ad numerum quatuor milium, quem ex omni Provincia, et Aeduis, atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes

hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt: et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublatis Helvetiis, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnumquam ex novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a proelio continebat, ac satis habebat in praesentia, hostem rapinis, pabulationibus populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter novissimum hostium agmen, et nostrum primum, non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

16. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septemtrionibus, ut ante dictum [est], posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arari navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod iter ab Arari Helvetiis averterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die ducere Aedui: conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret: convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo magistratu praeerat (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus, et vitae necisque in suos habet potestatem), graviter eos accusat, quod, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non subleventur: praesertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

17. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui privati plus possint, quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deter-

rere, ne frumentum conferant, quod praestare debeant. Si jam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum imperia perferre satius esse; neque dubitare, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quaeque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessario rem coactus Caesari enunciarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit; et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

18. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem, Divitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus praesentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet: quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera: Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: compluris annos portoria reliquaque omnia Aeduum vectigalia parvo pretio redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse: atque hujus potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse: favere et cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem et Romanos, quod eorum adventu potentia ejus diminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accadat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire; imperio Populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum paucis ante diebus

esset factum, initium ejus fugae factum a Dumnorige atque ejus equitibus (nam equitatu, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat); eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

19. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspensiones certissimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset, quod obsides inter eos dando curasset, quod ea omnia non modo injussu suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse caussae arbitratur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in Populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque priusquam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Proculum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine ejus offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuatur, vel civitatem statuere jubeat.

20. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset: quibus opibus ac nervis non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum: qua ex re futurum,

uti totius Galliae animi a se averterentur. Haec quum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar ejus dextram prendit: consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicae injuriam et suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet; quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

21. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius castris octo: qualis esset natura montis et qualis in circuitu assensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum, legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis ascendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

22. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut Labieni cognitus esset: Considius equo admisso ad eum accurrit; dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros expectabat proelloque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, et montem a suis teneri, et Helvetios

castra movisse, et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur, et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

23. Postridie ejus diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur, Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commovissent; sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt.

24. Postquam id animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret: ac totum montem hominibus compleri, et interea sarcinas in unum locum conferri, et eum ab his, qui in superiore acie constiterant, muniri jussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

25. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disjecta, gladiis dstrictis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque

evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut diu jactato brachio praeoptarent scutum manu emittere et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boji et Tulingi, qui hominum milibus circiter XV agmen hostium claudebant, et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere: et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

26. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros objecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter milia hominum CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die quarto pervenerunt, quum, et propter vulnera militum et propter sepulturam occisorum, nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas litteras nunciosque misit, ne eos frumento, neve alia re juvant: qui si juvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

27. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditioe ad eum miserunt. Qui quum eum in itinere convenissent seque ad pedes projecissent suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum expectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum milia VI ejus pagi, qui Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dediticiorum, suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

28. Quod ubi Caesar rescit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium numero habuit; reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditioem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et quod, omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut iis frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit, eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent, et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Bojos, petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

29. In castris Helvetiorum tabulae repertae sunt, litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent: et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium

rerum summa erat, capitum Helvetiorum milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latebrigorum XIV, Rauracorum XXIII, Bojorum XXXII: ex his, qui arma ferre possent, ad milia XCII. Summa omnium fuerunt ad milia CCCLXVIII. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus milium C et X.

30. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt: intellegere sese, tametsi, pro veteribus Helvetiorum injuriis Populi Romani, ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae, quam Populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia delegerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere, liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et jurejurando, ne quis enunciret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

31. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto in occulto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Caesari ad pedes projecerunt: non minus se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enunciarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent, propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernīs Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter milia

milia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamas-
sent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX milium numerum: cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proclis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute et Populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare, nobilissimos civitatis, et iurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a Populo Romano imploraturus, neque recusaturus, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque iurejurando neque obsidibus teneretur. Sed pejus victoribus Sequanis, quam Aeduis victis, accidisse: propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus consedis-
set, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupavisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum milia hominum XXIV ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit ad Magetobriam, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare Populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciundum, quod Helvetiis fe-

cerint, ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant, fortunamque, quaecumque accadat, experiantur. Haec si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine Populi Romani deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur; Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere.

32. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei causa quae esset, miratus, ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Aeduus respondit: Hoc esse miseriorem gravioremque fortunam Sequanorum, prae reliquorum; quod soline in occulto quidem queri, neque auxilium implorare auderent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi.

33. His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit, et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret; imprimis quod Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat: quod in tanto imperio Populi Romani turpissimum sibi et reipublicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhe-

num transire; et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, Populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent atque inde in Italiam contenderent; praesertim quum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus divideret. Quibus rebus quam maturime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumserat, ut ferendus non videretur.

34. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio diceret: velle sese de re publica et summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret; neque exercitum sine magno comITU atque emolimento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Caesari aut omnino Populo Romano negotii esset.

35. His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: Quoniam tanto suo Populique Romani beneficio affectus, quum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset, hanc sibi Populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postularet: primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet, Sequanisque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve Aeduos injuria lacesseret, neve his sociisque eorum bellum inferret: si id ita fecisset, sibi Populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone Coss.

senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicae facere posset, Aeduos ceterosque amicos Populi Romani defenderet, sese Aeduorum injurias non neglecturum.

36. Ad haec Ariovistus respondit: Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item Populum Romanum victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse Populo Romano non praescriberet, quemadmodum suo jure uteretur; non oportere sese a Populo Romano in suo jure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse, neque iis, neque eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe iis fraternum nomen Populi Romani afuturum. Quod sibi Caesar denunciaret, se Aeduorum injurias non neglecturum; neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congredieretur; intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV tectum non subissent, virtute possent.

37. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Trevis veniebant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse: Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni consedis, qui Rhenum transire conarentur; iis praesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Quum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupan-

dum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magno opere praecavendum sibi Caesar existimabat: namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, paene totum oppidum eingat: reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices ejus montis ex utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit, occupatoque oppido, ibi praesidium collocat.

39. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariae commeatusque caussa moratur, ex percuntatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse praedicabant, saepenumero sese cum eis congressos ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, praefectis, reliquisque, qui, ex urbe amicitiae caussa Caesarem secuti, [magnum periculum miserabantur, quod] non magnum in re militari usum habebant: quorum alius, alia caussa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse dicerent, petebant, ut ejus voluntate discedere liceret: nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur.^{sup} Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu praeerant, perturbabantur.³ Qui se ex his minus timidos existimari

volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commodè supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant, quum castra moveri ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturus.

40. Haec quum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime Populi Romani amicitiam appetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis atque aequitate conditionum perspecta, cum neque suam neque Populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum, Cimbris et Teutonis a C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur: factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis acceperant, sublevarent. Ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine caussa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuis-

set, hac ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, quum aut de officio imperatoris desperare, aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare; jamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos brevi tempore judicatuuros. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturo dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse conjunctam. Suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repraesentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibi eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat praecipue et propter virtutem confidebat maxime.

41. Hac oratione habita, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum judicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum judicium, sed imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Divitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris milibus passuum quatuor et viginti abesse.

42. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset: seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar, jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis Populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita caussa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: Plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere; pollicitum, se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.

43. Planicies erat magna, et in ea tumulus terrenus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis delexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur, et, praeter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: illum, quum neque aditum, neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac li-

heralitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docerat etiam, quam veteres, quamque justae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent, quae senatus consulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent: ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent: Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam Populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

44. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit; de suis virtutibus multa praedicavit: Transisse Rhenum sese, non sua sponte, sed rogatum et accessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio fusas ac superatas esse; si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse, de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus dependerint. Amicitiam Populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento, esse oportere, idque se ea spe petisse. Si per Populum Romanum stipendium remittatur et dediti subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum Populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducatur, id se sui muniendi, non Galliae impugnandae causa facere; ejus rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam Populum Romanum. Num-

quam ante hoc tempus exercitum Populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic item nos esse iniquos, qui in suo jure se interpellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos diceret, non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio Populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi caussa habere. Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque Populi Romani gratum esse facturum; id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si decessisset ac liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum, et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum.

45. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam neque Populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret; neque se judicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam Populi Romani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus Populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, Populi Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

46. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros

conjicere. Caesar loquendi finem fecit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut, pulsus hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitu injectum est.

47. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae, neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Caesari caussa visa non est, et eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum et hominibus feris objecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procellum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat), et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa jam Ariovistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis caussa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo praesente, conclamavit: Quid ad se venirent? An speculandi caussa? Conantis dicere prohibuit et in catenas conjecit.

48. Eodem die castra promovit et milibus passuum sex a Caesaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei praeter castra Caesaris suas copias transduxit et milibus passuum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intercluderet. Ex

eo die dies continuos quinque Caesar pro castris suas copias produxit et aciem instructam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit; equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum milia erant sex; totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi; quos ex omni copia singuli singulos, suae salutis causa, delegerant. Cum his in proeliis versabantur, ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumsistebant: si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, ut, jubis equorum sublevati, cursum adaequarent.

49. Ubi eum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus sexcentos ab eis, castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero XVI milia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent, et munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere, iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit et partem auxiliorum; quatuor reliquas in castra maiora reduxit.

50. Proximo die, instituto suo, Caesar e castris utrisque copias suas eduxit; paullumque a maioribus progressus, aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit: acriter utrimque usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quam ob

rem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere: Non esse fas, Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent.

51. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit; omnis alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt, paribusque intervallis Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos, omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quae in proelium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

52. Caesar singulis legionibus singulos legatos et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, comminus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent et scuta manibus revellerent et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

53. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerint. Ibi perpauci aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem repperunt. In his fuit Ariovistus, qui, naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Caesarem, hostis equitatu persequentem, incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit, quod hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque ejus calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se praesente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus et ad eum reductus est.

54. Hoc proelio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praeposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER SECUNDUS.

Belgae omnes contra P. R. conjurant, praeter Remos: quorum oppidum Bibrax Caesar liberat. c. 1 — 10. Discedentes Belgas insecutus vincit. c. 11. Suessiones, Bellovacos, Ambianos in fidem accipit: Nervios fortiter repugnantes cum Atrebatibus ac Veromanduis debellat. c. 12 — 28. Item Aduatucos. c. 29 — 33. Armoricos P. Crassus superavit. c. 34. Res post Belgas pacatos gestae. c. 35.

QUUM esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra Populum Romanum conjurare, obsidesque inter se dare: conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita Populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque his,

qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

a. u. c. 2. ^{696.} Iis nunciis litterisque commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, et inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit: dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de his rebus certiore faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [duodecimo die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum pervenit.

3. Eo quum de improvise celeriusque omni opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque in potestatem Populi Romani permittere: neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra Populum Romanum omnino conjurasse: paratosque esse, et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere et frumento ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne SueSSIONES quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem jure et eisdem legibus utantur, unum imperium unumque magistratum cum ipsis habeant, deterrire potuerint, quin cum his consentirent.

4. Quum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedis, Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui, patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbroscque intra fines

suos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantum quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et hominum numero valere: hos posse conficere armata milia centum: pollicitos ex eo numero electa milia LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc, propter justitiam prudentiamque, summam totius belli omnium voluntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri milia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur longissimeque absint: XV milia Atrebates: Ambianos X milia: Morinos XXV milia: Menapios IX milia: Caletos X milia: Velocasses et Veromandos totidem: Aduatucos XXIX milia, Condrusos, Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad XL milia.

5. Caesar, Remos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit. Quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Aeduum magno opere cohortatus, docet, quanto opere rei publicae communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine uno tempore configendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint et eorum agros populari coeperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque jam longe abesse ab his, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognovit; flumen Axo-

nam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat, et, post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat, et, commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari possent, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit, et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum, legatum, cum sex cohortibus reliquit: castra in altitudinem pedum duodecim vallo, fossaque duodeviginti pedum, munire iubet.

6. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat milia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. Ubi, circumjecta multitudine hominum totis moenibus, undique lapides in murum jaci coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est; testudine facta, portas succedunt murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam, quum tanta multitudo lapides ac tela conjicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Quum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex his, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuncios ad eum mittit, Nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non posse.

7. Eo de media nocte Caesar, iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum adventu et Remis, cum spe defensionis, studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque, paullisper apud oppidum morati agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt et ab milibus passuum minus II castra posuerunt, quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius milibus passuum VIII in latitudinem patebant.

8. Caesar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, proelio supersedere statuit; quotidie tamē equestribus proeliis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, sollicitationibus periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris, ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, (quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris dejectus habebat, et frontem leniter fastigatus paullatim ad planitiem redibat), ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit, ne, quum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si qua opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

9. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes expectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggredierentur, parati in armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, expugnarent pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

10. Caesar, certior factus ab Titurio, omnem equitatum et levis armaturae Numidas, funditores sagit-

tariosque pontem transducit atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum corpora reliquos, audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit; concilio convocato, constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti, ut, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent, et potius in suis, quam in alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis caussis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent, non poterat.

11. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, quae de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. His Q. Pedium et L. Aurunculejum Cottam legatos praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi, novissimos adorti et multa milia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; prioresque (quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur), exaudito cla-

more, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque solis destiterunt, seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

12. Postridie ejus diei Caesar, prius quam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit, et, magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto turribusque constitutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditione mittunt, et, petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

13. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis atque ipsius Galbae regis duobus filiis armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos duxit. Qui quum se suae omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia passuum quinque abesset, omnes majores natu, ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere et voce significare coeperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire, neque contra Populum Romanum armis contendere. Item, quum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.

14. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum reverterat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos a suis principi-

bus, qui dicerent, Aeduos, a Caesare in servitutem re-
dactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et
ab Aeduis defecisse et Populo Romano bellum intulisse.
Qui hujus consilii principes fuissent, quod intellegerent,
quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam
profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro
his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos
utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud
omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opi-
bus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

15. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum
caussa sese eos in fidem recepturum et conservaturum
dixit: sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctori-
tate, atque hominum multitudine praestabat, DC obsides
poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido col-
latis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se
suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Ner-
vii attingebant: quorum de natura moribusque Caesar
quum quaereret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad
eos mercatoribus: nihil pati vini reliquarumque rerum
[ad luxuriam pertinentium] inferri, quod his rebus relan-
guescere animos et eorum remitti virtutem existimarent:
esse homines feroces magnaeque virtutis: increpitare at-
que incusare reliquos Belgas, qui se Populo Romano de-
didissent patriamque virtutem projecissent: confirmare,
sese neque legatos missuros, neque ullam conditionem
pacis accepturos.

16. Quum per eorum fines triduum iter fecisset,
inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non
amplius milia passuum decem abesse: trans id flumen
omnis Nervios consedissee, adventumque ibi Romanorum
expectare una cum Atrebatibus et Veromanduis, fini-
tumis suis: (nam his utrisque persuaserant, uti eandem
belli fortunam experirentur): expectari etiam ab his
Aduatucorum copias, atque esse in itinere; mulieres,
quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in
eum locum conjecisse, quo propter paludes exercitui
aditus non esset.

17. His rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent: quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones, impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis), quo facilius finitumorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebris in latitudinem ramis et rubis sentibusque interjectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent; quo non modo intrari, sed ne perspicere quidem possit. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii aestimaverunt.

18. Loci natura erat haec, quem locum nostri castris delegerant. Collis, ab summo aequaliter declivis, ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur, adversus huic et contrarius, passus circiter ducentos, infima apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspicere posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

19. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam, quod ad hostis appropinquabat, consuetudine sua Caesar sex le-

giones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium commiserunt. Quum se illi idemtidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent: interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi latebant, visa sunt (quod tempus inter eos committendi proelii convenerat), ita, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsas ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et ad silvas et in flumine et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

20. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi: acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum: quarum rerum magnam partem temporis brevitatis et successus et incursus hostium impendebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod, superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil jam Caesaris imperium spectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant.

21. Caesar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decurrit et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, proelii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi caussa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas inducendas scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne, in quaerendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

22. Instructo exercitu, magis ut loci natura dejectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, quum diversis locis legiones, aliae alia in parte, hostibus resisterent, sepiusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari, neque, quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunae quoque eventus varii sequebantur.

23. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato proelio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversae duae legiones, undecima et octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At tum

totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima et non magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere coeperunt.

24. Eodem tempore equites nostri levisque armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab decumana porta ac summo jugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi, quum respexissent et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab civitate missi ad Caesarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et paene circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

25. Caesar, ab decimae legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgueri signisque in unum locum collatis duodecimae legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento; quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his Primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores; et nonnullos ab novissimis desertos proelio excedere ac tela vitare; hostis neque a

fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare; et rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset: scuto ab novissimis uni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos laxare jussit, quo facilius gladiis uti possent. Cujus adventu spe illata militibus ac redintegrato animo, quum pro se quisque, in conspectu imperatoris etiam in extremis suis rebus, operam navare cuperent, paullum hostium impetus tardatus est.

26. Caesar, quum septimam legionem, quae juxta constiterat, item urgueri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant, proelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur. Et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspicatus, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

27. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis et coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumultu, tela in no-

stros conjicerent et pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantae virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

28. Hoc proelio facto, et prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur; omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in commemoranda civitatis calamitate ex DC ad III senatores, ex hominum milibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit suisque finibus atque oppidis uti jussit; et finitumis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

29. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nervii venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiae ex suis ac praesidio sex milia hominum [una] reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitumis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

30. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, parvulisque proeliis cum nostris contendebant: postea vallo pedum XII, in cir-

cuitu XV milium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum suorum brevitata nostra contemptui est), tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

31. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum locuti: Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta celeritate promovere [et ex propinquitate pugnare] possent: se suaque omnia eorum potestati permittere, dixerunt. Unum petere ac deprecari: si forte, pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a Populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

32. Ad haec Caesar respondit: Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent: sed deditiois nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Nervii fecisset, facturum finitumisque imperaturum, ne quam dedititiis Populi Romani injuriam inferrent. Re nunciata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

33. Sub vesperum Caesar portas claudi militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani ab mili-

tibus injuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos, crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quatuor, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intramissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est milium LIII.

34. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritumae civitates oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque Populi Romani esse redactas.

35. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur: quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est. Ob easque res, ex litteris Caesaris, dies XV supplicatio decreta est: quod ante id tempus accidit nulli.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER TERTIUS.

Ser. Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam sub Alpibus, Allobroges versus sitas, subegit: rebellantes et castra legionis obsidentes, eruptione facta, prostravit. c. 1 — 6. Eodem tempore Armorici, h. e. Veneti cum finitimis, legatis retentis, rebellant, quos Caesar navali bello domuit, c. 7 — 16. Titurio Sabino interea vincente Unellos, c. 17 — 19. Crasso Aquitanos. c. 20 — 27. Morinos Menapiosque, quoad anni tempestas permisit, Caesar affligit: dein suos in hiberna reducit. c. 28 — 29.

a. u. c. **Q**UUM in Italiam proficisceretur Caesar, Ser.
697. vium Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpis, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis obsidibusque

datis et pace facta, constituit, cohortis duas in Nantua-tibus collocare et ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: quī vicus, positus in valle, non magna adjecta planitie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram, vacuum ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

2. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de caussis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus singillatim, qui commeatus petendi caussa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos non solum itinerum caussa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari et ea loca finitumae provinciae adjungere, sibi persuasum habebant.

3. His nunciis acceptis, Galba, quum neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat; concilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in concilio, quum tantum repentini periculī praeter opinionem accidisset, ac jam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio venire, neque commeatus supportari, interclisis itineribus, possent; prope jam desperata salute, nonnullae hujusmodi

modi sententiae dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenis-
sent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti pla-
cuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei
eventum experiri et castra defendere.

4. Brevi spatio interjecto, vix ut his rebus, quas
constituissent, collocandis atque administrandis tempus
daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decur-
rere, lapides gaesaeque in vallum conjicere: nostri primo
integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra
telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars ca-
strorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occur-
rere et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diutur-
nitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii
integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris
propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo de-
fesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem ejus
loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facul-
tas dabatur.

5. Quum jam amplius horis sex continenter pu-
gnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris de-
ficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque
nostris vallum scindere et fossas complere coepissent,
resque esset jam ad extremum perducta casum, P. Sex-
tius Baculus, primipili centurio, quem Nervico proelio
compluribus confectum vulneribus diximus, et item C.
Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et vir-
tutis, ad Galbam accurrunt atque unam esse spem salu-
tis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium expe-
rarentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter
milites certiores facit, paullisper intermitterent proelium
ac tantummodo tela missa exciperent seque ex labore re-
ficerent: post signo dato ex castris erumperent atque
omnem spem salutis in virtute ponerent.

6. Quod jussi sunt, faciunt; ac subito omnibus
portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret,
neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita
commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum ca-
strorum venerant, undique circumventos interficiunt, et

ex hominum milibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fuis armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat atque alio sese in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisset rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici aedificiis incensis, in Provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuatis, inde in Allobrogas perduxit ibique hiemavit.

7. His rebus gestis, quum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita, inita hieme, Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarant. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causa, dimisit: quo in numero erat T. Terrasidius, missus in Unellos, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

8. Hujus civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritumae regionum earum, quod et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et in magno impetu maris atque aperto, paucis portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fuit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia), eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent: et, celeriter missis legatis, per suos principes inter se con-

jurant, nihil nisi communi consilio acturos, eundemque omnis fortunae exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

9. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex Provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates, cognito Caesaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intellegebant, (legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos,) pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere instituunt; hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse, confidebant: ac jam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulasque novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios asciscunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, arcessunt.

10. Erant hae difficultates belli gerundi, quas supra ostendimus; sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: injuriae retentorum equitum Romanorum; rebellio facta post deditionem; defectio datis obsidibus; tot civitatum conjuratio; in primis, ne, hac parte neglecta, reliquae nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque quum intellexeret, omnes fere Gallos novis rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere et conditionem servitutis odisse, prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

11. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque in officio contineat, Germanosque, qui auxilio a Belgis accessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim et magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes jungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Unellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, praeficit, et, quum primum possit, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

12. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut, posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis accidit semper horarum XXIV spatio, neque navibus, quod, rursus minuente aestu, naves in vadis afflictaearentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediabatur; ac si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare coeperant, magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant

omnia seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae naves tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

13. Namque ipsorum naves ad hunc modum factae armataeque erant. Carinae aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum aestus excipere possent: prorae admodum erectae, atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae: naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: ancoraе, pro funibus, ferreis catenis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae sive propter lini inopiam atque ejus usus inscientiam, sive eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode, arbitrabantur. Cum his navibus nostrae classi ejusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostrae rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur, et eadem de causa minus commode copulis continebantur. Accedebat, ut, quum saevire ventus coepisset et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et, ab aestu derelictae, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

14. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandam classem. Quae ubi convenit, ac primum ab hostibus visa est: circiter CCXX naves eorum paratissimae atque omni genere armorum ornatae, profectae ex portu, nostris adversae consti-

terunt: neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, et missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae, insertae affixaeque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, navigio remis incitato praerumpebantur. Quibus abscisis, antemnae necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

15. Dejectis, ut diximus, antemnis, quum singulas binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt: ac jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco movere non possent. Quae quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

16. Quo proelio bellum Venetorum totiusque orae maritimae confectum est. Nam, quum omnis juvenus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus aliquid

consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coegerant: quibus amissis, reliqui, neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Caesari dediderunt. In quos eo gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

17. Dum haec in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quas defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coegerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice junxerunt; magnaue praeterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant, quos spes praedandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, quum Viridovix contra eum duum milium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut jam non solum hostibus in contemtionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur: tantamque opinionem timoris praebuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

18. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem et callidum delegit, Gallum, ex his, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes trans-eat, et, quid fieri velit, edocet. Qui, ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit: quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex ca-

stris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, sarmientis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrorum editus et paullatim ab imo acclivis, circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consecrati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

20. Eodem fere tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, quum intellegeret, in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus, legatus, exercitu pulso, interfectus

esset, atque unde L. Manilius, Proconsul, impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quae sunt civitates Galliae Provinciae, finitumae his regionibus, nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestris copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, proelium renovarunt.

21. Pugnatum est diu atque acriter, quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent; tamen confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis (cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt), ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere jussi, faciunt.

22. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum sexcentis devotis, quos illi Soldurios appellant, (quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant; neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitiae devovisset, mortem recusaret,) cum iis Adcantuannus, eruptionem fa-

cere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso impetravit.

123. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocationum et Tarusatum profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum, et natura loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoque versus dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitumae Aquitaniae: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu magna cum auctoritate et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnis annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine Populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci; hostem et vagari et vias obsidere et castris satis praesidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

24. Prima luce, productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem conjectis, quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicatuuros existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato abducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cuncta-

tionem atque opinionem timidiore hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

25. Ibi quum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium praeberent, quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

26. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quae, praesidio castris relictæ, intritæ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consecutus, ex milium quinquaginta numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

27. Hac audita pugna, magna pars Aquitaniae sese Crasso dedit obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuz-

tes, Cocosates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

28. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope exacta jam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam quod intellegebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt eosque in silvas repulerunt, et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

29. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas caedere instituit; et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, ejusmodi tempestates sunt consecutae, uti opus necessario intermitteretur, et, continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit, et in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER QUARTUS.

Usipetes et Tenchtheri, Germani, a Suevis exacti, qui Suevi obiter describuntur, Menapios invadunt, et inde in Eburones progressi, a Caesare magna strage superantur. Qui evaserant, in Sigambros trans Rhenum se recipiunt. c. 1 — 15. Caesar, fabricato ponte, transit Rhenum; Sigambros ultus, Ubisque liberatis, revertitur. c. 16 — 19. Inde in Galliam regressus, e Morinis solvit in Britanniam; et parte ejus difficulter subacta, in Galliam revertitur, c. 20 — 36. et Morinos subigit. c. 37 — 38.

a. u. c. **E**A, quae secuta est, hieme, qui fuit annus 698. Cn. Pompejo, M. Crasso Coss. Usipetes Germani et item Tenchtheri magna cum multitudo hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati bello premebantur et agricultura prohibebantur. Suevorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula milia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus in-

vicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est; neque longius anno remanere uno in loco incolendi caussa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt multumque sunt in venationibus: quae res et cibi genere et quotidiana exercitatione et libertate vitae (quod, a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciant) et vires alit et immmani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis, neque vestitus, praeter pellis, habeant quidquam (quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta), et laventur in fluminibus.

2. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent: quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatitiis non utuntur: sed quae sunt apud eos nata, prava atque deformia, haec quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

3. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Suevis circiter milia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii (quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum), et paullo, quam sunt ejusdem generis, et ceteris humaniores, propterea quod

Rhenum attingunt multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

4. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen, agris expulsi et multis Germaniae locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverant, et, cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; et tridui viam progressi, rursus reverterunt, atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt, atque, omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

5. His de rebus Caesar certior factus et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles et novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores, etiam invitos, consistere cogant, et, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus

atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio poenitere necesse est, quum incertis rumoribus serviant et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

6. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit, missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur, et in finis Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis, Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit, eorumque animis permulsis et confirmatis equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

7. Re frumentaria comparata equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: Germanos neque priores Populo Romano bellum inferre, neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: haec tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

8. Ad haec Caesar, quae visum est, respondit; sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari, tantae praesertim multitudini, sine injuria possint. Sed licere,

si velint, in Ubiorum finibus considerare, quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur et a se auxilium petant: hoc se ab iis impetraturum.

9. Legati haec se ad suos relatueros dixerunt, et, re deliberata, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique caussa ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites atque ejus rei caussa moram interponi, arbitrabatur.

10. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta, quae appellatur Vahalis, insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit, neque longius ab Oceano milibus passuum LXXX in Rhenum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines Sarunetium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Trevirorum citatus fertur: et, ubi Oceano appropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, (ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere existimantur,) multisque capitibus in Oceanum influit.

11. Caesar quum ab hoste non amplius passuum XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere, ne longius progrederetur, orabant. Quum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret, eosque pugna prohiberet; sibi-que uti potestatem faceret, in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quae a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur: tamen sese non longius milibus passuum quatuor aquationis caussa processurum eo

die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes proelio lacerarent; et, si ipsi lacerarentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

12. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat quinque milium numerus, quum ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Caesare discesserant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt, subfossisque equis compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur quatuor et septuaginta, in his vir fortissimus, Piso, Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui jam proelio excesserat, procul animum advertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hoc facto proelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur, summae dementiae esse iudicabat: et, cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quaestore communi-

cato, ne quem diem pugnae praetermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie ejus diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani, frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi caussa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblato gavisus, illos retineri jussit; ipse omnes copias castris eduxit, equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

14. Acie triplici instituta et celeriter VIII milium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruerunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt atque inter carros impedimentaue proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

15. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt: et, quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CDXXX milium fuisset, se in castra receperunt. Caesar his, quos in castris retinue-

rat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Caesar libertatem concessit.

16. Germanico bello confecto, multis de caussis Caesar statuit, sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret, Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intellegerent, et posse et audere Populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchthororum, quam supra commemoravi, praedandi frumentandique caussa Mosam transisse, neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Caesar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito Germanos in Galliam transire, non aequum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem ejus exercitus, Ariovisto pulso et hoc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia Populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

17. Caesar his de caussis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat; sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque Populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis, tamen

id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se iungebat. Haec quum machinationibus immissa in flumen defixerat fistucisque adegerat, non sublicae modo directae ad perpendicularum, sed prona ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria bina, ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum, ab inferiore parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquae se incitavisset, hoc artius illigata tenerentur. Haec directae materiae injectae contexebantur et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicae et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quae, pro pariete subjectae et cum omni opere conjunctae, vim fluminis exciperent: et aliae item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves dejiciendi operis essent a barbaris missae, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti noerent.

18. Diebus decem, quibus materia coepta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar, ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaeque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

19. Caesar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque

succisis, se in fines Ubiorum recepit; atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suevis premerentur, haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores suaeque omnia in silvas deponerent atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum expectare atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino X et VIII trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.

20. Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septemtriones vergit, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritumam atque eas regiones, quae sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque quae aut quanta nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

21. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis

omnibus rebus, ad se quam primum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam transiectus. Huc naves undique ex finitumis regionibus et, quam superiore aetate ad Veneticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare atque imperio Populi Romani obtemperare. Quibus auditis liberaliter pollicitus hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit, et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates horteturque, ut Populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renunciat.

22. Dum in his locis Caesar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum Populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo loco ab milibus passuum VIII

vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculejo Cottae, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum, legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

23. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit equitesque in ulteriorem portum progredi et naves conscendere et se sequi iussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam in ancoris expectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis, et quae ex Voluseno cognosset, et quae fieri vellet, ostendit monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime ut maritumae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent,) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris, circiter milia passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naves constituit.

24. At barbari, consilio Romanorum cognito, praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi armorum onere oppressis, simul et de navibus desiliendum et in fluctibus consistendum et cum hostibus erat pugnandum: quum illi aut ex arido, aut paullulum in

aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela conjicerent et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, nitebantur.

25. Quod ubi Caesar animum advertit, naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatio et motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus et remis incitari et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoveri jussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paullum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: Desilite, inquit, commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praestitero. Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se projecit atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt: hos item ex proximis primis navibus quum conspexissent, subsecuti hostibus appropinquarunt.

26. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat, magno opere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur: plures paucos circumstiebant: alii ab latere aperto in universos tela conjiciebant. Quod quum animum advertisset Caesar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri jussit, et, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri,

simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt atque eos in fugam dederunt neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

27. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: obsides daturus, quaeque imperasset sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Caesare in Britanniam praemisum. Hunc illi e navi egressum, quum ad eos oratoris modo imperatoris mandata perferret, comprehenderant atque in vincula conjecerant: tum, proelio facto, remiserunt et in petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem, ex longinquiore locis arcessitam, paucis diebus sese daturus dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt principesque undique convenere et se civitatesque suas Caesari commendare coeperunt.

28. His rebus pace confirmata, post diem IV, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quae quum appropinquarent Britanniae et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius solis occasum, magno sui cum periculo dejicerentur: quae tamen, ancoris jactis quum fluctibus complerentur, necessario adversa nocte in altum provectae continentem petierunt.

29. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere

consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat; et onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae quum essent, funibus, ancoris reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt, et, quod omnibus constabat, hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

30. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae jusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocti, quum equites et naves et frumentum Romanis deesse intellegerent et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat, optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere et rem in hiemem producere, quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi caussa in Britanniam transiturum confidebant.

31. Itaque, rursus conjuratione facta, paullatim ex castris discedere ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat et, quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio a militibus administraretur, duodecim navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

32. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renunciaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari et confestim sese subsequi iussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere et conferta legione ex omnibus partibus tela conjici, animum advertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu atque essedis circumdederant.

33. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant et tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant: et, quum se inter equitum turmas insinuaverint, ex essedis desiliunt et pedibus proeliantur. Aurigae interim paullatim ex proelio excedunt atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere et per temonem percurrere et in iugo insistere et inde se in currus citissime recipere consuerint.

34. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex ti-

more receperunt. Quo facto, ad lacessendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos complures dies tempestates, quae et nostros in castris continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt, et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitudo peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

35. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsī, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter triginta, quos Commius Atrēbas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga vertērunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque afflictis incensisque, se in castra receperunt.

36. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Caesarem de pace, venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit eosque in continentem adduci iussit, quod, propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit, quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariae duae eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt, et paullo infra delatae sunt.

37. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent, Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos relique-

rat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese interlici nollent, arma ponere jusserunt. Quum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter milia VI convenerunt. Qua re nunciata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt atque amplius horis quatuor fortissime pugnaverunt et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abjectis armis terga verterunt magnusque eorum numerus est occisus.

38. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reducerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q Titurius et L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex litteris Caesaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

C. JULII CAESARIS COMMENTARII DE BELLO GALLICO.

LIBER QUINTUS.

Caesar classem parari in Gallis jubet: ipse Pirustas in Illyrico coercet. 1. Inde reversus, compositis Trevirorum turbis, et Dumnorige coercito c. 2 — 7, iterum trajicit in Britanniam c. 8 — 11, quae describitur c. 12 — 14, ibique bella gerit feliciter. c. 15 — 22. Post reditum deficiunt Galli, et Eburones Sabinum ac Cottam legatos cum legione caedunt c. 23 — 37: Nervii cum Aduatucis et Eburonibus Q. Ciceronis castra graviter oppugnant c. 38 — 48, a Caesare profligantur. c. 49 — 51. Senones et Treviri res novas moliantur: interfecto Induciomaro, fit Gallia quietior. c. 52 — 58.

a. u. c. **L**ucio Domitio, Appio Claudio, Consulibus, dis-
699. cedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuevit, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reliquendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera et ad mul-

itudinem jumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem humilitas multum adjuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitumam partem Provinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus milites imperat certumque in locum convenire jubet. Qua re nunciata, Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Caesar obsides imperat eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituent.

2. His confectis rebus conventibusque peractis, in citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC ejus generis, cujus supra demonstravimus, naves, et longas XXVIII invenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque omnis ad portum Itium convenire jubet, quo ex portu commodissimum in Britanniam transmissum esse cognoverat, circiter milium passuum XXX a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IV, et equitibus DCCC in finis Trevirorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

3. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de
Cae-

Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros neque ab amicitia Populi Romani defecturos confirmavit; quaeque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere, iisque, qui per aetatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam civitati consulere non possent: Induciomarus veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Caesarem mittit; sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur. Itaque esse civitatem in sua potestate, seque, si Caesar permetteret, ad eum in castra venturum et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

4. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio dederet, tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Induciomarum ad se cum ducentis obsidibus venire jussit. His adductis, in iis filio propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit: quod quum merito ejus ab se fieri intellegebat, tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quam plurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

5. His rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, LX na-
ves, quae in Meldis factae erant, tempestate rejectas,
cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant
profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum
atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius
Galliae equitatus convenit, numero milium quatuor,
principesque ex omnibus civitatibus: ex quibus perpau-
cos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gal-
lia, reliquos obsidum loco secum ducere, decreverat;
quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

6. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de
quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in
primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum,
cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos au-
ctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod jam in
concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare
regnum civitatis deferri: quod dictum Aedui graviter
ferebant, neque recusandi aut deprecandi causa legatos
ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis ho-
spitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo preci-
bus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; par-
tim, quod insuetus navigandi mare timeret; partim,
quod religionibus sese diceret impediri. Postea quam
id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi
adempta, principes Galliae sollicitare, sevocare singulos
hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu
territare, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobili-
tate spoliaretur: id esse consilium Caesaris, ut, quos in
conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in
Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interpo-
nere, iusjurandum poscere, ut, quod esse ex usu Gal-
liae intellexissent, communi consilio administrarent.
Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur.

7. Qua re cognita, Caesar, quod tantum civi-
tati Aeduae dignitatis tribuerat, coercendum atque de-
terrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem
statuebat; quod longius ejus amentiam progredi vide-
bat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere

posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Corus ventus navigationem impediēbat, qui magnam partem omnis temporis in his partibus flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret: tandem, idoneam nactus tempestatem, milites equitesque conscendere in naves jubet. At, omnium impeditis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduarum a castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Qua re nunciata, Caesar, intermissa profectioe atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit retrahique imperat: si vim faciat neque pareat, interfici jubet: nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere ac se manu defendere suorumque fidem implorare coepit, saepe clamitans, liberum se liberaeque civitatis esse. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt atque hominem interficiunt; at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

8. His rebus gestis, Labieno in continente cum tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto, ut portus tueretur et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit, et, leni Africo proventus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit, et, longius delatus aestu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus, aestus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, quum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, (quae cum annotinis privatisque, quas sui quis-

que commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore,) a litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

9. Caesar, exposito exercitu et loco castris idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedisent, cohortibus X ad mare relictis et equitibus CCC, qui praesidio navibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat; et praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse, noctu progressus milia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi, equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt, locum nacti, egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, caussa jam ante praeparaverant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta et aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

10. Postridie ejus diei mane tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, persequerentur. His aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, superiore nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naves afflictas atque in litore ejectas esse; quod neque ancorae funesque subsisterent, neque nautae gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu navium magnum esse incommodum acceptum.

11. His rebus cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari atque itinere desistere jubet: ipse ad naves revertitur: eadem fere, quae ex nunciis litterisque

cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL navibus, reliquae tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit et ex continenti alios arcessiri jubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sint apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnès naves subduci et cum castris una munitione conjungi. In his rebus circiter dies decem consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset, majores jam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant, summa imperii bellicae administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cujus fines a maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Britanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

12. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi caussa ex Belgis transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt et bello illato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaeque aedificia, fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur aut aere, aut taleis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro numo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare, fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque caussa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

13. Insula natura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam. Hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appellantur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter milia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem, quae ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona; complures praeterea minores objectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse, quam in continente, noctes videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC milium. Tertium est contra septemtriones, cui parti nulla est objecta terra; sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat; huic milia passuum DCCC in longitudinem esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum milium passuum.

14. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horridiore sunt in pugna adspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa, praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis; sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

15. Equites hostium essedarii que acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos in silvas collesque compulerint; sed compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At

illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt, impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum, quum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime perruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus immissis cohortibus, repelluntur.

16. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armaturae, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere audent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent, et, quum paullum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut, numquam conferti, sed rari magnisque intervalis proeliarentur stationesque dispositas haberent atque alios alii deinceps exciperent integrique et recentes defatigatis succederent.

17. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt rarique se ostendere et lenius, quam pridie, nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi caussa tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt, neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quae

undique convenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

18. Caesar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre, transiri potest. Eo quum venisset, animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus praefixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixae sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis perfugisque, Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones subsequi jussit. Sed ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

19. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, milibus circiter quatuor essedariorum relictis, itinera nostra servabat, paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, quum equitatus noster liberius praedandi vastandique causa se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat, atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

20. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, (cujus pater [Imanuentius] in ea civitate regnum obtinuerat interfectusque erat a Cassivellauno; ipse fuga mortem vitaverat,) legatos ad Caesarem mittunt pollicenturque, sese ei dedituros atque imperata facturos;

petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides XL frumentumque exercitui Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentaque miserunt.

21. Trinobantibus defensis atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Caesari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenit. (Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt.) Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

22. Dum haec in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quatuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de improvviso adoriantur atque oppugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditioe ad Caesarem mittit. Caesar, quum statuisset, hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere, neque multum aestatis superesset atque id facile extrahi posse intellegeret, obsides imperat, et, quid in annos singulos vectigalis Populo Romano Britannia penderet,

constituit: interdicat atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

23. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex iis, quae inanes ex continenti ad eum remitterentur, et prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent; reliquae fere omnes rejicerentur. Quas quum aliquamdiu Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit, ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, prima luce terram attigit omnesque incolumes naves perduxit.

24. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samarobriuae peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hiemare jussit; tris in Belgio collocavit: his M. Crassum, quaestorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium, legatos, praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculejum Cottam, legatos, praeesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam

partem ducendam dederat) milibus passuum centum continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocasset munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

25. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cujus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar, pro ejus virtute atque in se benivolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici, etiam multis palam ex civitate auctoribus, eum interfecerunt. Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones transdiderat, certior factus est, in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

26. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativolco: qui quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsu, suos concitaverunt, subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent, atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent, desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quae de re communis dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

27. Mittitur ad eos colloquendi caussa C. Arpinėjus, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante, missu Caesaris, ad Amborigem ventitare consueverat; apud quos Ambiorix ad hunc modum locutus est: Sese pro Caesaris in

se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitumis suis pendere consuesset: quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci, obsidum numero missos, apud se in servitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinae Gallorum conjurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis Populum Romanum se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alterae legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii pro beneficiis Caesaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc affore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri et jurejurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum; quod quum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis levetur, et Caesari pro ejus meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

28. Arpinejus et Junius, quae audierint, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant: maximeque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte Populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt magnaue in-

ter eos existit controversia. L. Aurunculejus compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Caesaris discedendum, existimabant: quantavis magnas etiam copias Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi, interea et ex proximis hibernis et a Caesare conventura subsidia: postremo, quid esse levius aut turpius, quam, auctore hoste, de summis rebus capere consilium?

29. Contra ea Titurius, sero facturos, clamitabat, quum majores hostium manus, adjunctis Germanis, convenissent: aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum, brevem consulendi esse occasionem: Caesarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contentione nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare; subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub Populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius, nullo periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? In quo si non praesens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

30. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear; hi sapient, et si gravius quid acciderit, abs te ra-

tionem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec rejecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

31. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus; superat sententia Sabini: pronunciatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis, quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine maximisque impedimentis.

32. At hostes, postea quam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis opportuno atque occulto loco, a milibus passuum circiter duobus, Romanorum adventum expectabant: et, quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere et primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt.

33. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere; haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in appellandis cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis officia praesta-

bat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent, jusserunt pronunciare, ut impedimenta relinquerent atque in orbem consisterent. Quod consilium etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnam alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quae quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

34. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronunciare jusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse praedam, atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares: nostri tamen etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant, et, quoties quaeque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant, et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

35. Quo praecepto ab iis diligentissime observato, quum quaequam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant progressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant, et, magna parte diei consumpta, quum

a prima luce ad horam octavam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transjicitur: Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta, legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur.

36. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Amborigem, suos cohortantem, conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompejum, ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum Amborige una colloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo constitit.

37. Sabinus, quos in praesentia tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet, et, quum propius Amborigem accessisset, jussus arma abjicere, imperatum facit, suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt longiorque consulto ab Amborige instituitur sermo, paullatim circumventus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant atque ululatum tollunt, impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum, reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum

num legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus gestis certiores faciunt.

38. Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit, perditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem proficetur adiutorem. Facile hac oratione Nervii persuadet.

39. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Centrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt et de improvviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt: nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque, hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

40. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae, magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis die-

bus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermititur: non aegris, non vulneratis, facultas quietis datur: quaecumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

41. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum caussamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant, omnem esse in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa: errare eos dicunt, si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem Populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et, quascumque in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad haec unum modo respondit: Non esse consuetudinem Populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur, legatosque ad Caesarem mittant: sperare, pro ejus justitia, quae petierint, impetraturos.

42. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum XI et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant et, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed, nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cgebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus milium decem in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli,

falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

43. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis et fervefacta jacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, jacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta jam atque explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent, non modo demigrandi caussa de vallo decederet nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contingente vallum, tertiae cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt, quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

44. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulio et L. Varenius. Hi perpetuas controversias inter se habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, Quid dubitas, inquit, Varene? aut quem locum probandae virtutis tuae spectas? hic, hic dies de nostris controversiis judicabit. Haec quum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissima visa est, in

eam irrumpit. Ne Varenus quidem vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Tum, mediocri spatio relicto, Pulpio pilum in hostes mittit atque unum ex multitudine procurrentem transjicit, quo percusso et exanimato, hunc scutis protegent hostes, illum universi tela conjiciunt neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulpioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, et gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus et laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulpione omnis multitudo convertit; illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocius gladio cominusque rem gerit Varenus atque, uno interfecto, reliquos paullum propellit, dum cupidius instat, in locum dejectus inferiore concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulpio atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

45. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervererat, tanto crebriores litterae nuncique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabantur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Has ille in jaculo illigatas effert et, Gallus inter Gallos sine ulla suspitione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

46. Caesar, acceptis litteris hora circiter undecima diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo milia

passuum XXV. Iubet media nocte legionem proficisci celeriterque ad se venire. Exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciundum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat expectandam; equites circiter quadringentos ex proximis hibernis cogit.

47. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die milia passuum viginti progreditur. Crassum Samarobriuae praeficit legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini et caede cohortium cognita, quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes peditatus equitatusque copias Trevirorum tria milia passuum longe ab suis castris consedisse.

48. Caesar, consilio ejus probato, etsi, opinione trium legionum dejectus, ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum

celeriter affore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur, quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

49. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt; eae erant armatorum circiter milia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem referat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat: postero die luce prima movet castra, et circiter milia passuum quatuor progressus, trans vallem magnam et rivum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit et, quam aequissimo potest loco, castra communit. Atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium VII, praesertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissimo itinere vallem transire possit.

50. Eo die, parvulis equestribus proeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, expectabant; Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut, ex-

ploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consulto equites cedere seque in castra recipere jubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri portasque obstrui atque in his administrandis rebus quam maxime concursari et cum simulatione timoris agi jubet.

51. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias transducunt aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; praekonibusque circummissis pronuntiari jubent, seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Caesar, omnibus portis eruptione facta equitatuque emissio, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit atque omnes armis exuit.

52. Longius prosequi veritus, quod silvae paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute res sint administratae: Ciceronem pro ejus merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati

sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod, beneficio Deorum immortalium et virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

53. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, quum ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobrivam trinīs hibernis hiemare constituit et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii caperent atque unde initium belli fieret, explorabant nocturnaue in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse; neque longius milia passuum VIII ab hibernis suis afuisse; sed nuncio allato de victoria Caesaris, discessisse, adeo, ut fugae similis discessus videretur.

54. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quae fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat,

(cujus frater Moritasgus, adventu in Galliam Caesaris, ejusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt: et, missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut, praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga Populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut a Populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

55. Treviri vero atque Induciomarus totius hie-
mis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum se his expertos dicerent, Ariovisti bello et Tenchtherorum transitu, non esse amplius fortunam tentandam. Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

56. Ubi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias de fore, si ex finibus suis progredi coepisset: armatum concilium indicit,

(hoc more Gallorum est initium belli,) quo lege communi omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstravimus, Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse,) hostem judicat bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quae fieri velit, praecipit.

57. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris ejus vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut terrendi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

58. Quum majore in dies contemtionem Induciomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Induciomarus ad castra accedit atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela conjiciunt et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Su-

bito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicat, proteritis hostibus atque in fugam coniectis, (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna et, quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consecantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Nerviorum, quae conveniant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO.

LIBER SEXTUS.

Caesar, majores motus praevidens, copias auget c. 1: Nervii, Senonibus Carnutibusque in deditionem acceptis, Menapios debellat c. 2 — 6; Treviros Labienus c. 7 — 8. Iterum Rhenum Caesar transit c. 9, qua occasione Germanos cum Gallis comparans, mores utriusque gentis, etiam illius silvas, cum feris invisit alibi, describit c. 11 — 28. Tentatis frustra Suevis, in Eburones revertitur c. 29 — 33, quos dum vastat, Sigambri Ciceronis castra oppugnant, metu Caesaris adventantis refugiunt c. 35 — 42. Ille, Eburonibus vastatis, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur c. 43 — 44.

MULTIS de caussis Caesar, majorem Galliae a. u. c. 700. motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, dilectum habere instituit: simul ab Cn. Pompejo proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicae caussa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci juberet: magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id

brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompejus et reipublicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid Populi Romani disciplina atque opes possent.

2. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt: quum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate et foedere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adjunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitumisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3. Itaque nondum hieme confecta, proximis quatuor coactis legionibus, de improvviso in fines Nerviorum contendit et prius, quam illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris, in deditionem venire atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliae primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui, praeter Senones, Carnutes Trevirosque, venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus civitatemque patrum memoria conjunxerant; sed ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

4. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire; conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nunciatur; necessario sententia desistunt legatosque deprecandi caussa ad Caesarem mittunt; ad-eunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam, excusa-tionemque accipit; quod aestivum tempus instantis belli, non quaestionis esse arbitrabatur. Obsidibus impera-tis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt re-sponsa. Peragit concilium Caesar equitesque imperat civitatibus.

5. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insistit. Ca-varinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meru-erat, odio civitatis, motus exsistat. His rebus constitu-tis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo cir-cumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum fini-bus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacesseret; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi co-geretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedi-menta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legio-nes ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expe-ditis quinque in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coa-cta manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque con-fugiunt suaque eodem conferunt.

6. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, aedificia vicosque incendit, magno peco-

ris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

7. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant; jamque ab eo non longius bidui via aberant; quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a milibus passuum XV auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium quinque impedimentis relicto, cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et, M passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis: hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum. Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero non nullos Gallicis rebus favere natura cogeat. Labienus noctu, tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius hostibus timoris det suspensionem, majore strepitu et tumultu, quam Populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

8. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, quum Galli, cohortati inter se, ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium expectare, ne-

que suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant; flumen transire et iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, praemissis paullum impedimentis atque in tumultu quodam collocatis, Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem; hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis: adesse eum et haec coram cernere, existimate. Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi jubet et, paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt ac, primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petiverunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

9. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de caussis Rhenum transire constituit, quarum erat altera; quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant atque in deditiorem venerant, purgandi sui caussa ad eum legatos mittunt, qui doce-

ant,

ant, neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant: si amplius obsidum velit, dare pollicentur. Cognita Caesar caussa reperit, ab Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactionem accepit, aditus viasque in Suevos perquirat.

10. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere atque iis nationibus, quae sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit, Ubiis imperat, ut pecora deducant suaeque omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum afflictos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt et paucis diebus intermissis referunt, Suevos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coegissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: silvam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur Bacenis, hanc longe introrsus pertinere et, pro nativo muro objectam, Cheruscos ab Suevis, Suevosque ab Cheruscis, injuriis incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvae Suevos adventum Romanorum exspectare constituisse.

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur, de Galliae Germaniaeque moribus, et quo differant hae nationes inter sese, proponere. In Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque ejus rei caussa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilii egeret: suos enim

quisque opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

12. Quum Caesar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent obsidesque ab iis principum filios acciperent et publice jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri, per vim occupatam, possiderent Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi caussa Romam ad senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, (quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant) reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesarem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis conjungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et novam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

13. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebes paene servorum habetur loco, quae per se nihil audet et nullo adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut injuria po-

tentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinae causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt; et, si quod est admissum facinus, si caedes facta, si de haereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; praemia poenasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at, si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnumquam etiam de principatu armis contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis judiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

14. Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli videnos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant, ea litteris mandare, quum in

reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utantur litteris. Id mihi duabus de caussis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam efferri velint, neque eos, qui discant, litteris confisos, minus memoriae studere: quod fere plerisque accidit, ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios: atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum immortalium vi ac potestate disputant et juventuti transdunt.

15. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus atque aliquod bellum incidit, (quod ante Caesaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur: atque eorum ut quisque est genere copisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

16. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter Deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent, quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora Diis immortalibus esse arbitrantur: sed, quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

17. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem ar-

tium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem et Martem et Jovem et Minervam: de his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem; Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia transdere; Jovem imperium caelestium tenere; Martem bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. Quae superaverint, animalia capta immolant; reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspiciari licet: neque saepe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciату constitutum est.

18. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant, idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili aetate in publico, in conspectu patris, assistere, turpe ducunt.

19. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur, fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem: et, quum pater familiae, illustriore loco natus, decessit, ejus propinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa; omniaque, quae

vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullo supra hanc memoriam servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

20. Quae civitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitumis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

21. Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus juvantur, Solem et Vulcanum et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires nervosque confirmari, putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cujus rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

22. Agriculturae non student; majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierint, quantum, et quo loco visum est, agri attribuunt atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt caussas; ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne

accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

23. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert: magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus est communis magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendae ac desidia minvendae causa fieri praedicant. Atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit, se ducem fore; qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et causam et hominem probant suumque auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant; qui quaque de causa ad eos venerint, ab injuria prohibent sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

24. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca circum Hercyniam silvam, (quam Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse video, quam illi Orcyniam appellant,) Volcae Tectosages occupaverunt atque ibi consederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet summamque habet justitiae et bellicae laudis opinionem; nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, perma-

nent, eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem Provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim assuefacti superari, multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

25. Hujus Hercyniae silvae, quae supra demonstrata est, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit: neque quisquam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, quum dierum iter LX processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quae maxime differant ab ceteris et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

26. Est bos cervi figura, cujus a media fronte inter aures unum cornu existit, excelsius magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

27. Sunt item, quae appellantur Alces. Harum est consimilis capreis figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt mutilaeque sunt cornibus et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis caussa procumbunt, neque, si quo afflictas casu conciderint, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita, paullum modo reclinatae, quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt atque una ipsae concidunt.

28. Tercium est genus eorum, qui uri appellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum et magna velocitas; neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcant. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines et mansuefieri, ne parvuli quidem excepti, possunt. Amplitudo cornuum et figura et species multum a nostrorum boum cornibus differt. Haec studiose conquisita ab labris argento circumcludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

29. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturae student, constituit, non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum quatuor constituit, praesidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque C. Volcatium Tullum adolescentem praefecit: ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, (per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, milibusque amplius D in longitudinem patet.) L. Minucium Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

30. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad

ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nuncius adventus afferretur: sic magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, aedificio circumdato silva, (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi aestus caussa, plerumque silvarum, ac fluminum petunt propinquitates,) comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

31. Ambiorix copias suas judicione non conduxit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus et repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consueverunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugae sustinere non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit.

32. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam judicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cae-

sar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tris partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculejus hiemandi caussa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex iis tribus, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem praeficit ducentosque equites attribuit.

33. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quae Menapios attingunt, proficisci jubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae ad Aduatucos adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partis ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem septimum sese reversurum, confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicae commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possent.

34. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se armis defenderet; sed omnis in partis dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem praesidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda, (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere) sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex parte res ad sa-

litem exercitus pertinebat. Nam et praedae cupiditas multos longius evocabat et silvae incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus diducendique erant milites; si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur; ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Caesar ad finitimas civitates nuncios dimittit, omnes ad se evocat spe praedae, ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

35. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur, diesque appetebat septimus, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo caussam timoris afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum duo milia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus: transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX milibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse

cognoscunt. Atque unus ex captivis, Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet jam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

36. Cicero, qui per omnes superiores dies praeceptis Caesaris summa diligentia milites in castris continuisset ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens, de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu ejus fama afferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obsessionem appellabant, si quidem ex castris egredi non liceret; nullum ejusmodi casum exspectans, quo, novem oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac paene deletis hostibus, in milibus passuum III offendi posset; quinque cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relict; ex quibus qui hoc spatio dierum convalescerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur: magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quae in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

37. Hoc ipso tempore et casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent, Aegre portas nostri tuentur, reliquos

aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta jam castra pronunciat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt, Cottaque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

38. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cujus mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem jam quintum cibo caruerat. Hic, diffusus suae atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quae in statione erat: paulisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant speciemque defensorum praebeant.

39. Interim confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites, quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum militum centurionesque ora convertunt: quid ab his praecipiat, expectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captivis cognoverant: postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter dejecti se in signa manipulosque conjiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censeant, quoniam tam

propinqua sint castra; et, si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse confidunt: alii, ut in iugo consistant atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt; sed, se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit; pars a barbaris circumventa periit.

41. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discesum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis equitatum tantum se ex fuga recepisse, dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatuuros fuisse contenderent. Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

42. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus, ne minimo quidem casu locum relinquere debuisset, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse indicavit; multo etiam amplius, quod pae-

ne ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

43. Caesar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitumis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in praesentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est, tanto in omnis partis diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam inituros putarent, paene naturam studio vincerent, semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et noctu occultatus alias regiones partesque peteret, non majore equitum praesidio, quam quatuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

44. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit; et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronunciata, more majorum supplicium sumsit. Nonnulli iudicium veriti profugerunt; quibus quum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Trevirorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. JULII CAESARIS
-COMMENTARII
DE BELLO GALLICO.

LIBER SEPTIMUS.

Galli denuo rebellant duce Vercingetorige. c. 1 — 6. Caesar improviso Arvernus opprimit, oppida Senonum Carnutumque capit, Biturigum Avarico fatigatur, expugnat tamen. c. 7 — 29. Aduorum turbas componit, c. 30 — 34, quae graviore resurgunt, dum ille Gergoviam oppugnat. c. 35 — 54. Soluta obsidione, in Aeduos profecto, Labienus, re in Paristis feliciter gesta, se conjungit. c. 55 — 63. Deficiunt plures Aduorum exemplo, et Caesarem in Sequanis aggressi, ab eodem vincuntur. c. 64 — 68. Vercingetorigis Alesiam se confert, quam Caesar operosa obsidione, profligatis qui auxilio venerant, ad deditionem cogit. Legiones in hiberna distribuit. c. 69 — 90.

a. u. c. **Q**UIETA Gallia, Caesar, ut constituerat, in Italia-
 701. liam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii caede: de senatuque consulto certior factus, ut omnes juniores Italiae conjurarent, dilectum tota provincia habere instituit. Eae res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsus occa-

sione, qui jam ante se Populi Romani imperio subjectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte; hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac praemiis deprecantur, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque imperator sine praesidio ad legiones pervenire possit: postremo in acie praestare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

2. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, se nullum periculum communis salutis causa recusare, principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur, et, quoniam in praesentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res efferatur, ut jurejurando ac fide sanciantur, petunt, collatis militaribus signis, (quo more eorum gravissimae caerimoniae continentur,) ne, facto initio belli, ab reliquis deserantur. Tum, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

3. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae jussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur: nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut tum accidit: nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confe-

etiam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt; quod spatium est milium circiter CLX.

4. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, (cujus pater principatum Galliae totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus,) convocatis suis clientibus, facile incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia: non destitit tamen atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur; dimittit quoque versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci jubet, armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis equitatu studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitudine supplicii dubitantes cogit: nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: levio de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento et magnitudine poenae perterreant alios.

5. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio le-

gatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernīs coniungunt.

6. His rebus in Italiam Caesari nunciatis, quum jam ille urbanas res virtute Cn. Pompeji commodiorem in statum pervenisse intellexeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset. Nam, si legiones in Provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

7. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus, eam civitatem Arvernīs conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit et, magna coacta manu, in Provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nunciata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca erant hostibus finitima, constituit: partem copiarum ex Provincia supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

8. His rebus comparatis, represso jam Lucterio et remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur: etsi mons Ceyenna, qui

Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediēbat: tamen discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitae patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim quum videat, omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

9. At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per caussam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis praeficit; hunc monet, ut in omnis partes equites quam latissime pervagentur: daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum cogit, quam de ejus adventu Arvernīs nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit atque, inde profectus Gergoviam, Bojorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Aeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

10. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem huius uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis

Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo praesidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu, praemittit ad Bojos, qui de suo adventu doceant hortenturque, ut in fide maneant atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agedici legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Bojos profiscitur.

II. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditioe, arma proferri, jumenta produci, DC obsides dari jubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit: ipse, ut quam primum iter conficeret Genabum Carnutum, profiscitur, qui, tum primum allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, praesidium Genabi tuendi caussa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit; castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nunciata, Caesar legiones, quas expeditas esse jusserat, portis incensis, intromittit atque oppido potitur, per paucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivipererentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit atque in Biturigum fines pervenit.

12. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum [Biturigum, positum in via,] Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret suaeque vitae consularet; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum transdita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma jumentaue conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt atque in spem auxilii venerunt; clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri consilii intellexissent, gladiis dstrictis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

13. Caesar ex castris equitatum educi jubet proeliumque equestre committit: laborantibus jam suis Germanos equites circiter CD submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt atque in fugam conjecti, multis amissis, se ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

14. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet, longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abundant, et quod anni tempore subleventur: pabulum se-

cari non posse: necessario dispersos hostes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda negligenda; vicos atque aedificia incendi oportere hoc spatio, a Boja quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus sublevantur: Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta; neu suis sint ad detractandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus praedamque tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa gravius aestimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse accidere victis.

15. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, [quod se, prope] explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos [confidebant]. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Pro-cumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur; facile se loci natura defensuros dicunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente et precibus ipsorum et misericordia volgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

16. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi per

certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri vellent, imperabat: omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

17. Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine et a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit; nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Bojos atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu, tenuitate Bojorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint et, pecore e longinquiore vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, Populi Romani majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar quum in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se compluris annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, numquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

18. Quum jam muro turres appropinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumpto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari

consuessent, insidiarum caussa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimenta que sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnis in loco aperto atque edito instruxerunt. Qua re nunciata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

19. Collis erat, leniter ab infimo acclivis: hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, et signum proelii exposcentes, edocet, quanto detrimento et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra; reliqua que, quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

20. Vercingetorix, quum ad suos redisset, prodicionis insimulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad haec respondit: Quod castra movisset, factum inopia pabuli,

etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere, potuerint; qui, dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Caesare per proditorem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quae jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intellegatis, inquit, a me sincere pronuciari, audite Romanos milites. Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat et fame vinctisque excruciataverat. Hi, jam ante edocti, quae interrogati pronunciarent, milites se esse legionarios dicunt: fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisset imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditionis insimulatis, cujus opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame paene consumptum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.

21. Conclamat omnis multitudo et suo more armis concrepat; quod facere in eo consuerunt, cujus orationem approbant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de ejus fide dubitandum; nec majore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem

milia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intellegebant.

22. Singularem militum nostrorum virtuti consilia ejusque modi Gallorum occurrebant, ut est summae genus solertiae atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae ab quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae sunt ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adaequabant; et apertos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur, moenibusque appropinquare prohibebant.

23. Muris autem omnibus Gallicis haec fere forma est. Trabes directae, perpetuae in longitudinem, paribus intervallis distantes inter se binos pedes, in solo collocantur; hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis, singulae singulis saxis interjectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contextitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant; tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem: quod et ab incendio lapis et ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus

pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi neque distrahi potest.

24. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, quum toto tempore luto, frigore et assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt et diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, extruxerunt. Quum is murum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus consuetudine excubaret militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur: paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniuri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

25. Quum in omnibus locis, consumpta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriae redintegraretur; eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animum advertabant; semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, praemittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius et tertio quartus; nec prius

ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, restincto aggere atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

26. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et jubente Vercingetorige. Id, silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matres familiae repente in publicum procurrerunt flentesque, projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt.

27. Postero die Caesar, promota turri directisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari jussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt murumque celeriter compleverunt.

28. Hostes, re nova perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constituerunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugae tol-

Ieretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars, jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Genabensi caede et labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XXXX milium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit, (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur,) ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

29. Postero die concilio convocato consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnis secundos rerum proventus expectent: sibi numquam placuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum. Nam, quae ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adjuncturum atque unum consilium totius Galliae effecturum, cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obsistere: idque se prope jam effectum habere. Interea aequum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent.

30. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere et praesentire existimabatur, quod, re integra, primo in-

cendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque, ut reliquorum imperatorum res adversae auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur: simul in spem veniebant ejus affirmatione de reliquis adjungendis civitatibus, primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi patienda et perfrenda existimarent.

31. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola aut amicitia facillime capi posset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conqueri et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

32. Caesar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem proficisci constitisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, quum singuli magistratus antiquitus creari atque regiam potestatem annum obtinere consuissent, duo magistratum gerant et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanaem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima fa-

familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis; cujus frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum; suas cujusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat; id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate.

33. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam conjuncta Populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit; et quod legibus Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum, quum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coegit; Convictolitanem, qui per sacerdotes more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

34. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur atque, omnibus omissis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent equitatumque omnem et peditum milia X sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae caussa disponderet, exercitum in duas partes divisit; IV legiones in Senones Parisiosque Labieno dendas dedit, VI ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elayer duxit: equitatus partem illi at-

tribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

35. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu fereque e regione castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne majorem aestatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positus, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi jussis, quum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

36. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit, equestrique proelio eo die levi facto, perspecto urbis situ, quae, posita in altissimo monte, omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit; de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positus, mediocribus circum se intervallis separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem praebebat: principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se jubebat convenire, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur.

Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis; egregie munitus, atque ex omni parte circumciscus: (quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pabulatione libera prohibitori hostes videbantur; sed is locus praesidio ab iis non nimis firmo tenebatur:) tamen silentio noctis Caesar, ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido venire posset, dejecto praesidio positus loco, duas ibi legiones collocavit, fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeare possent.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adjudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernibus pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat; ejus auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo jure et de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniant? Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et praemio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Caesarem praecurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

38. Litavicus, accepto exercitu, quum milia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans, Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit:

principes civitatis, Eporedirix et Virдумarus, insimulati proditiōis, ab Romanis indicta caussa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronunciare. Producentur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet, atque eadem, quae Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt: omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocti cum Arvernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse atque ex media caede profugisse. Conclamant Aedui et Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. Quasi vero, inquit ille, consilii sit res ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum Arvernīs nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admissō, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque hos latrones interficiamus. Ostendit cives Romanos, qui ejus praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum et principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

39. Eporedirix Aedui, summo loco natus adolescens et summae domi potentiae et una Virдумarus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio, et in illa magistratuum controversia alter pro Convictolitane, alter pro Coto, summis opibus pugnauerant. Ex iis Eporedirix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem defert; orat, ne patiatur, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia Populi Romani deficere, quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum hostibus conjunxerint,

quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset.

40. Magna affectus sollicitudine hoc nuncio Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quatuor equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris praesidio relinquit. Fratres Litavici quum comprehendi jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoveantur, cupidissimis omnibus, progressus milia passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur atque impedit interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirigem et Virдумarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare jubet. His cognitis et Litavici fraude perspecta, Aedui manus tendere, deditionem significare et projectis armis mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus more Gallorum nefas est, etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit.

41. Caesar, nunciis ad civitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites, ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra oppugnata demonstrant; quum crebro integri defessis succederent nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem in vallo permanendum; multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos: ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras pluteosque vallo addere et se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Aedui, primis nunciis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis plebemque ad furorem impellit, ut, facinore admissio, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.

43. Interim nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico factum consilio demonstrant; quaestionem de bonis direptis decernunt; Litavici fratrumque bona publicant; legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum causa: sed, contaminati facinore et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tamen Caesar intellegebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate judicare, neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere. Ipse, maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.

44. Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae rei. Nam, quum minora in castra operis perspicendi causa venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui su-

perioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Caesar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope aequum; sed hinc silvestre et angustum, qua esset aditus ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin paene circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur; ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

45. Hac re cognita, Caesar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra; neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit et paullo progressam inferiore constituit loco silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem copiae transducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus, tectis insignibus suorum occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe praeda longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His rebus expositis, signum dat et ab dextera parte alio assensu eodem tempore Aeduos mittit.

46. Oppidi murus ab planitie atque initio ascensus, recta regione, si nullus amfractus intercederet,

MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clium accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium militum eriperet.

47. Consecutus id, quod animo proposuerat, Caesar receptui cani iussit, legionisque decimae, quaecumque erat concionatus, signa constitere. At reliquarum milites legionum, non exaudito tubae sono, quod satis magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur: sed, elati spe celeris victoriae et hostium fuga superiorumque temporum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido ejecerunt. Matres familiae de muro vestem argentumque jactabant et, pectoris sine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullae, de muris per manus demissae, sese militibus transdebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus praemiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum asscenderet, tres suos nactus manipulares atque ab iis sublevatus murum asscendit. Eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

48. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa conveniant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, praemissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset, matres familiae, quae paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari et more Gallico passum capillum ostentare liberosque in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa contentio: simul, et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

49. Caesar, quum iniquo loco pugnari hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo minus libere hostes insequerentur terreret. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, eventum pugnae expectabat.

50. Quum acerrime comminus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt Aedui visi, ab latere nostris aperto, quos Caesar ab dextra parte alio assensu, manus destinandae causa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertentibus, quod insigne pacatis esse consuevit, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum asscenderant, circumventi atque interfecti de muro praecipitantur. M. Petrejus, ejusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae prospici-

ciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite. Simul in medios hostis irrupit, duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, Frustra, inquit, meae vitae subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt: proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite. Ita pugnans post paullulum concidit ac suis saluti fuit.

51. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardavit, quae pro subsidio paullo aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quae, ex castris minoribus eductae, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

52. Postero die Caesar, concione advocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

53. Hac habita concione et ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; eadem de profectione cogi-

tans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans, in Aeduos castra movit. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen Elaver pontem refecit atque exercitum transduxit.

54. Ibi a Virдумaro atque Eporedirige Aeduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Aeduos profectum esse: opus esse, et ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat: tamen eos retinendos non censuit, ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspensionem. Discedentibus his breviter sua in Aeduos merita exponit: quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

55. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli causa in Italia atque Hispania coemptum, miserat. Eo quum Eporedirix Virдумarusque venissent et de statu civitatis cognovissent, Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis, Convictolitanem magistratum magnamque partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice mis-

sos: non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris causa convenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum flumine atque incendio corruerunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causa, ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere [aut adductos inopia ex Provincia excludere] possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

56. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam essent majores eo coactae copiae, dimicaret. Nam, ut commutato consilio iter in Provinciam converteret, id nemo tunc quidem necessario faciendum existimabat, quum quod infamia atque indignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque difficultas impendebat, tum maxime, quod abjuncto Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris et pecoris copiam nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senonas facere instituit.

57. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agedici, ut esset impedimentis praesidio, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum

Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cujus adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is quum animum advertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere instituit.

58. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendunt pontesque ejus oppidi rescindi jubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae, contra Labieni castra considunt.

59. Jam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Aeduorum defectione et secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intellegebat: neque jam, ut aliquid acquireret, proelioque hostes laceraret; sed ut incolumem exercitum Agedicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gal-

lia maximam habet opinionem virtutis, instabant; alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a praesidio atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

60. Itaque sub vesperum consilio convocato, cohortatus, ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit et, prima confecta vigilia, quatuor milia passuum secundo flumine progredi silentio ibique se expectari jubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit; quinque ejusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirunt etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus, cum tribus legionibus eum locum petit, quo naves appellari jusserat.

61. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari et magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri et paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones atque omnes, perturbatos defectione Aeduorum, fugam parare, suas quoque copias in tris partes distribuerunt. Nam, et praesidio e regione castrorum relicto, et parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrediretur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

62. Prima luce et nostri omnes erant transportati et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum memoriam retinerent, atque ipsum Caesarem, cujus ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, quum septimae legionis tribunis esset nunciatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relictī, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere poterunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agedicum, ubi impedimenta totius exercitus relictā erant: inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.

63. Defectione Aeduorum cognita, bellum auge-
tur. Legationes in omnes partes circummittuntur:
quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollici-
tandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar
apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes terri-
tant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat ra-
tionesque belli gerendi communicet. Re impetrata con-
tendunt, ut ipsis summa imperii transdatur; et, re in
controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibra-
cte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes.
Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes

Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hōc concilio Remi, Lingones, Treviri afuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius et ab Germanis premebantur: quae fuit caussa, quare toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se dejectos principatu; queruntur fortunae commutationem et Caesaris in se indulgentiam requirunt; neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti, summae spei adolescentes, Eporedirix et Virдумarus, Vercingetorigi parent.

64. Ille imperat reliquis civitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV milia numero, celeriter convenire jubet: peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificiaque incendant, qua rei familiaris jactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciae, X milia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedirigis bellumque inferre Allobrogibus jubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedissee sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

65. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur et, C. Valerio Donotauro, Caburi filio, principe civitatis compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad
Rho-

Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura et diligentia suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intellegebat et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his accessit et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit Germanisque distribuit.

66. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernīs equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coactō numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter milia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit: convocatisque ad concilium praefectis equitum, venisse tempus victoriae demonstrat: fugere in Provinciam Romanos Galliaeque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde in agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo morentur, iter confici non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis, suae salutis consulant, et usum rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum et terrori hostibus futurum. Conclamant equites, sanctissimo iurejurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.

67. Probata re atque omnibus ad iusjurandum adactis, postero die in tris partes distributo equitatu, duae se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nunciata, Caesar suum quoque equitatum, tripartito divisum, contra hostem ire jubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus: consistit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque converti jubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur compluresque interficiunt. Qua re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugae mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; et Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis praefuerat; et Eporedirix, quo duce ante adventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

68. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi et se subsequi iussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tribus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsus, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

69. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non

videretur. Cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subleuebant. Ante id oppidum planities circiter milia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Ejus munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

70. Opere instituto, fit equestre proelium in ea planitie, quam intermissam collibus III milia passuum in longitudinem patere, supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Caesar Germanos submittit legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes, in fugam coniecti, se ipsi multitudine impediunt atque angustioribus portis relictis coartantur. Tum Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transscendere conantur. Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix portas jubet claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

71. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per

aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita proponit, obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optime meritum, hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat; ratione inita, frumentum se exigue dierum XXX habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri jubet, capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandubiis compulsa copia, viritim distribuit; frumentum parce et paullatim metiri instituit; copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae expectare et bellum administrare parat.

72. Quibus rebus ex perfugis et captivis cognitis; Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum XX directis latèribus duxit, ut ejus fossae solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes CD reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus; nec facile totum corpus corona militum cingeretur,) ne de improvviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret; aut interdiu tela in nostros, operi destinatos, conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine perduxit: quarum anteriorem, campestribus ac demissis locis, aqua ex flumine derivata complevit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum extruxit; huic loriam pinnaeque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

73. Erat eodem tempore et materiari et frumentari et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur: ac non-

numquam opera nostra Galli tentare atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscessis, atque horum delibratis ac praeacutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines, conjuncti inter se atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositos, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites, feminis crassitudine, ab summo praeacuti et praeusti, demittebantur ita, ut non amplius digitis quatuor ex terra eminerent: simul, confirmandi et stabilendi caussa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris liliū appellabant. Ante haec taleae, pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos stimulos nominabant.

74. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura, XIII milia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat ejus discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: ne cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

75. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne,

tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, milia XXXV; parem numerum Arvernīs, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt: Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellocassis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus et Turonibus et Parisiis et Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitiobrigibus quina milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et Bojis XXX; universis civitatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli) sex. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio, pro ejus hospitio bina milia miserunt.

76. Hujus opera Commii, ita ut antea demonstravimus, fidei atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: quibus ille pro meritis civitatem ejus immunem esse jusserat, jura legesque reddiderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis, neque amicitiae memoria, moverentur; omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum VIII milibus et peditum circiter CCXL. Haec in Aeduorum finibus recensebantur numerusque inibatur: praefecti constituebantur: Commio Atrebatī, Viridomaro et Eporedirigi, Aeduis, Vergasillauno Arverno, consobрино Vercingetorigis, summa imperii transdatur. His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum ad-

ministraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur: neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur; praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

77. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia expectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppetere, eruptionem censebant, non praetereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Arvernīs ortus loco et magnae habitus auctoritatis, Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos, censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollitia, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se uliro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me tantum dignitas potest,) si nullam, praeterquam vitae nostrae, jacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum milibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere et perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ul-

terioribus munitionibus animine caussa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt neque se hostibus transdiderunt. Cujus rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis caussa institui et posteris prodi pulcherrimum judicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaue illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt atque alias terras petierunt; jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considerare, atque his aeternam injungere servitutem? Neque enim umquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis: respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetua premitur servitute.

78. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valitudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditio- nis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo juvarent. At Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

79. Interea Commius et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt et, colle exteriori occupato, non longius M passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III milia passuum patere demonstravimus, complent, pedestresque copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt et proximam fossam crateribus integunt atque aggere explent seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

80. Caesar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique jugum tenebant, despectus; atque omnium militum intenti animi pugnae proventum expectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturae interjecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improvviso vulnerati proelio excedebant. Quum suos pugnae superiores esse Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent, ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte ac turpiter factum celari poterat: utrosque et laudis cupiditas et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti,

sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

81. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio magno cratium scalarum harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestris munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt: fundis, librilibus sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris ademto, multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

82. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induiebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo ac turribus transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferrunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita, re infecta, in oppidum reverterunt.

83. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septemtrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque paene iniquo loco et leniter declivi castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus et C. Caninius Rebilus, legati, cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX milia ex omni numero delegunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex quatuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestris munitiones accedere et reliquae copiae pro castris sese ostendere coeperunt.

84. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos, falces reliquaque, quae eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinctetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute constare: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

85. Caesar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli, nisi

perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt; alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem coniectus, et ascensum dat Gallis, et ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

86. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex ascensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falciibus vallum ac loricam rescindunt.

87. Caesar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus sex, post cum aliis septem G. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quatuor ex proximo castello deducit; equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones et ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossae vim hostium sustinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas ex proximis praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuncios facit certiozem, quid faciundum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

88. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, [quo insigni in proeliis uti consueverat,] turmisque equi-

tum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat, ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur, hostes proelium committunt. Utrunque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIII ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates discedunt.

89. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, demonstrat; et quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernibus, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit.

90. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernibus missi, quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter XX milia Aeduis Arvernisque reddit: T.

Labienum duabus cum legionibus et equitatu in Sequanos proficisci jubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit: C. Fabium et L. Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabillonem et Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae caussa, collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus literis Caesaris cognitis, Romae dierum XX supplicatio indicitur.

INCERTI AUCTORIS

AULI HIRTII UT VIDETUR

COMMENTARIORUM CAESARIS

DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS

AUCTORE Suetonio (Jul. 56) constat, hunc librum non esse a Caesare scriptum; sed Hirtio auctori tributum, quamquam cum aliqua dubitatione. Et est Hirtii nomen in quibusdam codicibus praescriptum. Sed qui librarii praescripserunt nomen Auli Hirtii Pansae, (praescripserunt autem plerique, teste Oudendorpio) hi manifeste errarunt, quoniam Hirtius et Pansa duo diversi viri fuerunt, qui A. U. 711 consulatu functi sunt. Cf. Sueton. Aug. 10. Nonnulli Oppium nominarunt. Igitur quum alius aliū auctorem ediderit, est res incerta quidem, verisimillima tamen de Hirtio auctore sententia. Suetonius quidem aliquot verba epistolae, huic libro praemissae, repetit et Hirtii verba esse simpliciter dicit. Haec est summa eorum, quae interpretes de hac re disputarunt. Dodwelli dissertatio de auctore hujus libri, quem Hirtio potius quam Oppio attribuit, exstat etiam in editione Caesaris Oudendorpiana p. 1007. Plutarchum in vita Caesaris res libri hujus octavi plane praeteriisse, miror. Nec metaphrastes Graecus eum vertit.

MORUS.

COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER OCTAVUS.

ARGUMENTUM

I. Praefatio A. Hirtii.

II. Res gestae C. Julii Caesaris a, VIII. Proconsulatus.

Cap. 1. *Nova conjuratio Gallorum.* 2. 3. *Receptio Biturigum.* 4. 5. *Carnutes debellati.* 6 — 22. *Bellovaci.* 23. *Commius Atrebus insidiis petitus.* 24. 25. *Exercitus Romanus in plures partes divisus, fines Ambiorigis iterum vexati.* T. *Labienus in Treviros missus.* 26 — 29. *Lemonum a Dumnaco, Andium duce, oppugnatum. Dumnacus victus.* 30. *C. Caninius Drappetem et Lucterium persequitur.* 31. *Carnutes et finitimae civitates in fidem receptae.* 32. 33. *Drappetis et Lucterii fuga in oppidum Uxellodunum, quod obsidetur.* 34. 35. *Drappes et Lucterius, frumentum et commeatum adducturi, ex oppido egressi, a C. Caninio legato repulsi.* 36. *Drappes captus.* 37. 38. *Uxellodunum operibus inclusum. de Gutruato supplicium sumtum.* 39 — 43. *Adventus Caesaris ad Uxellodunum. oppidani ab aqua prohibiti. opera Romanorum incensa. fons oppidi cuniculis intercisis.* 44. *Uxelloduni deditio. poena oppidanorum. Drappetis mors. Lucterius prehensus.* 45. *Treviri a Labieno victi.* 46. *Aquitania in fidem recepta. hiberna.* 47. 48. *Commius victus.*

III. Annus IX. Proconsulatus.

Cap. 49. *Praefatiuncula auctoris. Caesaris indulgentia in Gallos.* 50. *Ejus iter in Italiam, Antonium ut in*

petitione sacerdotii adjuvet. 51. Caesar magnifice exceptus. 52. 53. Iter in ulteriorem Galliam. Labienus Galliae togatae praefectus. initia belli civilis, 54. 55. Legiones a Caesare per caussam belli Parthici deductae, Pompejo traditae.

COACTUS assiduīs tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui novissimumque ac imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset; adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita, facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecere, scimus. Erat autem in Caesare quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesserem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sint nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cujusquam existinem posse cum Caesare comparari. Vale.

a. u. c. **O**MNI Gallia devicta, Caesar quum a superiore
 702. aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis caussa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum Populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem.

2. Quae nē opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum equitatus praesidio pridie kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, quum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent conjurationesque facerent.

3. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disjectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud, vulgare incursionibus, signum hostium, quod incendiis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris id erat interdicto

sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrentur. Multis hominum milibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitibus confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos retinebat et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

4. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducentos sestertios, centurionibus II milia nummum praedae nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XXXX Bibracte. Ibi quum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petatum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIII et VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi collocatas, explicandae rei frumentariae causa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

5. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit atque in tecta partim Gallorum, partim quae, conjectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inaedifi-

cata, milites contegit: equites tamen et auxilarios pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes: nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

6. Caesar tempore anni difficillimo quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit; ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus XI, litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellicae ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus injungebat,

7. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur, castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renunciant, paucos in aedificiis esse inventos atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve

esset consilium eorum, inveniebat, Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Velliocasses, Atrebatas locum castris excelsum, in silva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ultiores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen Populi Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si (ut dicebatur) Caesar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disjecta esset, et frume statione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

8. Quae Caesar consentientibus pluribus quum cognovisset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret, omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contemta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII et VIII habebat; summae spei delectaeque juventutis XI, quae, octavo jam stipendio functa, tamen collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, VIII ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret undecima, ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam

ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

9. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiducia consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri coronisque loriculam pro ratione ejus altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis deprimi; turris crebras excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transiectis constratisque conjungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permetteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

10. Hujus munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum: et, quum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequabantur; aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros longius submoyebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac ser-

vorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tamen etsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

11. Caesar, quum animum adverteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a maiore exercitu, posse: litteras ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret, atque ita cum III legionibus quam magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

12. Quod quum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diuturnitate, Bellovaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque ii, quum repente hostium equites animum advertissent ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati: quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris proelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum: qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Infantur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Remorum interfecto, nostrique de-

trimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

13. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi proeliarentur, quum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnullo pudore coacti, longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidiores, essent.

14. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, quum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognovissent: duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) oppressi luce, copiis armatorum vias pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar neque resistentes aggrediundos, neque cedentes tanto collis ascensu lacessendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita, quum palude impedita a castris castra dividerentur, quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset; atque id jugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum adver-

teret: pontibus palude constrata, legiones transducit celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus munebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

15. Barbari, confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non audent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia, Caesar, cognita, viginti cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, uti consederant, [(namque in acie sedere Gallos consuesse, superioribus commentariis declaratum est,)] stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt, extremoque tempore diei, signo pronunciato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

16. Caesar, etsi discessum hostium animum advertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum fugae causa initum suspicaretur, legiones promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga, timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento milia non amplius X progressi hostes,

loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum saepe in insidiis equites peditesque disponent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

17. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum milia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos insidiis eo loco collocarat, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere praesidia consuerat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

18. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impedimentis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad proeliandum animo atque armis parati, quum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correo oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt, quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

19. Quum dispositis turmis in vicem rari proeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo proeliante ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros coegit cedere equites; quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque no-

strorum interpositi constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere volebant, iis ipsi tenebantur: victi tamen percussique, maiore parte amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim silyis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: quum interim nulla calamitate victus Correus excedere proelio silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortissime proeliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores in se tela conijcere.

20. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis ingressus Caesar, quum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quae non longius ab ea caede abesse plus minus octo milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto progreditur. At Bellovaci reliquaeque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui silvarum beneficio casum evitaverant, omnibus adversis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum adventare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant, legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

21. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad

Gaesarem legatos, petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse; vix refugisse nuncios caedis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus; numquam enim senatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem potuisse.

22. Haec orantibus legatis, commemorat Caesar, eodem tempore superiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intellegere se, causam peccati facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

23. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat, cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gallia citeriore jus dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates et conjurationem contra Caesarem facere, infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset et, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, centurio, vel ut insueta

re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii destrecti essent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, numquam in conspectum cujusquam Romani venire.

24. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar, quum videret, nullam jam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum: plures in partes exercitum dimittere constituit; M. Antonium quaestorem cum legione XI sibi conjungit; C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliae partem; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum, legatum, qui in illis regionibus praeerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat, legionemque XII, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur, quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

25. Quum in omnis partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum duabus legionibus in Treviros mittit, quorum civitas, propter Ger-

maniae vicinitatem quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata umquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

26. Interim C. Caninius, legatus, quum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictorum litteris nunciisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, quum pars quaedam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, duce Audium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumsisset et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

27. Eodem tempore C. Fabius, legatus, complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites no-

stri, ut erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et, fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magna praeda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

28. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic paratos, ut confligerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine: namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate per se conficiendi proelii, fortissime contra pedites proeliantur; hostesque, nihil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

29. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus in vicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis percussae barbarorum turmae, perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextraeque ad caedendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius milibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

30. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Senonem, (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis un-

undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulibus omnium civitatum asscitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat) non amplius hominum II milibus ex fuga collectis, Provinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, (quem superiore commentario, prima defectione Galliae, facere in Provinciam impetum voluisse, cognitum est:) Caninius legatus cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne de detrimento aut timore Provinciae magna infamia, perditorum hominum latrociniiis, caperetur.

31. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates, positae in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere est coactus.

32. At Drappes unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, quum Lucterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, oc-

cupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi conjungit.

33. Quo quum confestim C. Caninius venisset animadvertèretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis ascendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripartito cohortibus divisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

34. Quod quum animum adverterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, duobus milibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob caussam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare contatur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat praesidia.

35. Magna copia frumenti comparata, considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X milibus, unde paullatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter X. silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit.

Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renunciassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

36. Re bene gesta, Caninius ex captivis compertit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intellexeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse: magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. Sed in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improvviso advolasse et proelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim cohortes undique impetum faciunt, omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur: capitur ipse eo proelio Drappes.

37. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cujus timore antea augere praesidia et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit

eodem cum suis copiis postero die C. Fabius partemque oppidi sumit ad obsidendum.

38. Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius et concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui ei omnia pericula et detrimenta belli, a Gutruato accepta, referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

39. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magnā poena esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia, non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: quum omnibus Gallis notum sciret, reliquam esse unam aetatem suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus duabus relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam potest celerissime, ad Caninium contendit.

40. Quum contra expectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset oppidumque operibus clausum animum adverteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia fru-

menti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc flumen averti loci natura prohibebat; sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo se recipere possent assensu. Qua difficultate eorum cognita, Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos, quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

41. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat, ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos quum optarent reliqui, Caesar unus videret; [*non sine magno periculo*] e regione ejus vineas agere adversus montem, et aggeres instruere coepit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo proeliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, [et labore] atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo et sine suspicione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum VIII, collocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem quae moenibus adaequaretur, (id enim nullis operibus effici poterat,) sed quae superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

42. Quo malo perterriti oppidani cupas sero, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit. Quaecumque enim per locum praecipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam periculoso genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo: res enim gerebatur et excelso loco et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammaeque se offerebant.

43. Caesar quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab impugnandis operibus armatos murisque disponunt. Ita nostri, fine proelii facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interscindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani et, jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent, ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se transdiderunt.

44. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturae videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque

omnibus, qui arma tulerant, manus praecidit; vitam concessit, quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Caesarem habere,) hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus Populi Romani, sine dubitatione ulla victum ad Caesarem deduxit.

45. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum fecit; compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

46. Ea re cognita, Caesar, quum in omnibus Galliae partibus bene res gestas videret judicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset; cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret aestivorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praesidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quatuor legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio, legatis: duas in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: duas in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem regionem conjunctam Oceano continerent: duas reliquas in Lemovicum finis, non

longe ab Arvernīs, ne qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in Provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset, bene meritis praemia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, qualis quisque animo in rempublicam fuisset totius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis Provinciae illius) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit hibernatque Nemetocennae.

47. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam, quum Antonius in hiberna venisset civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, interceptabat.

48. Erat attributus Antonio praefectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis, saepius ejus equites aggressus, secunda proelia faciebat. Novissime, quum vehementius contenderetur ac Volusenus, ipsius intercepti Commii cupiditate, pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto

vulnerato, non dubitant nostri resistere et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur et partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit, graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae imperaverit, obsidibus datis firmat. Unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulacionem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo, C. Marcello Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda conjungendaque huic commentario statui.

49. Caesar, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut caussam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuat.

50. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quae-storis sui, commendaret sacerdotii petitionem. Conten-

debat enim gratia quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paullo ante praemiseraat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat: tamen non minus justam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent; simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbae consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

51. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiae omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel expectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

52. Quum omnes regiones Galliae Togatae Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit: legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum, propter salubritatem, existimabat. Ibi quamquam crebro audie-

bat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci; judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, et, quoniam Pompeji dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret, fore eo facto liberam et sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere coepit: (quod ne fieret, consules amique Pompeji jusserunt,) atque ita rem moderando discesserunt.

53. Magnum hoc testimonium senatus erat universi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeji et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

54. Fit deinde S. C. ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompejo, altera a C. Caesare mitterentur: neque obscure hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompejus legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex dilectu provinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompejo legionem remisit, et suo nomine XV, quam in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. jubet transdi. In ejus locum XIII legio-

nem in Italiam mittit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesidiis XV deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quatuor in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

55. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem, legiones duas, ab se remissas, quae ex S. C. deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompejo transditas atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur, jure potius disceptandi, quam belli gerundi. Contendit*)

*) Desunt reliqua.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI.

LIBER PRIMUS.

SUMMARIVM.

- Cap. 1. *Causa et origo belli civilis. De litteris Caesaris ad senatum non refertur, obstantibus Lentulo cos. et Scipione.* 2. *Caesar exercitum jubetur dimittere.* 3. *Senatus Pompejo aperte favet coactus, refragantibus tribunis plebis.* 4. *Pompejus se Caesari infensum ostendit.* 5. *S. C. Videant coss. praetores, tribuni plebis, ne quid R. P. detrimenti capiat.* 6. *Provinciae Pompejanis commissae. Tota Italia dilectus habentur.* 7. *Caesar, de militum voluntate certus.* 8 — 10. *Ariminum tendit. Tribunos plebis convenit, pacem servare tentat.* 11. *Iniqua conditione Pompeji rejecta occupat Arretium, Pisaurum, Fanum, Anconam.* 12. *Iguvium, toto Piceno dilectus habet.* 13. *Auximo potitur.*
- Cap. 14. *Roma trepidat. Pompejus ex urbe excedit. Lentulus aperto aerario fugit, gladiatores Caesaris Capuae armat.* 15. *Caesar Asculum recipit. ex dilectibus Pompejanis suas cohortes auget.* 16. *Corfinii obsidet Domitium, qui* 17. *frustra a Pompejo auxilium petit.* 18. *Sulmonenses Caesari portas aperiunt.* 19. *Corfinii trepidatur.* 20. *Domitius fugam moliens impe-*

ditur. 21. 22. *De tradendo oppido agitur.* 23. *Eo tradito Pompeji duces Caesar dimittit. milites sacramento adigit. in Apuliam transit.* 24. *Pompejus ipse Brundisium fugit, copias contrahit, servos, pastores armat. Pompejanorum cohortes ad Caesarem trans-eunt, qui rursus de pace cum Pompejo coram agere cupit.* 25. *Hunc Caesar Brundisii obsidet,* 26. *colloquium recusantem.*

Cap. 27. *Pompejus Dyrrhachium transjicit.* 28. *Brundisini se Caesari reddunt.* 29. *Hic Hispaniam confirmare statuit.* 30. 31. *E Sardinia Cottam Valerius, e Sicilia Catonem Curio ejicit. Tuberoni in Africa resistit Varus.*

Cap. 32. *Caesar Romae in senatu de pace agit. legatos ad Pompejum mitti suadet.* 33. *Legationem nemo suscipit. Caesar in Galliam ulteriorem abit.* 34. *Domitii suasu Massilia portas Caesari claudit, qui* 35. *frustra eam a bello dehortatur.* 36. *Domitius Massiliam pervenit. hanc Caesar oppugnare parat.* 37. *Pyrenaeos saltus occupat.* 38. *Afranius et Petrejus, Pompeji legati, Hispaniam obtinent.* 39 — 42. *Cum iis certatur pluribus proeliis.* 43 — 52. *potissimum ad Ilerdam bellum geritur;* 53. *Res Afranii et Petreji prosperae gestae; Romam nuntiatae, Pompejanorum partes firmant.* 54. 55. *Caesar strenue resistit.* 56. 57. *Pugna ad Massiliam.* 58. *Prospero Bruti proelio,* 59. *nunciato Caesari ad Ilerdam, fortuna mutatur.* 60. *Hispaniae populi, Oscenses, Calagurritani, alii, desciscunt ab Afranio.* 61 — 63. *Caesar, Sicoris parte aversa, Afranium et Petrejum terret.* 64 — 70. *cum his prospere pugnat.* 71 — 73. *Afranianis parcit, misericordia motus, sine proelio iis se potiturum sperans.* 74. *Agitur cum Caesare de Afranii et Petreji vita. pax videtur coitura.* 75. 76. *Petrejus Caesarianos per inducias receptos perfide trucidari curat.* 77. *Caesar contra Pompejanos salvos dimittit.* 78. *Afraniiani, omnis generis inopia pressi, castra relinquunt.* 79 — 83. *in itinere impediuntur a Caesare.* 84. *omnibus rebus obsessi colloquium petunt.* 85. *Afranium reprehendit Caesar.* 86. 87. *Dimittitur exercitus. duces libere abeunt.*

a. u. c. **L**ITTERIS a [*Fabio*] Caesare consulibus redditis, 704. aegre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatu reiue publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompejo esse in animo, reipublicae non deesse, si senatus sequatur; sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

2. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompejusque aderat, ex ipsius ore Pompeji mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam dilectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent; quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompejus in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum caussa; timere Caesarem, abreptis ab eo duabus legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompejus videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur: hi omnes, convicio L. Lentuli consulis correpti, exagitabantur.

Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negavit. Marcellus, perterritus conviciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompeji, plerique compulsi, inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

3. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompejo evocantur. Laudat Pompejus atque in posterum confirmat; segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeji exercitibus spe praemiorum atque ordinum evocantur: multi ex duabus legionibus, quae sunt transditae a Caesare, accessuntur: completur urbs et ejus comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum, necessarii Pompeji atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur, quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, sese iturum ad Caesarem; item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

4. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur, seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partituro cum Pompejo arbitratur; si-

mul judiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompejus, ab inimicis Caesaris incitatus et, quod neminem secum dignitate exaequari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore injunxerat Caesari. Simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

5. His de caussis aguntur omnia raptim atque turbate; nec docendi Caesaris propinquis ejus spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute septimo die cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis octavo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium salutis, latorum audacia numquam ante discessum est; dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid republica detrimenti capiat. Haec S. C. perscribuntur a. d. VIII. Idus Januarias. Itaque quinque primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali, et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae expectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum aequitate res ad otium deduci posset.

6. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompejus eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas decem; praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites, neque iis posse persuaderi,

uti eum defendant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia dilectus habeantur; Faustus Sulla propraetor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario Pompejo detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum se in praesentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus S. C. perscribuntur, provinciae privatis decernuntur duae consulares, reliquae praetoriae: Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Marcellus privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes dejiciuntur. In reliquis provincias praetores mittuntur, neque expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique, votis nuncupatis, exeant, quod ante id tempus acciderat numquam. Consules ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia divina humanaque jura permiscentur.

7. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur. Omnium temporum injurias inimicorum in se commemorat, a quibus seductum ac depravatum Pompejum queritur, invidia atque obtreptione laudis suae, cujus ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompejum, qui amissa restituisset videatur, dona etiam, quae ante habuerit, ademisse. Quotiescumque sit decretum, darent magistratus operam, ne quid respublica detrimenti caperet, (qua voce et quo S. C. Populus Romanus ad arma sit vocatus,) factum in perniciosis legibus, in vi tribunitia, in secessionem populi, templis locisque editioribus occupatis. Atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet. Quarum rerum illo tempore nihil factum, ne

cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta. Hortatur, cujus imperatoris ductu novem annis rempublicam felicissime gesserint plurimaeque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut ejus estimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quae aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum convenerant) sese paratos esse, imperatoris sui tribunorumque plebis injurias defendere.

8. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cujus pater Caesaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompejo ad eum privati officii mandata, demonstrat: velle Pompejum se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat; semper se reipublicae commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reipublicae noceat. Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeji conjuncta. Eadem fere atque eisdem rebus praetor Roscius agit cum Caesare sibi Pompejum commemorasse demonstrat.

9. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur: tamen, idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeji mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu liberare possint: sibi semper reipublicae primam fuisse dignitatem, vitaque potiore; doluisse se, quod Populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem

haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc jacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse: quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia dilectus haberi, retineri legiones duas, quae ab se simulatione Parthici belli sint abductae: civitatem esse in armis. Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompejus in suas provincias; ipsi exercitus dimittant; discedant in Italia omnes ab armis; metus e civitate tollatur; libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque conditionibus fiant et jurejurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

10. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit ibique consules Pompejumque invenit. Postulata Caesaris renunciat. Illi deliberata re respondent scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exercitus dimitteret: quae si fecisset, Pompejum in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompejumque dilectus.

11. Erat iniqua conditio, postulare, ut Caesar Arimino excederet atque in provinciam reverteretur; ipsum et provincias et legiones alienas tenere: exercitum Caesaris velle dimitti; dilectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire: ut, si peracto Caesaris consulatu Pompejus profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur; tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit: ipse Arimini cum duabus

subsistit ibique dilectum habere instituit: Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

12. Interea certior factus, Iguvium Thermum praetorem cohortibus quinque tenere, oppidum munire omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffusus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit et profugit: milites in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio omnium summa voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confusus municipiorum voluntatibus Caesar, cohortes legionis XIII ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur: quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, dilectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

13. Adventu Caesaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, sui iudicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipales pati posse, C. Caesarem, imperatorem bene de republica meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui. Quorum oratione permotus Varus, praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere cogunt: commisso proelio, deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeji antea duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

14. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompejo ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret: Caesar enim adventare, jam jamque et adesse ejus equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega et plerique magistratus consecuti sunt.

Cn. Pompejus, pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum caussa disposuerat. Dilectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primum sese confirmant et colligunt, dilectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus libertati confirmat atque iis equos attribuit et se sequi jussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familias conventus Campani custodiae caussa distribuit.

15. Auximo Caesar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exaedificaverat, ad eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther decem cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompejo in agrum Picenum, confirmandorum hominum caussa: a quo factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitumis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pompejanis: in iis Camerino fugientem Ulcillum Hirrum, cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit: quibus coactis XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis et finitumis ab regionibus coegerat.

16. Recepto Asculo expulsoque Lentulo, Caesar conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectum-

que institui jubet: ipse, unum diem ibi rei frumentariae caussa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes quinque, praemissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrompebant, qui erat ab oppido milia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani, a ponte repulsi, se in oppidum receperunt. Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit juxtaque murum castra posuit.

17. Re cognita, Domitius ad Pompejum in Apuliam peritos regionum, magno proposito praemio, cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum angustis facile intercludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum. Interim suos confortatus, tormenta in muris disponit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

18. Interim Caesari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere ea facere, quae vellet; sed a Q. Lucretio, senatore, et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis octavae cohortibus quinque. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique et oppidani et milites obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius et Attius de muro se dejecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire et ex finitumis municipiis frumentum comportare reliquasque copias exspectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortes-

que ex novis Galliae dilectibus XXII equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem praefecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire instituit. Cujus operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompejum revertuntur.

19. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in concilio pronunciat, Pompejum celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia conventusque hominum fugeret: res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompejus enim rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

20. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt: atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur: obsideri se a Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumstant et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt;

sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere et L. Domitium vivum in ejus potestatem transdere.

21. Quibus rebus cognitis, Caesar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit; portas murosque asservari jubet. Ipse iis operibus, quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo: sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit: tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

22. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se beneficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium Pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus. Cujus orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis ea re ex civitate expulsos

in suam dignitatem restitueret; ut se et Populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret. Cujus oratione confirmatus Lentulus, uti in oppidum reverti liceat, petit; quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

23. Caesar, ubi illuxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus, quaestor, L. Rubrius: praeterea filius Domitii alique complures adolescentes et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod advexerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab duumviris Corfiniensibus, Domitio reddit, ne continentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompejo in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet atque eo die castra movet, justumque iter conficit, septem omnino dies ad Corfinium commoratus et per fines Marrucinarum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

24. Pompejus, iis rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dilectibus ad se cogi jubet; servos, pastores armat atque his equos attribuit: ex iis circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus: quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Bivius Curius, relicto praetore, signa ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites inci-

dunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius, Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompeji, quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pompejo colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

25. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus sex pervenit, veteranis tribus, reliquis, quas ex novo dilectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompejum remanere Brundisii cum cohortibus viginti: (neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare, extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset:) veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris jaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquoersus pedum triginta, e regione molis collocabat. Has quaternis ancoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates jungebat; has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegbat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

26. Contra haec Pompejus naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, ador-

nabat. Ibi tures cum ternis tabulatis erigebat easque, multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera disturbaret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompejum cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi impetus ejus consiliaque tardabat: tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloqui causa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompejo colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut aequis conditionibus ab armis discedatur: cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a colloquio Caninii digressus, ad Pompejum proficiscitur: paullo post renunciat, quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicat et de bello agendum.

27. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta, diebusque in ea re consumptis novem, naves, a consulibus Dyrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompejus, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudas stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat; aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis praeacutis, praesepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expedi-

tos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

28. Brundisini, Pompejanorum militum injuriis atque ipsius Pompeji contumeliis permoti, Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeji profectione, concursantibus illis atque in ea re occupatis, vulgo ex tectis significabant: per quos re cognita, Caesar scalas parari militesque armari jubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompejus sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiae caussa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt; sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et, longo itinere ab his circumducti, ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

29. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire et Pompejum sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret: tamen ejus rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis navibus, Pompejus praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquiorebus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeji devincta) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

30. Itaque in praesentia Pompeji insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit; duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum; in Siciliam Curionem propraetorem cum legionibus quatuor; eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam

transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato, Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Brutiisque per legatos suos civium Romanorum dilectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, sese projectum ac proditum a Cn. Pompejo, qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset et, ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata, confirmavisset. Haec in concione questus ex provincia fugit.

31. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat, dilectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu ejus provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus Tuberone portu atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur; sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

32. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, injurias inimicorum commemorat, docet, se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab decem tribu-

nis plebis, (contra dicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, et, pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente,) ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompejo: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitiis dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallerent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus praedicat: crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis, conditiones a se latas et expetita colloquia et denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, rempublicam suscipiant atque una secum administrent: sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se rempublicam administraturum. Legatos ad Pompejum de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullo ante Pompejus dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi haec animi videri: se vero, ut operibus anteire studuerit, sic justitia et aequitate velle superare.

33. Probat rem senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiabantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompejus enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumtis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam pervenit.

34. Quo quum venisset, cognoscit, missum in Hispaniam a Pompejo Vibullium Rufum, quem paucis ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandum Massiliam navibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano a privatis coactas servis, libertis, colonis suis compleverat: praemissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompejus erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clausurant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.

35. Evocat ad se Caesar Massiliensium quindécim primos: cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem legati domum referunt; atque ex auctoritate haec Caesari renunciant: intellegere se, divisum esse Populum Romanum in partes duas; neque sui iudicii, neque suarum esse virium, decernere, utra pars justiorem habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompejum et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit: alter bello victas Gallias attribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum juvare aut urbe aut portibus recipere.

36. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit atque, ab iis receptus, urbi praeficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quoquo versus dimittunt: onerarias na-

ves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt: parum clavis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accadat, reservant. Quibus injuriis permotus Caesar, legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero duodecim facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus triginta, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

37. Dum haec parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus tribus, quas Narbone circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam praemittit, celeriterque Pyrenaeos saltus occupari jubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis tenebantur: reliquas legiones, quae longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, praesidium ex saltu dejecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

38. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompejo missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petrejus et Varro, legati Pompeji, quorum unus tribus legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus; tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petrejus ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium profiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petrejo; Celtiberis, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petrejus per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

39. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreji duae, praeterea scutatae citerioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae cohortes circiter octoginta, equitum utriusque provinciae circiter quinque milia. Caesar legiones in Hispaniam praemiserrat, ad sex milia auxilia peditum, equitum tria milia, quae omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque evocato. Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Audierat, Pompejum per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere confestimque esse venturum: simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit et largitione redemit militum voluntates.

40. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes milia passuum quatuor. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de caussa, Pompejani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressae pabulatoribus praesidio proprio legiones Fabianae duae flumen transissent, impedimenta quoque et omnis equitatus sequeretur: subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petrejo et Afranio ex aggere atque cratibus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones quatuor equitatumque omnem transjecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus, qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus impari

numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio, signa duarum legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu proelium dirimitur ac suas uterque legiones reducit in castra.

41. Eo biduo Caesar cum equitibus nongentis, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat reffectus; hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio sex cohortis relinquit atque omnia impedimenta, et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Illerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit: et, ibi paullisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognovit, per Afranium stare, quò minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus quadringentis, castra facere constituit: et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod emînere et procul videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum quindecim fossam fieri jussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intellexeretur ab Afranio, castra muniri.

42. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem consti-

tuit. Afranius Petrejusque, terrendi caussa atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt et proelio lacesunt. Neque idcirco Caesar opus intermittit, confisus praesidio legionum trium et munitione fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimenta ad se transduci jubet.

43. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petrejus atque Afranius habebant, planities circiter passuum trecentorum: atque in hoc fere medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Caesar et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones tres ex castris educit, acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

44. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrere, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari disperisque pugnarent: si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuefacti: quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbavit, insuetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi caussa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant.

oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

45. Caesar, paene omni acie perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem nonam subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, suppressit, rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent et, neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogeatur, ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

46. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis quinque nostrique gravius a multitudine premerentur, consumptis omnibus telis, gladiis dstrictis, impetum adversus montem in cohortis faciunt, paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis atque inferioribus locis constiterat, tamen summum in

jugum virtute connititur atque, inter duas acies perequians, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIII, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius, primi pili centurio, et praeter eum centuriones quatuor, milites amplius ducenti.

47. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae caussa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coegissent: nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi numero, quinque horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis dstrictis ascendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi posuerunt.

48. Accidit etiam repentinum incommodum bi-duo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, numquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac summas ripas fluminis superavit, pontisque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum, quo neque frumenta in

hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat; reliquum si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitumae civitates longius removerant: qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae, consecabantur, quibus erat proclive transire flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

49. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et collectum superioribus temporibus: multum ex omni Provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quae omnino Caesar adire non poterat.

50. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura atque aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

51. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant praeterea ejusque generis hominum milia circiter sex cum servis liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur atque omnes sine timore iter facerent, usu superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant le-

gati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt proeliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximis conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

52. His tamen omnibus annona crevit: quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat et militum vires inopia frumenti deminuerat; atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

53. Haec Afranius Petrejusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompejum proficiscebantur: alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne eventum belli expectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

54. Quum in his angustiis res esset atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut

naves faciant, cujus generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex levi materia fiebant: reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devehit noctu milia passuum a castris XXII, militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improvise occupat. Hunc celeriter, prius quam ab adversariis sentiat, communit. Huc legionem postea transjicit; atque ex utraque parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, et qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

55. Eodem die equitum magnam partem flumen transjicit, qui, inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quam magnum numerum jumentorum atque hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistent atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

56. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, uti L. Domitii consilio, navis longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic, omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

57. Erat multo inferior navium numero Brutus; sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos centuriones Caesar ei classi attribuerat,

qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tracularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus configunt. Pugnatum utrimque est fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

58. Ipsi Massilienses, et celeritate navium, et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant impetusque eorum excipiebant; et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis,) tum etiam gravitate et tarditate navium impediabantur: factae enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis navibus objiciebant atque injecta manu ferrea, et retenta utraque nave, diversi pugnant atque in hostium naves transscendebant; et, magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt novem.

59. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nunciatur; simul, perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu: custodias stationesque

equitum vitabant, aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere projectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

60. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos se-sequae imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Jacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur atque, omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompejo per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

61. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum triginta in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine efficeret. His paene effectis, magnum in timorem Afranius Petrejusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quae superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant, Pompeji magnis affectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaue auxilia expectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero navis conquirere et Octogesam

adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, miliaque passuum a castris aberat viginti. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri, legionesque duas flumen Sicorim transducunt castraque muniunt vallo pedum duodecim.

62. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis ad trans-eundum [non] impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur et in Sicori vadum reperiabatur.

63. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque, duabus auxiliariis cohortibus Ilerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet; pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen trans-eunt et, quum de tertia vigilia Petrejus atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et, magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

64. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnumquam sustinere extremum agmen atque interrumpi: alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli; dein rursus conversos insequi. Totis vero castris milites circulari, et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire

flumen, qua transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una praesidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit triplicemque aciem ducere incipit: ac tantum fuit in militibus studii, ut, milium VI ad iter addito circuitu, magnaue ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei nonam consequerentur.

65. Quos ubi Afranius procul visos cum Petrejo conspexit, nova re perterritus locis superioribus constitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat. Rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes atque a milibus passuum quinque itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris, praesidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Iberum copias transducerent: quod fuit illis conandum atque omni ratione efficiendum. Sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

66. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris

continent. Postero die Petrejus cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, quinque milia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

67. Disputatur in consilio a Petrejo et Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias veniri, quam sentirentur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri; circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaue proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuerit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre: quibus rebus coerceri milites et in officio contineri soleant. Quare omniratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento; tamen summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse. Haec evicit in consilio sententia et prima luce postridie constituunt proficisci.

68. Caesar, exploratis regionibus, albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit: nam, quae itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transscendendae valles maximae ac difficillimae; saxa multis locis praerupta iter impediabant; ut arma per manus necessario transderentur militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

69. Ac primo Afraniani milites visendi causa laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus pro-

prosequerentur, nec non necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti; erat enim iter a proposito diversum contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt rectoque ad Iberum itinere contendunt.

70. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montis, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque, in castris relictas, servare non possent, quibus, interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Caesar atque, ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur et ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco quatuor cetratorum cohortis in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris, in cohortis impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

71. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, quum in loco aequo atque aperto confligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrerant legati, centuriones, tribunique militum, ne dubitaret proelium committere; omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis, conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

72. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria adversarios interclusisset: cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus, rem obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua sententia perseverat et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petrejus atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Caesar, praesidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris castra communit.

73. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum

iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortis, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem, et sine timore et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petrejus atque Afranius partiuntur, ipsique perficiendi operis causa longius progrediuntur.

74. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt et, quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirunt atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere: deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreji et Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepissem, neu suos prodidisse, videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturus confirmant legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa adducunt; alii ab suis adducuntur, adeo ut una castra jam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos illi evocaverant et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens de sua ac parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur: magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat consiliumque ejus a cunctis probabatur.

75. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petrejus vero non deserit sese; armat familiam; cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuevit, improvise ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt gladiosque destrungunt atque ita se a cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi, seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

76. Quibus rebus confectis, flens Petrejus manipulos circuit, militesque appellat; neu se, neu Pompejum absentem, imperatorem suum, adversariis ad supplicium transdant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse; idem jusjurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem jurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerisque hi, qui receperant, celant noctique per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi, spem praesentis conditionis sustulit, mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

77. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloqui venerant, summa diligentia conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunatum restituit honorem.

78. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur aegre, frumenti copiam legionarii nonnullam habebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum jussi erant efferre; cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiarum res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

79. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat ascendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos ascendentes protegabant. Quum vallis aut locus declivis suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela conjiciebant: tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere juberent magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universi demitterent atque, ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperentur.

80. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt: ut tum accidit. Milia enim progressi quatuor,

vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniant, neque jumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi caussa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta ejusdem diei et, spem nacti morae, discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animum adversa, Caesar relictis legionibus subsequitur, praesidio impedimentis paucas cohortis relinquit; hora decima subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur; pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo, ut paene terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

81. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco castra ponunt. Sed iisdem de caussis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio amplius non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi enim, adverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi caussa nemo egreditur ex castris; proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar et necessariam subire deditionem, quam proelio decertare, malebat; conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat.

Illi, et inopia pabuli adducti, et, quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

82. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei [caussa], hora circiter octava signo dato, legiones educunt aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de caussis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitās, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat: non enim amplius pedum milibus duobus ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta. Si proelium committeretur, propinquitās castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de caussa constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacescere.

83. Acies erat Afraniana duplex legionum quinque; tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant: Caesaris triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex quinque legionibus tenebant; has subsidariae ternae et rursus aliae totidem suae cujusque legionis subsequiebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Caesar nisi coactus proelium non committere; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum adversa, Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flumen transjicit crebrasque in ripis custodias disponit.

84. Tandem, omnibus rebus obsessi, quantum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompejum conservare voluerint, sed satis jam fecisse officio satisque supplicii tulisse, perpressos omnium rerum inopiam: nunc vero, paene ut feras, circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demississime atque subjectissime exponit.

85. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium has partis vel querimoniae, vel miserationis, minus convenisse: reliquos enim omnis suum officium praestitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco et tempore aequo, conflare noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, injuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservavit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic omnium ordinum partis in misericordia constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse, eos neque colloqui neque induciarum jura servasse, et homines imperitos et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia pertinacia atque arrogantia accidere solet, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint. Neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se multos

jam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim sex legiones alia de caussa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classis paratas, neque submissos duces, rei militaris peritos: nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit; omnia haec jam pridem contra se parari, in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesidia rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur: in se aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse patienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

86. Id vero militibus fuit pergratum et jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam, quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur: et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum; res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur a Caesare, cavetur.

87. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus, aequa facta aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascumque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petrejus atque Afranius, quum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Calenum legatum praeficit. Hoc ejus praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

C. JULII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI.

LIBER SECUNDUS.

SUMMARIVM.

Cap. 1. 2. *C. Trebonius Massiliam oppugnat. 3. 4. Nasidius cum classe adventans animum incolis addit, sed 5 — 7. hi navali proelio superati et 8 — 11. machinas magnae molis, a Trebonio exstructas, diruere frustra adorti 12. 13. inducias petunt et impetrant. 14. obtentas violant, erumpunt, opera Trebonii disjiciunt. 15. His cito reparatis 16. territi ad easdem deditionis conditiones recurrunt.*

Cap. 17. *Interim M. Varro in ulteriore Hispania, cognitis rebus, quae in Italia gestae sunt, in amicitiam Caesaris inclinat; mox hunc ad Massiliam detineri audit et 18. defensionem parat, sed 19. 20. desertus ab omnibus ad Caesarem transit, qui 21. omni modo Hispanos sibi devincit.*

Cap. 22. *Massilienses quoque sese dedunt. 23 — 37. Curio, Caesaris legatus, ad Uticam bene rem gerit contra Varum, mox, 38 — 42. proelio temere commisso ad Bagradam, a Varo et Sabura, Jubae praefecto, superatus interficitur. 43. 44. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se recipiunt, partim Varo se dedunt; multos Juba necat.*

DUM haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turresque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum habet a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat: vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum octoginta exstruit.

2. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum duodecim, cuspidibus praefixi atque hi maximis balistis missi, per quatuor ordines cratium in terra deligebantur. Itaque, pedalibus lignis conjunctis inter se, porticus intgebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, aequandi loci caussa, facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur, quae facile nostri repellebant milites magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

3. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompejo cum classe navium sedecim, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, pervehitur: appulsisque Messanam navibus, atque inde propter

repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex navalibus eorum navem unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; praemissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant.

4. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves refecerant summaque industria armaverant, (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiae, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae, ut invis, latitantibus atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur: ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt et Tauroenta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt, ibique naves expediunt rursusque se ad conflegendum animo confirmant et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

5. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat, ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juvenus, quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus ten-

derent, aut templa deorum immortalium adirent et, ante simulacra projecti, victoriam ab diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si supervissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

6. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum praeceptorum, quae paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus injectis navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis comminus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris: simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris [de improvisis] imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraeque ex concursu laborarent; altera vero prae fracto rostro tota collabefieret. Qua re animum adversa, quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

7. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspe-

etus patriae aut propinquorum praecepta ad exilium vitae periculum adire cogeant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est, ex Massiliensium classe quinque sunt depressae, quatuor captae, una cum Nasidianis profugit: quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt: at ex reliquis una praemissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratia, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

8. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo ad repentinis incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppreserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et proseguendum hostem procurrebant. Patebat haec quoque versus pedes triginta, sed parietum crassitudo pedes quinque: postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

9. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emeretur, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo astruxerunt, supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes injecerunt easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defenden-

dos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes extruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus ancorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quatuor pedes fecerunt, easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt: quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ietu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus extruebant, rursusque alia prehensione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata extruxerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

10. Ubi ex ea turri, quae circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum, ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt: cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo aequae longae, distantes inter se pedes quatuor, collocantur inque eis columellae pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocantur. Eo super tigna bipedalia injiciunt eaque laminis clavisque religant. Ad extremum, musculi tectum trabesque extremas quadratas

regulas, quatuor patentis digitos, defigunt, quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrim perficiunt subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subjectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio jungatur.

11. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet; et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas, taeda ac pice refertas, incendunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae ab lateribus longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

12. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, deorum ira perculsi, urbis directione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras universi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit, militesque, aversi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut adventus Caesaris expectetur: captam suam urbem videri, opera perfecta, turrem sub-

rutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque dele-
rent. Haec atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

13. Quibus rebus commoti legati milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Caesaris exspectatur: nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemtionem sui et diutino labore omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

14. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt; interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contactaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum adverti posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quae possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant: fit in hostis impetus; sed muro sagittis tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt ibique musculum turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis

interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: eamdem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita, proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

15. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam, ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum: omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et connectis, aggerem novi generis atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequa fere latitudine, atque ille congestitus ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae interponuntur, transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint: et, quidquid est contignatum, cratibus constringitur cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra muro tectus, adversus plutei objectu, operi quaecumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diurni laboris detrimentum solertia et virtute militum brevi reconcinnatur: portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

16. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus

non esset, quum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac tela manu conjicerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adaequare non posse intellegunt: ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

17. M. Varro in ulteriore Hispania initio, cognitis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompejanis rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praecipuum sese legatione ab Cn. Pompejo, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciarium operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreji cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam; quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit; atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunae movere coepit.

18. Dilectum habuit tota provincia; legionibus completis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petrejoque mitteret; naves longas decem Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo sex cohortes praesidii causa ex provincia misit; Cajumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandae hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit; ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa Caesa-

rem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse, haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos civis Romanos ejus provinciae sibi ad rempublicam administrandam HS. CXC et argenti pondo XX milia, tritici modios CXX milia polliceri coegit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat praesidiaque eo deducebat; et judicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; provinciam omnem in sua et Pompeji verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum duabus legionibus Gades conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat, nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeji beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

19. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad statutum diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigilasque in turribus muroque disposuit. Cohortes duas, quae colonicae appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi caussa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provinciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus

a Varrone praesidio, per se cohortes ejecit portasque praecluserit.

20. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiabatur. Progresso ei paullo longius litterae a Gadibus redduntur, simul atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex duabus legionibus, quae vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit seseque Hispalin recepit atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promississet, certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jussit, transdere. Ille ad eum Sex. Caesarem mittit atque huic transdi jubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, transdit et, quod ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

21. Caesar, concione habita Cordubae, omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod praesidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni

cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos ac poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur: pecunias monumentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae Q. Cassium praeficit, huic quatuor legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit: ibi, legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore, cognoscit.

22. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis proelio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod, ad hujusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant,) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus tribus comparatis, (ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat,) nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatae naves, quae jussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormenta ex oppido, ut est imperatum, proferunt; navis ex portu navalibusque educunt; pecuniam ex publico transdunt.

Quibus rebus confectis, Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, duas ibi legiones praesidio relinquit, caeteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

23. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, duas legiones ex quatuor, quas a Caesare acceperat, et quingentos equites transportabat; biduoque et noctibus tribus navigatione consumtis, appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia, habetque non incommodam aestate stationem et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Caesar filius cum decem longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae, ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causa curaverat, veritusque navium multitudinem ex alto refugerat, appulsaque ad proximum littus trireme constrata et in littore relictas, pedibus Adrumetum profugerat: (id oppidum C. Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur:) reliquae Caesaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc secutus M. Rufus quaestor navibus duodecim, quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

24. Curio Marcum Uticam navibus praemittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduoque iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Cornelianas, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Utica paullo amplius passuum mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum perveniet.

25. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta, ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quæ repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae. Eodemque tempore his rebus subsidio sexcenti equites Numidæ ex oppido peditesque quadringenti mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompejo et similtas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubæ publicaverat. Concurrent equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt; sed, interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam numero circiter ducentæ, se in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Qua pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis ancoris, omnes Uticam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt: quæ res omnium rerum copia complevit exercitum.

26. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur: posteroque die Uticam exercitum ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque, ab rege missa, Uticam venire: eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus, praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit: equites committunt proelium: et prius, quam plane le-

giones explicari et consistere possent; tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

27. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis duobus et viginti ad Attium Varum perfugiunt. Hi seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt, (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire et colloquendi dari facultatem. Qua opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris educit: facit idem Curio atque, una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

28. Erat in exercitu Vari Sex. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic, dimissus a Caesare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipuli constarent. Hanc nactus appellationis caussam Quinctilius, circumire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpassi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugae appellarentur. His pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

29. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingeat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris adde-

bat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii transdiderat, plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus conjuncta: neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

30. Quibus de caussis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quod, hujusmodi militum consiliis, otium maxime contrarium esse arbitrarentur: postremo praestare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumventos ab suis, gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent, de tertia vigilia in castra Cornelianam recedendum, ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

31. Curio, utrumque improbens consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat; hos turpissimae fugae rationem habere; illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Quae enim, inquit, fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus, et res adversae odia, concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam timor augeat

noster; his studia deminuat. Quod si jam, inquit, haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto haec dissimulare et occultare, quam per nos confirmari, praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur: namque huiusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror, magnaue ex parte jam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

32. Dimisso consilio, concionem advocat militem: commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar: ut magnam partem Italiae, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim vestrumque factum, inquit, omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime, iudicaverunt. Pompejus enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit: Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant; in eorum potestatem veniatis, qui se per vos periisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? haec acta diebus quadraginta, quibus in conspectum adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditii resistant? vos autem, incerta victoria Caesarem secuti, diiudicata jam belli fortuna, victum sequamini, quum ve-

stri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi, clam vobis, salutem fuga petiivit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, quum, projectis fascibus et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditioe ducis et capitis deminutione sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt: qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos, quod saluum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum ducentas naves onerarias abduxerim, eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus commeatu juvari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditio-nem, an Africi belli praejudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

33. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium volun-

tate et opinione, consensu suo constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat: ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

34. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat, quo aequiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum et duas Marrucinorum cohortis mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relictis ab his, qui una procurrerant, levis armaturae circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, perterritum, inquit, hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet et praecurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in ascensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum timore et fuga et caede suorum, nihil de resistendo cogitabat, omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

35. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat: uti unus esse ex ejus militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille, sae-

pius appellatus, adspexit ac restitit et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio appetit paullumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in proelio aut fuga, intereunt, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat, tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter sexcentis interfectis ac mille vulneratis: qui omnes, discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnerum, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animum adversa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

36. Postero die Curio Uticam obsidere et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii: Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conventus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbare vellet. Haec quum agerentur, nuntii praemissi ab rege Juba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur: quae res eorum perterritos animos confirmavit.

37. Nunciabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: jamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisu-

rum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti milibus longe ab Utica ejus copias abesse, relictis munitionibus, sese in castra Cornelianiana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitterentur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias exspectare et bellum ducere parabat.

38. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam, quibus praeerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequabatur et sex milium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentis atque inopinantis hostes aggrediuntur: Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducant.

39. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris praesidio relictis. Progressus milia passuum sex, equites convenit, rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam prae-

praesit? respondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiendi quaerere praetermittit, proximaque respiciens signa, videtisne, inquit, milites, captivorum orationem eum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerunt? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut jam de praemiis vestris, et de referenda gratia cogitare incipiamus. Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; haec tamen ab ipsis inflatus commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

40. Juba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, duo milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

41. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto jam labore exercitu, sedecim milium spatio constitit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatumtaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem

mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui in itinere substituerant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogeabant; sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare, poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere ordinesque servare, neque procurrere et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur: nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

42. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intellegit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos atque eo signa inferri jubet. Hos quoque praeoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circumsisit, ut fuga salutem petat atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, numquam, amisso exercitu, quem a Caesare fidei [suae] commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum confirmat, atque ita proelians interficitur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt: sed ii, quos ad novis-

simum agmen equorum reficiendorum caussa substituisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

43. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperii et conveniebant: sed tanta erat, completis litoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

44. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia, aut misericordia valerent, aut naves annare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent: reliquae copiae, missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus, sese ei dederunt: quorum cohortes militum postero die ante oppidum Jubae conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit; paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur, neque resistere auderet: ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quae fieri vellet Uticae, constituit atque imperavit, diebus aequae post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. JULII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI.

LIBER TERTIUS.

SUMMARIVM.

Cap. 1. *Caesar dictator res urbanas ordinat; 2. consul Brundisium abit. 3 — 5. Pompejus ex oriente magnam vim colligit. 6 — 8. Caesar in Graeciam, parte classis amissa, transjicit, Bibulo incassum obstante. 9. M. Octavius, Pompeji legatus, frustra Salonas oppugnat. 10. Caesar pacem tentat. 11 — 13. Captis Orico et Apollonia ad Apsum castra ponit. Dyrrhachium Pompejus occupat. 14. 15. Bibulus mari portibusque Caesarem; hic illum terra prohibet. 16 — 19. Bibulus in classe moritur. Labienus, ad Pompejum transfuga, nisi Caesaris capite relato, componi pacem posse negat.*

Cap. 20 — 22. *In Italia Coelii et Milonis motus horum caede sedantur.*

Cap. 23, 24. *Libo, Pompeji legatus, Brundisium portum frustra obsidet. 25 — 30. Reliquae Caesaris legiones aegre ab Antonio transvehuntur. 31 — 33. Scipio, detrimentis circa Amanum acceptis, ad Pompejum adducit exercitum, quem largitionibus et rapinis et vexatione Graecorum in officio tenet. Ephesinas pecunias aegre servat Caesar. 34. 35. Cassium in Thesaliam, Calvisium in Aetoliam, Domitium in Macedoniam mittit. 36 — 38. Huic oppositus Scipio male rem gerit. 39. 40. Pompeji filius Oricum et Lissum tentat. 41 — 51. Caesar Pompejum ad Dyrrhachium obsidet; uterque magnam bellandi scientiam prodit.*

Cap. 52 — 56. *Pluribus proeliis Pompejo devicto, Caesar per Fufium Aetoliam, Acarnaniam, Boeotiam occupat, Achajae inhiat, quam Rutilius Lupus tuetur. 57. 58. Caesar denuo cum Scipione de pace agit, frustra. Pabuli inopia Pompejum premit. 59 — 71. Ad hunc Allobroges duo fratres, relicto Caesare, transeunt, ejus consilia Pompejo produnt, qui duplici clade Caesarem ad Dyrrhachium afficit. Labienus captivos trucidari jubet.*

Cap. 72. *Fiducia magna Pompejanis accedit. 73 — 81. Fugiens Caesar cum Domitio conjunctus Thessaliam occupat. 82. 83. Sequitur Pompejus. Victoriae quasi certi Pompejani de praemiis et honoribus et de persequendis inimicitiis agunt. 84 — 89. Proelium utrimque paratur. 90 — 100. Pugna ad Pharsalum, Pompejo fatalis. castra ejus, luxu plena, a Caesare capta. Domitius caesus. Pompejus fuga elabitur. 101. Cassius in Sicilia Caesaris classem incendit. 102. Fugientem Pompejum persequitur Caesar. 103. 104. Iste in Aegyptum se recipit, ubi ab Achilla, regio praefecto, et Septimio, tribuno militum, interficitur. 105. Caesar Ephesiae pecuniae, a T. Ampio spoliandae, iterum auxilium affert. Portenta victoriae nuncia.*

Cap. 106 — 108. *Caesar Alexandriam venit, de Pompeji nece cognoscit, controversias Ptolemaei et Cleopatrae dirimere parat. 109. Excitatur ab Achilla tumultus. Is Dioscoridem et Serapionem, regis legatos, interficere jubet. Rege potitur Caesar. 110 — 112. Achilles Caesarem adoritur. fit pugna ad portum. Caesar naves incendit, ad Pharum milites exponit; pugnatur in urbe. Filia minor Ptolemaei ad Achillam transit e regia, oritur inter eos de principatu controversia. Pothinus, regni procurator, in parte Caesaris, clam cum Achilla agit et a Caesare interficitur. Haec initia belli Alexandrini.*

a. u. c. **D**ICTATORE habente comitia Caesare, consules creantur Julius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consullem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque illarum ante bellum fuissent, atque eae creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem

novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeja lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompejus habuerat, (quae judicia, aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos prius iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia, aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

2. His rebus, et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiendis, undecim dies tribuit, dictaturaque se abdicat et ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones duodecim et equitatum omnem venire iusserat; sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim milia legionariorum militum, quingentos equites transportare possent. Hoc unum, [inopia navium] Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

3. Pompejus, annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice et Aegypto classem coegerat; magnam omnibus locis aedificandam curaverat; magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus et Dynastis et Tetrarchis et liberis Achajae populis pecuniam exegerat; magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coegerat.

4. Legiones effecerat civium Romanorum novem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaja Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex Creta, Lacedaemone, Ponto atque Syria reliquisque civitatibus, tria milia numero habebat; funditorum cohortes sexcenarias duas; equitum septem milia, ex quibus sexcentos Gallos Deiotarus adduxerat, quingentos Ariobarzanes ex Cappadocia, ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia ducenti erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute: quingentos ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinus praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompejus filius cum classe adduxerat; octingentos, quos ex servis suis pastorumque suorum coegerat: trecentos Tarcondarius Castor et Donilaus ex Gallograecia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompejus tribuit, missi erant; in his plerique hippotototae. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adjecerat, atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

5. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis maritumis constituerat, ut mare Caesarem transire prohiberet: ejusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompejus filius; Asiaticis D. Laelius et C. Triarius; Syriacis

C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius: toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

6. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites: quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent: conclamantibus omnibus, imperaret quod vellet; quodcumque imperavisset, se aequo animo esse facturos; pridie Nonas Januarias naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus septem. Postridie terram attigit. Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Palaeste, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

7. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis navibus duodeviginti, quibus jussu D. Laelii praeerant; M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque illi, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Caesar omnino duodecim naves longas praesidio duxisset, in quibus erant constratae quatuor: neque Bibulus, impeditis navibus dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Caesar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

8. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equitatusque transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Calenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves, neque usae nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit et, nactus

circiter triginta, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundia erupit omnesque incendit; eodemque igne nauas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes litoraue omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium expectans, si in Caesaris complexum venire posset.

9. Discessu Liburnarum ex Illyrico, M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Caesaris amicitia avertit: conventum Salonis quum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi, permovere posset, oppidum oppugnare instituit: est autem oppidum et loci natura et colle munitum: sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt; et quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt et, praesectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruerunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta et deinceps reliquae omnibusque eos castris expulerunt et, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves con-

fugere coegerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompejum recepit.

10. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeji praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompejum mitteret; eundemque apud Cn. Pompejum auctoritatem habere intellegebat. Erat autem haec summa mandatorum, debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque triginta; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicae parcerent; quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur: si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu et a populo peti debere: interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum. Haec quo facilius Pompejo probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

11. Vibullius, his expositis a Caesare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cae-

saris Pompejum fieri certiozem, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompejum contendit, ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompejus erat eo tempore in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui jussu Pompeji oppido praeerat praesidiumque ibi Parthi norum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Graecos murum ascendere atque arma capere juberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnatu ros esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit et se atque oppidum Caesari dedit incolumisque ab eo conservatus est.

12. Recepto Caesar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exigere coepit. Illi vero daturos se negare, neque portas consuli praecclusuros; neque sibi judicium sumtu ros contra, atque omnis Italia Populusque Romanus judicavisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani et reliquae finitumae civitates, totaque Epiros et, legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

13. At Pompejus, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Quo simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut paene omnes in Epiro finitu-

misque regionibus signa relinquerent, complures arma projicerent ac fugae simile iter videretur. Sed, quum prope Dyrrhachium Pompejus constitisset castraque metari jussisset, perterriti etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit juratque, se eum non deserturum eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praeoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent praesidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompejus fecit et, trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

14. Calenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paullumque progressus a portu, litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus litoraue omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Caleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

15. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi, neque naves ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum comneatum, ita ligna atque aquam Corcyra navi-

bus onerariis supportare: atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque aequo animo ferebant, neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent, in quibus demonstravi, angustiis ac se Libo cum Bibulo conjunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum M^o Acilio et Statio Murco, legatis, quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat; velle se maximis de rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae, atque ab iis impetrant: magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

16. Caesar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ultiores civitates et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare, ex aedilitate et praetura conceptas; ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximae spei maximaeque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeji summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componerentur, atque ab armis discederetur: sed potestatem ejus rei se nullam habere, propterea quod de concilii sententia summam belli rerumque omnium Pompejo permiserint: sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompejum atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

17. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis caussae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad Pompejum sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur: neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompejum rejicere: unum instare, de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis afferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

18. Bibulus, multos dies terra prohibitus et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone et L. Lucejo et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompejus consueverat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompejus interpellavit et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est, aliis rationibus per colloquia de pace agere.

19. Inter bina castra Pompeji atque Caesaris unum flumen tantum intererat, Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones colloquentium transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset: praesertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Respondum est ab altera parte, A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum, atque una etiam ubi utrimque admodum tuto legati venire et, quae vellent, exponere possent, certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaue erat ejus rei expectatio atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa, quae ille obtectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus, Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.

20. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor, caussa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii praetoris urbani sellam collocavit et, si quis appellasset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamita-

tem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius et, ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

21. Quum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret: ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum; impetumque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit et concionari conantem de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam, nunciis ad Milonem missis, (qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus,) atque eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi conjunxit atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse quum Casilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret, patefactis consiliis, exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

22. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeji, quae mandata ad se per Bibulum delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare coepit,

coepit. Eo quum a Q. Pedio praetore cum legione * * lapide ictus ex muro, periit: et Coelius, profectus, ut dictitabat, ad Caesarem, pervenit Thurios: ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii caussa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

23. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium quinquaginta, Brundisium venit insulamque, quae contra Brundisium portum est, occupavit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, quae necessarius nostris erat egressus, quam omnium litora ac portus custodia clausos tueri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit et unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem injecit et noctu, militibus et sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompejum litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibitorium.

24. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtuti militum confisus, scaphas navium magnarum circiter sexaginta cratibus pluteisque contextit, eoque milites delectos imposuit, atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit, navesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quae cum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi, studio incitati, incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt, primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram

maritumam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

25. Multi jam menses transierant et hiems jam praecipitaverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant: ac nonnullae ejus rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant et crebris Pompeji literis castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis exspectabant. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium cursum dirigere atque eo naves ejicere possent. Haec a custodibus classium loca maxime vacabant, quod se longius portibus committere non auderent.

26. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti austrum, naves solvunt atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et, quum jam nostris remissione vento appropinquassent, idem auster increbuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum tria, eo naves introdixerunt, (qui portus ab africo tegebatur, ab austro non

erat tutus,) leviusque tempestatis, quam classis, periculum aestimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flaverat, in africanum se vertit.

27. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes constratae, numero sedecim, eliderentur et naufragio interirent et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

28. Nostrae naves duae, tardius cursu confecto, in noctem conjectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem jurisjurandi in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed, tractandis conditionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt; ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritumae asservabant, circiter quadringentis, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et, non-

nullis eorum interfectis, incolumes sese ad nostros receperunt.

29. Quo facto, conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus juit. Otacilius, sibi timens, oppido fugit et ad Pompejum pervenit. Expositis omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum octingentorum, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompejus, vacuam existimans Italiam, eo transeisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

30. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompejus cognoscunt: nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant; sed, quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio conjungeret; Pompejus, ut venientibus in itinere se opposeret, si imprudentes ex insidiis adoriri posset: eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt; Pompejus clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset: Pompejus, quia expedito itinere flumen ei trans-eundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit, suosque omnes castris continuit ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset ejus adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Caesar. Cujus adventu cognito, Pompejus, ne

duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

31. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab eisdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitumis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullae militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem arma non laturos; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit et confirmandorum militum caussa diripiundas iis civitates dedit.

32. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota provincia exigebantur: multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae imperabantur: cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque singulorum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; differta praeceptis atque exactoribus, qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Ita-

que aes alienum provinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciae, [sed] in singulos conventus singulasque civitates, certae pecuniae imperabantur, mutuasque illas ex SC. exigi dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum.

33. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas antiquitus pecunias Scipio tolli jubebat, certaue ejus rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, litterae ei redduntur a Pompejo, mare transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque posthaberet. His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit, ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

34. Caesar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa posuerat, tentandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et, quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur, earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur septima vigesima, atque equitibus ducentis in Thessalam; C. Calvisium Sabinum cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Aetoliam misit, maximeque eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, undecima et duodecima, et equitibus quingentis in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciae ab ea parte, quae Libera appellatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

35. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydona et Naupacto rejectis, omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessalam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, varia voluntate

civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompejanis rebus studebat: Preteus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe juvabat.

36. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu tetendit ad Domitium et, quum ab eo milia passuum viginti abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur. Et, quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus octo praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas, salutem attulit.

37. Scipio, biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem tertio die prima luce exercitum vado transducit et, castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum struit. Domitius tum quoque sibi

dubitandum non putavit, quin, productis legionibus, proelio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter milium passuum sex, Domitius castris Scipionis aciem suam subjecit: ille a vallo non discedere perseveravit: attamen, aegre retentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio contenderetur; et maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subjectus, progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur; aut magna cum infamia castris se continere, qui magna expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum, et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit atque in eandem partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et, quum quotidiana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt; sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

38. His rebus gestis, Domitius, sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere; vasisque militari more conclamatis, progressus milia passuum tria, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere coeperunt: quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exeeperunt: (in his fuit M. Opimius, prae-

fectus equitum:) reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt aut captos ad Domitium perduxerunt.

39. Deductis orae maritumae praesidiis, Caesar, ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tuendi causa reliquit iisdemque custodiam navium longarum transdedit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque praeerat C. Acilius legatus. Is naves nostras interiorem in partem post oppidum reduxit et ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit et huic alteram conjunxit, super qua turrin effectam ad ipsum introitum portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad omnes repentinos casus transdedit.

40. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompejus filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submersamque navim, remulco multisque contendens funibus, adduxit; atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit; eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem objectam, quae paene insulam contra oppidum effecerat, qua quatuor biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes, quatuor ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias triginta, a M. Antonio relictas, intra portum aggressus omnes incendit: Lissum expugnare conatus, defendentibus civibus Romanis, qui ejus conventus erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

41. Caesar, postquam Pompejum ad Asparagium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompejus praesidium habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompejum pervenit, juxtaque eum castra posuit et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompejo fecit. Ubi illum suis locis se tenere animum advertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompejum aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli apparatus is eo contulisset: ut accidit. Pompejus enim, primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsus discessisse existimabat: postea, per exploratores certior factus, postero die castra movit, breviori itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeji procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

42. Pompejus, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Caesar, longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompejanis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae caussa Q. Tullium et L. Canulejum legatos misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitum civitatibus descripsit; item Lisso Parthinisque et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri jussit.

Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa ac plerumque frumento utuntur importato; tum quod Pompejus haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

43. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeji permulti editi atque asperi colles: hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompejum instituit: haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompejus multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, ut pabulatione Pompejum prohiberet equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

44. Pompejus neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem apparatus belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens, quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret, Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret: id quod accidit. Castellis enim quatuor et viginti effectis, quindecim milia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaue erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompejani et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare atque

ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompejus totis copiis et dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum atque omnes fere milites aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

45. In occupandis praesidiis magna vi uterque nitebatur, Caesar, ut quam angustissime Pompejum contineret; Pompejus, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his quum legio Caesaris nona praesidium quoddam occupavisset et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompejus occupavit nostrosque opere prohibere coepit: et, quum una ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediabat: neque erat facile nostris, uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se jussit et loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompejus dixisse, non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

46. Caesar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci jussit locumque in omnes partes quam maxime impediri; ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci jussit. Pompejani hoc inso-

lentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt cratesque, pro munitione objectas, propulerunt, ut fossas transscenderent. Quod quum animadvertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus, tuba signum dari atque in hostes impetum fieri jussit. Milites legionis nonae subito conspirati pila conjecerunt et, ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, praecipites Pompejanos egerunt et terga vertere coegerunt: quibus ad recipiendum crates directae longurisque objecti et institutae fossae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, quinque omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, paulloque citra eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

47. Erat nova et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua offensione permotos continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque praestarent: causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen haec singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpressos, labore et patientia maximum bellum conficisse: meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpressos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum

quum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

48. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompejani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

49. Jamque frumenta maturescere incipiebant atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompejum e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiiis loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia affectos: omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis praesepserat terramque aggresserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria et puteos fodere cogeabantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur; tum commeatus omni genere praeter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

50. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animum advertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas, intra multitudinem sagittas conjiciebant et se confestim ad suos recipiebant.

Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [*alio excubarent*]. * * *

51. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus, cujus adventu facile sunt repulsi Pompejani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se vertunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur; aliae enim sunt legati partes, aliae imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Caesare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque proelio decertare voluit, (quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum,) ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompejanis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, Pompejus tumulum quemdam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communiit omnesque ibi copias continuit.

52. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompejus pariter, distinendae manus caussa, tentaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus, atque eam loco depulit; altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

53. Ita uno die sex proeliis factis, tribus ad Dyrrhachium, tribus ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum milium numero ex Pom-

pejanis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, ejus, qui praetor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius viginti omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et, quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, milia sagittarum circiter triginta, in castellum conjecta, Caesari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritis et de republica, donatum milibus ducentis aeris, ab octavis ordinibus ad primum pilum se transducere pronuntiavit: ejus enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat: cohortemque postea duplici stipendio frumentove et speciaris militaribusque donis amplissime donavit.

54. Pompejus, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres extruxit et, in altitudinem pedum quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et, quinque intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, obstructis omnibus castrorum portis et ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

55. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achajam ac paullo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Fufium Calenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achajam, missus a Pompejo, obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaja Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

56. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompejus proelio decertare vellet, ut paene castris Pompeji legiones subjiceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompejus autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituabat, ut tertia acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

57. Haec quum in Achaja atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar, mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem, ab illo transditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum, quorum haec erat summa: sese omnia de pace expertum: nihil adhuc arbitrari factum vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompejum vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere atque errantem regere posset: praeesse autem suo nomine exercitui, ut, praeter auctoritatem, vires quoque ad coercendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus: infectaque re sese ad Caesarem recepit.

58. Caesar, quo facilius equitatum Pompejanum ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit, castellaque his locis posuit. Pompejus, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis

ex arboribus strictis et teneris arundinum radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumserant et cogebantur, Corcyra atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompejus de eruptione existimavit.

59. Erant apud Caesarem ex equitum numero Allobroges duo fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat, agrosque in Gallia, ex hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Caesaris, et stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Caesarem adierunt palamque de eorum injuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

60. Caesar neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia expectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen haec res illis offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse quum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus re-

servari arbitrati, discedere a nobis et novam tentare fortunam novasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis collocti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt, praefectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompejum viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coemtis equis, ad Pompejum transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

61. Quos Pompejus, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis jumentis venerant, virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit: nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompejum transierat, quum paene quotidie a Pompejo ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus; seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque rerum et spatiis locorum et custodiarum viribus ac diligentia animadversa, prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompejum omnia detulerant.

62. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuaras imponit et de media nocte cohortes sexaginta, ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris

aberant. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione nona positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

63. Erat eo loco fossa pedum quindecim et vallus contra hostem in altitudinem pedum decem, tantumdemque ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum sexcentorum, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione: hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum labor, quod milia passuum in circuitu septemdecim munitiones erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompejo, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulit incommodum. Nam, ut ad mare nostrae cohortes nonae legionis excubarent, accessere subito prima luce Pompejani exercitus, novusque eorum adventus exstitit; simul ex navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela jaciebant, fossaeque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis imposita defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare navibus expositi in adversos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

64. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit: quae ex castris fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset affectus aquilifer et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, Hanc ego, inquit, et vivus multos per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte. Hoc casu aquila conservatur, omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

65. Jamque Pompejani, magna caede nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus duodecim descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompejanos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset, Pompejum extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompejum munire jussit.

66. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona Caesaris legio quum se objecisset Pompejanis copiis atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quamdam contingere

bant, neque longius a mari passibus quadringentis aberant. Post, mutato consilio quibusdam de caussis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus eadem haec Pompejus occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus quadringentos, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra: munitioes quidem integrae omnes erant.

67. Eo signo legionis illato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeji castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse, et cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes duas, quae speciem munitionis praeberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero tres et triginta, in quibus erat legio nona, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeji castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam Pompejus sentire posset: et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompejanos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius. Hic paullisper est pugnatum, quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cujus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

68. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit: ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae, quum portam quaerere castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, conjunctam esse flumini; prorutis his munitionibus, defendente nullo, transcederunt omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

69. Interim Pompejus, hac satis longa interjecta mora, et re nunciata, quintam legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur omniaque sunt subito mutata. Pompejana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens, initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat, ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem pedum munitionis se in fossas praecipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompejum adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustias intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet et consistere juberet, alii dimissis equis eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

70. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quo minus omnis deleteretur exercitus, quod Pompejus

insidias timens, (credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque ejus, angustis portis atque his a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim, a castris ad flumen perductae, expugnatis jam castris Pompeji, prope jam expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

71. Duobus his unius diei proeliis Caesar desideravit milites DCCCCLX et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII amissa. Pompejus eo proelio imperator est appellatus. Hoc nomen obtinuit atque ita se postea salutari passus est; sed neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi captivos transdi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo major perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solebantne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

72. His rebus tantum fiducia ac spiritus Pompejanis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, praecoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partis exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, caussae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi que ipsos

multitudine atque angustiis majus attulisse detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulae saepe caussae vel falsae suspicionis, vel terroris repentini, vel objectae religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam ejus diei concelebrabant.

73. Caesar, ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terreantur, multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, opponerent: habendam Fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem redegissent: denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, Fortunam esse industria sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suae culpa, debere tribui: locum se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes: sed, sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam Fortuna partam jam praesentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

74. Hac habita concione, nonnullos signiferos ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque

studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quisque etiam poenae loco graviore imponeret labores simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

75. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et aegrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit ac conquirere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia, compluribus portis eductas, eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus et novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompejus, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impedito perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed, quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

76. Confecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium conseedit militesque omnes intra vallum castrorum continuit equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confe-

stim decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompejus, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique caussa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relictis, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, octo milia passuum ex eo loco procedit: quod facere Pompejus discessu militum non potuit.

77. Postero die Caesar, similiter praemissis prima nocte impedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompejus enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

78. Caesari, ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeji praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompejus eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret; conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; sin Apolloniam Oricumque oppugnare et se omni maritima

ora excludere conaretur; obsesso tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, praemissis nunciis ad Cn. Domitium, Caesar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit: praesidioque Apolloniae cohortibus quatuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, depositis, per Epirum atque Acarnaniam iter facere coepit. Pompejus quoque, de Caesaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Oriciaque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

79. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad opprimendos adversarios, ne occasione temporis deesset. Sed Caesarem Apollonia a directo itinere averterat: Pompejus per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improvviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et Heracleam [Senticam], quae est subjecta Candaviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum objicere Pompejo videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul, a Pompejo litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de proelio ad Dyrrhachium facto, latius inflatusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem, paene omnibus copiis amissis: haec itinera infesta reddiderat, haec civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Caesare ad Domitium, et ab Domitio ad Caesarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscelli atque Aegi familiares, quos perfugisse ad Pompejum demonstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt et Caesaris profectionem et adventum Pompeji docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix qua-

tuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit et ad Aeginium, quod est objectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

80. Conjuncto exercitu, Caesar Gomphos pervenit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab Epiro, quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androstenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeji comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque praeccludit et ad Scipionem Pompejumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant; se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur: longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompejus nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri et crates parari jussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus hujus urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

81. Metropolitae, primum eodem usu consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clauserunt murosque armatis compleverunt: sed postea, casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum

cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quae prope jam matura erat, ibi adventum expectare Pompeji eoque omnem rationem belli conferre constituit.

82. Pompejus paucis post diebus in Thessaliam pervenit concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, praedae ac praemiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani et alterum illi jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeji, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio et spes victoriae augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari redivitum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompejus tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant: magnaue inter eos in consilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompejo ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi: quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeji, praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

83. Jam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descendunt: quum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret, Scipio affinitate Pompeji confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Attius Rufus apud Pompejum, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in

consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeji fuissent, neque operam in remilitari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicitiis agebant; nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

84. Re frumentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompejus propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeji longius; continentibus vero diebus, ut progredere-tur a castris suis collibusque Pompejanis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmationem ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernecitatem, armis inter equites proeliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mile apertioribus etiam locis septem milium Pompejanorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque Aegum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompejum supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

85. Pompejus, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompejum

existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, movendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur: simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detensis, animadversum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, Differendum est, inquit, iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper deposcimus: animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus: confestimque expeditas copias educit.

86. Pompejus quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Caesaris pelleretur. Id quum essent plerique admirati, Scio me, inquit, paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, (idque mihi se facturos confirmaverunt,) ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur, ut, circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et paene sine vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denunciavit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manumque reliquorum opinionem fallerent.

87. Hunc Labienus excepit, et, quum Caesaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus

bus interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuncio. Perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperiit: quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumnus pestilentia in Italia consumsit, multi domum discesserunt, multi sunt relictis in continenti. An non exaudistis, ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? Hae copiae, quas videtis, ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt relectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis: attamen, quod fuit roboris, duobus proeliis Dyrrhachinis interiit. Haec quum dixisset, iuravit, se, nisi victorem, in castra non reversurum: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompejus, idem iuravit. Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. Haec quum facta essent in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

88. Caesar, quum Pompeji castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, transditaе a Caesare initio dissensionis ex S. C. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompejus. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere Pompejus existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interjecerat, numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evocatorum cicer duo, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortes septem castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat: quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

89. Caesar, superius institutum servans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata. Huic sic adjunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse jusserat. Cohortes in acie octoginta constitutas habebat, quae summa erat milium XXII. Cohortes duas castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat: ipse contra Pompejum constitit. Simul, his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque, ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

90. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaeque in eum perpetui temporis officia praedicaret, in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per Vatinius in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se umquam abuti militum sanguine, neque rempublicam alteratro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione, exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

91. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam date: unum hoc proelium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus. Simul respiciens Caesarem, Faciam, inquit, hodie, imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas. Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procucur-

rit, atque eum electi milites circiter centum et viginti voluntarii ejusdem centuriae sunt prosecuti.

92. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompejus suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent aciemque ejus distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeret aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leniusque casura pila sperabat, in loco rentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompejo videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent, neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent: quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

93. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non concurrere a Pompejanis: usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt celeriterque, ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompejani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt et ordines conservaverunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeji cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit: equitesque Pompejani hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque nostram a latere aperto circuire coeperunt. Quod ubi Caesar animum advertit, quartae

aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeji equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistantibus in acie Pompejanis, circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

94. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quiescente fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompejani non potuerunt atque universi terga verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem factae caedes sagittariorum atque funditorum, ab iisdem acies Pompejana a sinistra parte erat circumita atque initium fugae factum. Sed Pompejus, ut equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animum advertit, aliis diffusus acie excessit protinusque se in castra equo contulit et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent, Tuemini, inquit, castra et defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumceo et castrorum praesidia confirmo. Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens et tamen eventum exspectans.

95. Caesar, Pompejanis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictæ, in-

dustrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui acie refugerant milites et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

96. In castris Pompeji videre licuit trichilas stratas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera; multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent: ut facile aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompejus, jam quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoriis, decumana porta se ex castris ejecit protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum triginta ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugae facto, paene proditus videretur.

97. Caesar, castris potitus, a militibus contendit, ne, in praeda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompejani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus se recipere coeperunt. Quare animadversa, Caesar copias suas divisit, partemque legionum in castris Pompeji remanere jussit, partem in sua castra remisit; quatuor secum legiones duxit commo-

dioreque itinere Pompejanis occurrere coepit et, progressus milia passuum sex, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompejani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen sublebat. Caesar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclisit, ne noctu aquari Pompejani possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditioe, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui secum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

98. Caesar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus consurgere jussit et, pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas secum duxerat, invicem requiescere atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

99. In eo proelio non amplius ducentos milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter triginta amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Caesar existimabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompejano exercitu circiter milia quindecim cecidisse videbantur: sed in deditioem venerunt amplius milia quatuor et viginti: (namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt:) multi praeterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt relata CLXXX, et aquilae novem. L. Domitius, ex castris in montem refugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

100. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas; atque ex his longius productam unam quinquere-mem et minores duas in angustiis portus cepit; itemque per equites dispositos aqua prohibere classarios instituit. Sed Laelius, tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterre-batur, neque, ante proelium in Thessalia factum cogni-tum, aut ignominia amissarum navium, aut necessaria-rum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

101. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit. Et, quum esset Caesaris classis divisa in duas partes, et di-midiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidia M. Pomponius ad Messanam: prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pompo-nius de ejus adventu cognosceret; perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit atque omnes naves in-cendit quinque et triginta: e quibus erant viginti con-stratae: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum es-set legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris vi-ctoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique, futurum fuisse, uti amitteretur. Sed oppor-tunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum, Cas-siusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, applicatisque nostri ad terram navibus, propter eundem timorem pari, atque antea, ratione egerunt. Cassius secundum nactus ventum, onerarias naves circi-ter quadraginta, praeparatas ad incendium, immisit et, flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt com-bustae quinque. Quumque ignis magnitudine venti la-

tius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relictis praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Praeterea duae sunt deprehensae triremes. Neque multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompejanis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

102. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompejum existimavit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset: et, quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribus subsequi jussit. Erat edictum Pompeji nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci civesque Romani, jurandi causa convenirent; sed utrum avertendae suspicionis causa Pompejus proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et, vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus corrogata, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochen-sium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse, excludendi sui causa, nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi: qui, quum ex fuga Pompejum sequerentur atque in insulam

venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

103. Quibus cognitis rebus, Pompejus, deposito adeundae Syriae consilio, pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta, et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompejus misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberior cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompejo praestarent neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeji milites; quos, ex ejus exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto, apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

104. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompejus Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despecta ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire jusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillan, praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompejum miserunt. Ab his liberaliter, ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam con-

scendit cum paucis suis; et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

105. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianae, ejusque rei caussa senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summa pecuniae uteretur; sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat et ante ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἀδύτα* appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

106. Caesar, paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompejum Cypri visum, conjectans, eum Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque ejus loci opportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et altera, quam ex Achaja a Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque octingentis et navibus longis Rhodiis decem et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit. In his erant legionibus hominum tria milia CC; reliqui, vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant: Sed Caesar, confisus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeji morte cognoscit: atque ibi primum e navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii

cāussa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fascēs anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuīs diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

107. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompejanis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemaeum atque sororem ejus Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

108. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam evocari: deinde adjutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillean, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis major, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos, perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus Populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur, (hae quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompejum sunt depositae,) alterae, eodem exemplo, relictæ atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

109. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere: subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit, regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent, cognosceret, corripere ac interficere iussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius privato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

110. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendae viderentur: milia enim viginti in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus, qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant, et nomen disciplinamque Populi Romani didicerant uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum. Multi praeterea capitis damnati exsulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus certaue vitae conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi

pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi caussa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, veterem quodam Alexandrinum exercitum instituto, consueverant. Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis, Ptolemaeum patrem in regnum reducerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

III. His copiis fidens Achilles, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupabat Alexandriam, praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus: sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudo naves longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missae ad Pompejum, proelioque in Thessalia facto domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has duae et viginti, quae praesidii caussa Alexandriae esse consueverant, constratae omnes: quas si occupavissent, classe Caesari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, comitata auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri tam parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

112. Pharos est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quae nomen ab insula accepit. Haec insula, objecta Alexandriae, portum efficit: sed a superioribus regibus in longitudinem passuum nongentorum in mare jactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula do-

micilia Aegyptiorum et vicus, oppidi magnitudine: quaeque ubique naves imprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more praedonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Caesar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon apprehendit atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque navibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regiones atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discederetur et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrimque interfectis, Caesar, loca maxime necessaria complexus, noctu praemunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi caussa initio erat inductus, et theatrum, conjunctum domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemaei regis, vacuum possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia transjecit unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta; quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, quum ad Achillan nuncios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

ANNOTATIONES

IN

C. JULII CAESARIS

COMMENTARIOS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI.

ANNO-

ANNOTATIONES

IN

COMMENTARIOS

DE

BELLO GALLICO.

Pag. 1. Cap. 1. *Gallia.*] Intelligit eam duntaxat Galliae partem, quae nondum a Romanis erat debellata. Allobroges enim, et Galliam provinciam, ne de Cisalpina dicam, omittit. *Davis.*

P. 1. C. 1. *Celtae.*] Nomen hoc, Galliae Narbonensis incolis proprium, etiam ita usurpatum esse, ut ad omnes Gallos transferretur, atque adeo interdum Germanos comprehenderet, ostenderunt Perizonius ad Aeliani Var. Hist. 12, 23. et Frickius de Druidis p. 23., qui multos alios scriptores de ampliore nominis Celtarum significatione enumerat. *Morus.* Omnium instar est Schoeppflinus, qui in Alsatia illustrata t. 1. p. 110. et fusius in Vindiciis Celticis 4. Argent. 1754. docuit, solis Gallis proprie nomen Celtarum convenire. *Oberl.*

P. 1. C. 1. *Provinciae.*] Est ea pars Galliae, quae illo tempore jam in Romanae provinciae formam redacta erat. *M.*

P. 1. C. 1. *Helvetii.*] Et hi Galli erant, quippe intra Rhenum contenti. *Cell.*

P. 2. C. 1. *Eorum.*] i. e. Belgarum, Gallorum, Aquitanorum. *Oud.*

P. 3. C. 3. *lege.*] Quum omnes ratum habuerint, quod Orgetorix civitati persuaserat, res decreta dicitur *lege.* Est ergo *lege* idem, quod alibi, *consilio publico.* *M.*

P. 3. C. 3. *Orgetorix.*] Exstat numus argenteus, cujus pars antica offert caput galeatum cum epigraphe COIOS, postica, inscripta ORCITIRIX, equum currentem, quem generosum aiebat Gallia,

Bouterovius, qui numum exhibet in *Recherches curieuses des monnoyes de France* p. 51. non dubitat, quin ei, cujus hic sit mentio, sit tribuendus, et *Cojos* nomen urbis vel pagi esse putat. Contra Bochato in *Mémoires sur la Suisse ancienne*, t. 1. p. 584. videtur numus, quippe Latine, non Graece, inscriptus, non nisi postero tempore cusus. Nomen *Orgetorigis* appellativum esse censet et notasse Principem pagi; *Cojos* ipsi *Cajus* est, proprium viri nomen. Displicet hoc Oderico in Epistola de argenteo Orgetorigis numo. 4. Romae 1767. qui nec tuto satis ad Caesaris Orgetorigem referri posse statuit. Cf. Eckhel *Doctr. NN. vet.* vol. 1. p. 78. Veram nominis scribendi formam esse *Orcitirix*, vix mihi dubium. Sic et infra 7, 54. *Eporedirix*.

P. 3. C. 3. *ut regnum — occuparet.*] ut tyrannidem affectaret. Mox dicit *principatum*.

P. 3. C. 3. *Dumnorigi.*] Levi inflexione in Gallicis numis occurrit *Dubnorex*, *Dubnoreix*, diverso schemate; nunc miles adest stans utraque manu caput humanum tenens, nunc miles gradiens aprum hasta defixum gestans. Aper, symbolum fortitudinis, frequens apud Gallos et Hispanos in numis, item Germanis in honore, teste Tacito in *Germ.* c. 45. Occurrit et in Romanorum militaribus signis. V. Plin. *H. N.* 10, 5. Postica numi habet DURNACOS, sensu dubio. Eckhel *l. c.* p. 62. et 74.

P. 3. C. 3. *conaretur.*] Putet aliquis legendum *conetur*, ut tempus praesens praesenti respondeat. Sed in narratione post praesentia, quae imperfectorum et perfectorum locum tenent, ponuntur etiam imperfecta. Haec Davisius et Clarkius centies ita corrigere voluerunt, ut esset ubique legitima temporum consecutio; sed centies reprehensi sunt ab Oudendorpio. Jam Cortius ad Sallust. *Catil.* c. 44. ostenderat, non esse omnia ad unam certam legem revocanda, monuitque nuper idem Ruhnkenius ad Vellej. *Pat.* 1, 9, 1. p. 32. Sic paullo ante *persuadet, ut occuparet*, et c. 9. *mittunt, ut impetrarent*. Cf. Oudend. ad c. 8.

P. 3. C. 4. *Ea res ut est etc.*] Ante hoc caput lacunam agnoscit criticus quidam, quia non indicetur, a quo et qua de causa Orgetorix fuerit in vincula coniectus, neque conspiratio illa Orgetorigis cum Castico et Dumnorige satis clare exponatur. Oberlino secus videtur. Orgetorix habebat in mandatis *cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare*. Is contra earum civitatum et ipsius Helvetiae libertatem cum Aeduo et Sequano conspiravit, quae res non poterat non displicere Helvetiis, qui *re enuntiata hominem in vincula coniecere et causam dicere coegerunt*. Sic omnia bene cohaerent. Perperam porro monet criticus, scribendum fuisse *regnis occupatis*, non *regno occupato*, quasi non de regno a singulis in sua civitate obtinendo sermo foret.

P. 3. C. 4. *ex vinculis.*] vinctum verba facere coegerunt.

P. 3. C. 4. *familiam.*] Hotomannus sic describit: *Qui vel in possessionibus ejus ac rusticis rebus vel in vectigalibus exercendis operam dabant.*

P. 3. C. 4. *Orgetorix mortuus est.*] Celsus addit *in carcere.*

P. 3. C. 5. *oppida — — incendunt.*] Et haec, et alia de his Helvetiorum rebus, quamquam summatim, attigit Plutarch. in Caes. c. 18.

P. 4. C. 5. *domum reditionis.*] ut apud Plautum Amph. 1, 3, 21. *curatio rem.*

P. 4. C. 5. *molita cibaria.*] farinam.

P. 4. C. 5. *Tulingis & Latobrigis.*] Istorum memoriam servat hodieque nomen oppidi *Stuhlingen* in Suevia; hos nemo novit. Codices vero offerunt — *Latobibus, Latobibis, Latovicis*, unde Oudend. exsculpit *et late vicis finitimis*, quod tamen nec ipsi satis probatur.

P. 4. C. 5. *Bojos — receptos ad se socios sibi assciscunt.*] i. e. foedere sibi eos jungunt. Recipiunt eos ad se, et quidem ita ad se recipiunt, sibi assciscunt, ut eos habeant socios.

P. 4. C. 6. *per Sequanos, inter Juram et Rhodanum.*] Sed non satis intelligo, situ locorum comparato, quo tandem modo, qui Sequanorum fines transire voluerunt, inter Juram et Rhodanum, ubi nulli Sequani fuere, iter facere potuerint. Christ. Crusius in *Probabilibus Criticis*, p. 16. 20. *Rhenum* voluit legi, pro *Rhodanum*, secutus Strabonem et metaphrasin Caesaris Graecam, in qua sane est *Rhenus*: ita fit iter inter Juram et Rhenum, deinde venit ad Sequanos. Non dubito, Crusio assentiri, praesertim quum et in ed. R. Steph. jam legatur *Rhenum*. Julius quidem Celsus de vita Caes. p. 19. commode his verbis expressit: *alterum erat iter sub montem Juram in Sequanos. M.* Perperam iter inter Juram et Rhenum tentatum ab Helvetiis statuunt, quum iste ad hunc non pertingat. Accedit, quod, quum Rauraci in societatem essent assciti ab Helvetiis, sinistrum Rheni latus incolentibus, planum iter his ad boream dabatur in Sequanos. Itaque res sic capienda. Ad meridiem Helvetiae duplex erat iter, alterum ad sinistram per pontem Genevae trans Rhodanum in Allobroges, alterum in Sequanos ad dextram per fauces inter Juram et Rhodanum. Isto prohibiti (c. 8.) hoc penetrare in Gallias tentarunt (c. 9.) et ad Aeduos misere legatos. Id ipsum ostendit, non ad boream, ut vulgo putant, et ut nuper etiam Mannerto in opere *Geographico*, t. 2. p. 1. p. 30. visum, transitum molitos Helvetios; tum enim ad Lingones, non ad Aeduos, legati fuissent mittendi. Itaque, ni aliud obstat ex sequentibus, servanda est lectio vulgaris; de Rheno enim heic quaestio nullo modo esse potest. D'Anvillius etiam, *Geographorum superioris saeculi princeps*, intactum Caesaris locum reliquit in *Notice de la Gaule*, pag. 599.

P. 4. C. 6. *vix qua.*] i. e. qua parte seu regione *vix* sing. c. d. —

P. 4. C. 6. *Allobrogum.*] Teste Strabone L. 4. p. 186. multis hominum millibus in alienas terras quondam expeditiones suscepere. Hinc nominis ratio ex lingua Celtica, *all*, alius; *bro*, terra. V. Origines Gauloises, auctore viro militari eximio Latour d'Auvergne, in nupero bello in Germania caeso. 8. Paris. a. V. p. 184. Imo Scholiastes Juvenalis ad 8, 234. derivat nomen gentis etiam a *brogae*, ager, et *alla*, aliud, quia ex alio loco translata. Rectius forsan O-Brien in opere cit. ad c. 16. ducit ex Hiberno-Celtica lingua ab *aill*, rupes, et *brog*, habitatio, rupium incolas dictos.

P. 5. C. 8. *a lacu* — *qui in fl. Rhod. influit.*] Si vere aestimes, lacus non in flumen, sed flumen in lacum influit. Haec fuit causa, cur monitu Rhenani sensim in vulgg. edd. introduceretur alia lectio, *a lacu L. quem fl. Rhodanum influit.* Sed quum *Rhodanum* casu primo non dicatur, et infra (7. 57.) occurrat, *palus influit in Sequanam flumen*, quem locum jam Glareanus comparavit: non videtur dicendi genus, quamquam rarum, mutandum esse, ut jam Casaub. ad Strabon. p. 207, et post hunc Oudendorpius ad h. l. monuerunt. Davisius maluit, *qua* (pro *qui*) *in fl. Rh. infl. M.* Sane eo sensu sumendum illud *qui*.

P. 5. C. 8. *a lacu Lemanno* — *ad montem Juram murum perducit.*] Non satis apparet, cur Caesar ea potissimum parte, *a lacu Lemanno ad Juram*, murum duxerit. Nam si murum duxit a septemtrionali seu ulteriore litore lacus ad montem Juram, necesse est, ejus milites, qui murum struxerunt, fuisse trans Rhodanum et lacum Lemannum. Sed certum est, eos fuisse cis Rhodanum, ad meridionalem ejus ripam, quia Helvetios, Rhodanum transire volentes, repulerunt in ulteriorem ripam. Ergo ibi, ubi non fuerunt, non potuerunt murum struere. Accedit, quod Dio Cass. 38, 32. diserte dicit, Helvetios, per Allobrogum fines transeuntes, murum oppositum offendisse. Ergo fuit murus ibi, ubi sunt Allobroges, adeoque cis Rhodanum. Alias difficultates Vossius indicavit, quae tamen corruunt, si supra c. 6. cum metaphrasi Graeca *Rhenus* pro *Rhodanus* legatur. Ego eam, quae mihi gravissima videbatur, indicavi. Quum ergo murus non ultra, sed cis Rhodanum ductus sit, ubi montes quidem sunt, sed nullus, qui dicitur Jura: perspicuum est, nomen Jura esse vitiosum et delendum. Si hoc deletur, omnia quoque illa verba, *qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit* delenda sunt: nam haec describunt montem Juram, qui trans Rhodanum est; sed nunc montes cis Rhodanum sunt intelligendi. Idem Vossius viderat, verba, *qui. fin. Sequ. ab Helvet. divid.* esse delenda; sed non viderat, etiam verbum *Juram* esse tollendum: finxerat potius, montes cis Rhodanum etiam dictos esse *Juram*. Quod si in tam obscura re licet aliquid constituere, omissis iis, quae dixi

omittenda esse, locum sic legendum puto: a lacu Lemanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montes milia passuum — — murum — — fossamque perducit. Sed tutius fortasse est, cum Davisio et Clarkio fateri, non esse locum perspicuum satis, neque posse omnia expediri. *M.* Mihi cum Häusio ita videtur. In ripa Genevensi ductus fuit murus a lacu Lemanno ad Juram ita, ut inter murum vel aggerem et montem, ad cuius pedes angusta via erat, Rhodanus deflueret. Est illa omnino *difficilis via*, cuius mentio fit c. 6. *qua vix singuli carri ducerentur*, quod vel vici nomen *clausae*, *la cluse* hodie dicti, satis indicat. Itaque non necesse est, ut c. 6. pro *Rhodano* ponatur *Rhenus*, qui ad Juram nusquam pertinet, neque est causae quidquam, ut hoc cap. deleatur vox *Jura*, eo enim nomine cis Rhodanum quoque mons vocari potuit, flumine divisus. Si cui haec non placent, mea pace consilium Mori sequatur.

P. 5. C. 8. *ostendit.*] significavit. Sic et c. 19. et C. 1, 6. item Terent. Eun. 5, 9, 59.

P. 5. C. 8 *si — possent.* Terent. Heaut. 1, 1, 118. *visam, si domi est.*

P. 5. C. 8. *operis munitione.*] Intelligit murum, fossam et castella, de quibus paulo ante dixerat.

P. 5. C. 9. *deprecatore.*] Praepositio valet ad augendum, teste Gellio 6, 16.

P. 6. C. 10. *Italiam.*] Galliam citeriorem. Cf. c. 24, ubi hae legiones dicuntur in Gallia citeriore conscriptae. De legionibus, quibus Caesar in hoc bello usus est, de earum nominibus, de genere militum, quibus constabant, de earum fortitudine et rebus gestis, exstat erudite scripta disputatio in libro, qui inscribitur: *Mémoires critiques et historiques sur plusieurs points d'antiquités militaires par Charles Guischard, nommé Quintus Icilius.* Tom. 3, p. 1. — 130. imprimis Sect. I. et II.

P. 6. C. 10. *Grajoceli.*] Hoc Davisius pro vulg. *Garoceli* restituit. Nomen habuerunt ab Alpibus Grajis et Ocelo.

P. 6. C. 10. *Ocelo.*] Strabo lib. 4. p. 179. Ocelum finem terrae Cottii dixit, quae fuit in Alpibus Cottiiis. Fuit ergo Ocelum finis Cisalpinæ Galliae in Alpibus; vicus, an oppidum, non liquet. *Cell.* *Ocelum*, alias *Uxellum*, nunc *Uxeau*. Vid. d'Anville in Not. de la Gaule, p. 561.

P. 6. C. 10. *Vocontiorum.*] Caput Vasionem nominat Mela 2, 5. unde sedes manifesta.

P. 6. C. 11. *Aedui Ambarri.*] Edd. vulgg. hunc locum sic exhibent: *Eodem tempore, quo Aedui, Ambarri quoque* — Sed nullus codex habet *quo* et *quoque*. Ergo suasit Clarkius hanc lectionem: *Eodem tempore Aedui Ambarri* *necess.* — quam Oudendorpius recepit: atque ita sunt Ambarri pars civitatis Aeduae, di-

cunturque Aedui Ambarri, ut Locri Opuntii et Ozolae, ita ut Opuntii sint pars Locrensis civitatis. Mihi quidem cum Ciacconio videtur legendum: *Eodem tempore Ambarri, necessarii* — ceteris omnibus omissis, quia sic est in metaphrasi graeca. Hanc lectionem alius aliter explicare voluit, Ambarros quoque esse Aeduos, Ambarros esse diversos ab Aeduis, ambos eodem tempore legatos misisse: e quibus explicationibus varietates plures enatae sunt. Infra c. 14. Ambarri ab Aeduis ita distinguuntur, ut non videantur esse pars civitatis Aeduae. Idem intelligitur e loco Livii (5, 34.), ubi deinceps enumerantur Bituriges, Arverni, Senones, Aedui, Ambarri, Carnutes: apertum enim est, Ambarros esse civitatem, a ceteris diversam, ut Arverni, Carnutes, alique peculiares gentes Gallicae fuerunt.

P. 7. C. 12. *aggressus — concidit.*] Non ipse Caesar fecit, sed per Labienum legatum, ut diserte tradit Plutarch. in Caes. cap. 18. *M.* Triginta millia caesa Polyaeus scribit 8, 23. ceterum pro *Arare* Rhodanum ponit.

P. 7. C. 12. *pagus.*] Paulo ante dixit, *pars Helvetiorum*: paulo post, *pars civitatis Helvetiae*. Facile ergo, quid sit pagus, his comparandis intelligitur. Cf. c. 37.

P. 7. C. 12. *Cassium.*] Cf. c. 7. Haec ipsis his verbis leguntur in Appiani fragmento de bellis Gallicis p. 755. ed. Steph., ducta ex Claudii Pauli annalibus. *M.* V. not. ad Taciti Germ. 37. is scil. Germanos caedis auctores facit, sub iis Gallos complexus. Ea clades ad a. V. C. 646. pertinet. Cf. Pighius.

P. 7. C. 13. *peteris incommodi.*] Est ipsa illa clades Cassiana.

P. 7. C. 13. *adortus esset.*] Extenuatio est pro fugasset.

P. 8. C. 13. *tribueret.*] sc. quidquam.

P. 8. C. 14. *eo minus dubitationis.*] utrum pacem cum Helvetiis faceret, an bello eos persequi vellet.

P. 8. C. 14. *codem pertinere.*] eandem vim habere in animo Caesaris, eum movere, ne iis pacem concederet.

P. 8. C. 14. *quo gravius.*] ut eo gravius doleant.

P. 8. C. 15. *Hoc responso dato, discessit.*] In utraque Oudendorpii editione his verbis finitur caput proxime superius. Displicet nobis, ideoque Morum et Oberlinum sequuti sumus. *St.*

P. 9. C. 15. *alieno loco.*] Opponitur *suo* Sallust. Jug. 61. i. e. opportuno V. et Liv. 42, 43.

P. 9. C. 16. *ut ante dictum.*] An respicit verba capitis primi: *vergit ad septemtriones?*

P. 9. C. 16. *conferri et comportari.*] non subtiliter distinxerim; putem tamen conferri a singulis, comportari in unum locum id, quod singuli contulerant.

P. 9. C. 16. *se duci.*] Sic Terent. Phorm. 3, 2, 15. *ut phaleratis verbis ducas me.*

P. 9. C. 16. *magistratu.*] dativo casu sine accessione vocalis *i*, quod solemne Caesari fuisse, Gellius N. A. 4, 16. demonstravit. *Cellar.* Plura exempla Oudendorpius collegit. De summo Aeduorum magistratu quaedam traduntur infra 7, 33. *M.* De isto dativo v. Berger de natur. pulchrit. orat. p. 411.

P. 9. C. 16. *Vergobretum.*] Lingua Celtica *Feargo-breith* es vir ad iudicium; *breatam*, iudex; *fear*, vir; *go*, ad. vid. J. O'Brien in Focaloir Gaoidheilge Saxbhearla or an Irish-English dictionary. 4. Paris 1768. in praef. p. 24. Apud Le Pelletier in Dict. de la langue Bretonne in voce *Breugeou* occurrit *breut*, *brawd*, iudicium.

P. 9. C. 16. *precibus adductus.*] Cf. c. 11.

P. 10. C. 18. *imperio Pop. Rom.*] i. e. imperante Pop. Rom. Sed 2, 1. est, *in imperio*, eodem sensu: et modo additur modo omittitur illud *in*.

P. 11. C. 19. *quod — transduxisset.*] i. e. impetrasset a Sequanis, ut per fines suos Helvetios ire paterentur. Cf. c. 9.

P. 11. C. 19. *injussu suo.*] injussu Caesaris.

P. 11. C. 19. *insc. ipsis.*] i. e. civibus.

P. 11. C. 19. *in concilio Gall.*] Cf. c. 16—18.

P. 12. C. 20. *reipubl. injuriam.*] factam reipublicae.

P. 12. C. 21. *legatum pro praetore.*] Augustus, formam civitatis constituens et provinciarum Romanarum rationem describens, esse voluit legatos pro praetore, qui fuere praesides provinciarum. Quum ergo Labienus non potuerit hoc sensu esse legatus pro praetore, placuit nonnullis, *propere* potius legere, quam *pro praetore*, sed codd. invitis. At Carrio antiqu. lect. 3, 8. et Ursinus ad h. l. et Spanhemius (de usu et praest. NN. p. 560. quorum scriptorum locos Cellarius jam indicavit) e numis, tempore Augusti antiquioribus, ostenderunt, etiam liberae reipublicae aetate fuisse legatos pro praetore, qui, ut Spanhemii verbis utar, vice praetorum, sub auspiciis proconsulis aut imperatoris, parti exercitus aut provinciae praeerant. Cui descriptioni congruit ea, quae jam ante in Ursini nota ad h. l. proposita erat, sed auctior una parte: scilicet, legatum *absente proconsule* aliquo missum dictum videri legatum pro praetore. Ac talis fuit Labienus, etiamsi, quod jam Oudendorpius animadvertit, Labienus aliis omnibus locis simpliciter legatus Caesaris dicitur, ut adeo locus noster plane singularis, res vero ipsa non extra omnem dubitationem posita videatur.

P. 13. C. 23. *oppido Aeduorum.*] Scilicet ab Aeduis potissimum Caesar frumentum expectabat. Cf. c. 16.

P. 13. C. 24. *animum advertit.*] Ita Davisius e codd. Cf. Gron. ad Liv. 24, 48.

P. 13. C. 24. *quas — conscripserat.*] Cf. c. 10.

P. 13. C. 24. *phalange facta.*] Orosius (6, 7.), ubi ea tractat, quae Caesar infra (c. 52.) narravit, perspicue descripsit phalangem Germanorum, quae descriptio, propter Germanorum cum Gallis similitudinem, etiam in Gallorum phalangem, de qua hic sermo est, convenit. Dicit ergo, fieri Germanorum phalangem, *coacto in unum agmine, scutisque supra caput contextis.* Itaque phalanx Germanorum fuit eadem, quae testudo Romanorum, quam Livius 34, 39. et Arrianus in Tactic. p. 33. descripserunt. Ipse vero Caesar infra dicit, milites Romanos in phalangas Germanorum insiliisse, *scuta* manibus revulsisse et *desuper* vulnerasse hostes; quae quidem indicant, contexta fuisse scuta super capita.

P. 13. C. 25. *suo (equo remoto).*] Vid. Plutarch. in Caes. c. 18. Cf. Sueton. Jul. c. 60. quem locum omnes interpretes jam contulerunt.

P. 13. C. 25. *ex conspectu.*] Non jungenda sunt haec, *omnium ex conspectu*; sed haec, *remotis ex conspectu equis.* Pu-deret hoc monere, nisi vidissem, quosdam offensos fuisse verbis, *ex conspectu*, eaque deleta voluisse; quod iis non potuisset in mentem venire, nisi inepte conjunxissent cum genitivo *omnium.*

P. 13. C. 25. *pluribus scutis — colligatis.*] Nam scuta capitibus sic imponebantur, ut non margo marginem tangeret et veluti fricaret, sed ut scuti unius pars fere dimidia tegeret scuti alterius superficiem fere dimidiam. Ergo ictu pilorum poterant commode scuta ad minimum duo transfigi atque ita ferro colligari s. affigi alterum alteri.

P. 14. C. 25. *conversa signa intulerunt.*] h. e. conversione facta intulerunt signa hosti. Nescio, quid difficultatis h. l. quaesiverint interpretes.

P. 14. C. 26. *hora septima.*] Est circiter prima pomeridiana, e ratione nostra. Veteres noctium et dierum spatia sub aequinoctium sic diviserunt, ut nox inciperet ab nostra sexta hora vespertina desineretque in sexta matutina; diei vero initium esset sexta matutina et finis sexta vespertina. Itaque dies constabat duodenis horis, quae a prima ad duodecimam deinceps numerabantur: nox quaternis vigiliis, vigiliae ternis horis; quamquam et noctis hora prima, secunda, &c. numeratae sunt. *Crescente* vero et *decescente* die, erant horae illae duodenae longiores aut breviores, ut et vigiliae. Aen. Tact. cap. 22. Semper vero nostra duodecima, ipse medius dies, est veterum hora sexta, ideoque regrediendo et progrediendo reperiri *circiter* (et sic intellexi, quoties monui) potest comparatio nostrarum et veterum horarum.

P. 14. C. 26. *mataras.*] Hoc nomine genus teli Gallici appellatum est, cujus mentionem Livius 7, 24, et auctor librorum ad Herennium 4, 32, et alii fecerunt, quos diligenter enumeravit Drakenborchius ad Livium.

P. 14. C. 26. *Orgetorigis filia.*] Tradit Plutarchus Caes. cap. 18, interfuisse huic proelio mulieres et liberos Gallorum, (solebant enim exercitum sequi,) et pertinaciter pugnantes catervatim occubuisse.

P. 15. C. 27. *Urbigenus.*] Sic quidam codd. et edd. quamquam in plerisque est *Verbigenus*, aut *Virbigenus*, aut *Verbiginus*. Sed Cellarius in notit. orbis ant. p. 275, post Cluverium ex Antonini itinerario p. 348. ed. Wesseling. ostendit, *Urbigenus* esse veram lectionem, quia in illo itinerario *Urba*, oppidum Helvetiae, occurrit. Ritterus in hist. vet. Galliae, p. 54. existimat, vetus verbum fuisse *Urbegoew* vel *Urbege*, idque significare tractum ad Urbem: nam *Gau*, *Gow*, *Ga*, *Ge* esse tractum, neminem fugit. Cf. 1, 12 et 37. de pagis. *M.* Antiquam lectionem vindicavit Schoepflinus anno saeculi superioris sexagesimo nono inspecta Saloduri ara lapidea GENIO VERBIGENO dicata, ostenditque, pagum cognominem non in Vaudensi, quod Geographis visum erat, sed in Salodurano agro Juram inter et Rhenum fuisse situm. Docuit porro, Tigurinum pagum male apud Turicenses esse quaesitum, quum ara Aventici detecta, altera item DEÆ AVENTIÆ inscripta, clare demonstrent, Friburgensem Uchtlandiae pagum cum Aventico Tigurinum pagum prope Moratum lacum constituisse, ad quem pagum *Urba* quoque, quae doctos viros deceperat, spectavit. V. Acta Acad. Palat. Vol. III. hist. p. 169. Emendanda hinc est Helvetia clar. D'Anvillii, quam is in Gallia vetere repraesentat. Fugit etiam Schoepflini industria diligentem Geographiae investigatorem Mannertum. Recte contra Ritterus vir eximius in opere De quelques antiquités de la Suisse. 4. Bernae 1788. *aquas Verbigenas* dixit, quae vulgo *Helveticae* appellantur.

P. 15. C. 27. *prima nocte.*] al. *prima noctis vigilia*, e glossa. Cf. 3, 75.

P. 15. C. 28. *resciit.*] Sic codices, vulgo *rescivit*.

P. 15. C. 28. *Latobrigos.*] Cod. Petavii addit *Rauracos*, ut c. 5.

P. 15. C. 28. *fructibus.*] Sic codd. optimi. al. *frugibus*.

P. 15. C. 28. *incenderant.*] Cf. c. 5.

P. 15. C. 28. *Id — fecit.*] Repetit et laudat Plutarch. in Caes. c. 18.

P. 15. C. 29. *tabulae, litteris Graecis confectae.*] Etiam alio horum commentariorum loco 6, 14. Caesar tradit, Druidas in rebus, quae non ad ipsorum disciplinam pertineant, h. e. privatis ac publicis rationibus, litteris Graecis uti solere. Literas Graecas hic sermonem Graecum interpretor. Haec ipsa refert Strabo 4. p. 181: nam paulo ante suam aetatem in Gallia dicit invaluisse morem, formulas pactorum, rerum contractarum, mutuique negotii Graece scribendi: τὰ συμβόλαια ἑλληνιστὶ γράφουσι. Et h. l. ἑλληνιστὶ

interpretor, *lingua Graeca*. Quum ergo hic mos jam Caesaris aetate viguerit in Gallia, constitui potest, illud paulo ante Strabonis aetatem sic capiendum esse, ut jam ante Caesaris in Galliam adventum statuamus hunc morem ibi introductum. Haec de tempore, quod nos quidem sciamus. Modus autem, quo literae Graecae in Galliam importatae sunt, ab eodem Strabone traditur: nam Massilienses, colonia Graeca (Strabo 4. p. 179. Iustin. 43, 4.), paulo ante Strabonis aetatem tantum Graecorum amorem injecerunt Gallis, ὥστε καὶ συμβόλαια ἑλληνιστὶ γράφειν. Si Galli eo usque imitati sunt Graecos, ut adeo (ὥστε καὶ) formulas istiusmodi Graece scriberent, non in uno hoc genere fuerunt Hellenistae, sed quum in aliis tum in hoc nominatim: et mirum est, amorem illum usque eo processisse, ut in his adeo aliquid innovarent, in quibus homines vulgo tenacissimi sunt moris patrii. Ergo per Massilienses occasio Graece scribendi Gallis oblata est. Quodsi Caesaris tempore Druidae tantum, aut potissimum, usum Graecarum literarum habuerunt; (in barbaris enim gentibus talia non solent celeriter et apud omnes invalescere); neque omnia omnino, sed, quantum nobis constat, formulae rerum contractarum Graece scriptae sunt: non existimandum est, omnes Gallos Caesaris tempore Graecarum literarum intelligentes fuisse; sed hanc fuisse partem doctrinae Gallicae, si quis Graece sciret. Quod ergo Caesar legato suo epistolam, Graecis literis consignatam, misit, ne intercepta legi a Nervii posset, 5, 48, id non potest iis, quae antea dixi, opponi, aut inde concludi, Gallos Graece nescivisse, quia Graece scriptam epistolam non potuerint intelligere, ideoque, si quando literae Graecae a Gallis usurpatae dicantur, intelligendas esse formas et figuras literarum Graecarum, per quas vocabula Gallica expressa sint, ut si quis Germanica verba formis literarum Latinarum exprimat. Jam enim monui, non Gallos omnes Graece intellexisse, sed eos, qui docti essent atque haberentur. Accedit, quod Nervii maxime feri et remotissimi a cultioribus Gallis fuere, (vid. 2, 4. et 15.) ut ab his ad illos aut non aut sero demum usus linguae Graecae propagatus videatur. Alterum, quod sententiae supra propositae magis adversari videtur, est ex eo horum commentariorum loco 1, 19, ubi Caesar cum Divitiaco, nobilissimo Galliae viro, eodemque Druida, (Cic. de Divin. 1, 41.), per interpretem locutus dicitur: id quod negant necessarium fuisse, si Divitiacus Graece intellexisset: ita enim Caesarem cum eo Graece loqui potuisse. Sed et hic habeo, quod respondeam. Concedam, Divitiacum esse eundem, de quo Cicero loquitur, adeoque fuisse Druidam; concedam, eum tabulas formulasque rerum contractarum Graecas conficere potuisse; tamen negem, eum loqui Graece potuisse. Quis nescit, quanto intervallo distet facultas intelligendae alicujus linguae, certarumque formularum concipiendarum, a fa-

cultate loquendi? praesertim quum, quae Galli Graece consignarunt, fuerint omnia ex uno genere, tabulae et formulae. Sed potest aliquis usu has cognitae et tritas habere; sunt enim paucorum et certorum verborum; et tamen carere facultate omnia verbis exprimendi illo sermone, quo sermone formulas solennes usurpat, aut intelligendi quodlibet colloquium, eo sermone habitum, aut adeo libros legendi. Quum ergo mihi videantur difficultates removeri posse, quas opponunt ei sententiae, quae Graecas literas his in locis interpretatur *sermonem Graecum*: non possum certam et indubitata dicere eorum sententiam, qui literas Graecas esse malunt formas et figuras literarum Graecarum: quamquam plerique interpretes Caesaris, atque etiam Fabricius ad Cassium Dionem 40, 9, rem sic intelligi volunt, atque etiam sic intelligi potest. Illud libenter concedo, in hoc loco, qui de tabulis censualibus exponit, posse et debere tantum formas literarum Graecarum intelligi, quum nihil scribendum fuerit, nisi nomina pagorum, familiarum, hominum, et notae numerorum: quae sane sunt vocabula Gallica, literarum Graecarum figuris expressa. Sed hic locus rem non conficit: quaerendum erat de omnibus locis, ubi fit mentio literarum Graecarum inter Gallos. Ac si hoc uno loco posset sic, ut plerique volunt, accipi, tamen in aliis locis fuerit durum, praesertim quum causae, quare sic putent intelligi debere, non sufficere videantur. *M.*

P. 16. C. 30. *Helvet. injuriis Pop. Rom.*] quas injurias Helvetii fecerunt Populo Rom. Sic et c. 20. *injuria reipublicae.* *M.* Sic et exponit Graecus interpres. Alii legunt *Populus Romanus*. Sed reguntur interdum duo genitivi ab uno substantivo significatione diversa. V. Sanctii Min. 2, 3. p. 17. et ibi Perizon. item apud nostrum 2, 17. 3, 8.

P. 16. C. 31. *fuerant ad Caesarem.*] i. e. apud Caesarem. Sic 3, 9. *ad omnes nationes.* Terent. Heaut. 5, 2, 26. *esse ad sororem.*

P. 16. C. 31. *secreto in occulto.*] Sic quidem codices; sed vel *secreto*, vel *in occulto* tollendum esse, quis non sponte videt? *M.* Illud *secreto* glossam sapit. Editiones vet. habent *secreto et occulto*. Si tamen utrumque retinere velis, cum Oud. prius ad auditum, posterius ad visum referes, ut apud Cic. Mil. c. 5. *tacitas et occultas assensiones.*

P. 17. C. 31. *copias Gallorum.*] facultates, frumentum &c. Conf. 2, 10. 4, 4. Tacit. 1, 68. H. 2, 32. 3, 60.

P. 17. C. 31. *Harudum.*] Harudes vicini Marcomannis inter Rhenum et Danubium, a fontibus novum. *Cell.*

P. 17. C. 31. *Admagetobria.*] ignotus locus, a nemine praeterea memoratus. *Cell.* Vulgatae edd. et metaphr. Gr. *Amagetobriae* contra codices. *M.* Vet. edd. habent *Admagetrobiae*. Item

Admogetobrigae. Sunt qui locum isti oppido prope Bingham infra Moguntiam assignent, ducti versu Ausonii in Mosella v. 3. *Aequavit Latias ubi quondam Gallia Cannas.* Sed nimis procul is abest. Potius cum Chifletio in Vesonione p. 1. c. 35. et D'Anville in Not. de la Gaule p. 60. nominis ipsius memoriam in *la Moigte de Broie* ad Araris et Ognonis confluentes prope vicum olim Burgundiae *Pontailier*, non confundendum cum Ponte Elaveris sive *Pontarlier*, lubet agnoscere. Egregie hoc firmatur monumento ibi nuperrime detecto. Scilicet per aestatem a. 1802. eruta ex Arare exsiccato monumenta sunt varia, in quibus praesertim urnae fragmentum cum epigraphe MAGETOB. Equidem duumviri Academici Divionenses Girault d'Auxonne et Leschevin inde patere putant, *Magetobriam* in ipso vico *Pontailier* esse quaerendam; verum quid impedit, quo minus vasculum ex vicino *Moigte de Broie* eo sit olim translatum? Quidquid sit, mihi nullum nunc dubium est, in loco nostro legendum ad *Magetobriam*. Est haec apta magis et consueta dicendi forma. Praesensisse rem videtur Raym. Marlianus, qui in indice locorum, quorum sit mentio apud Caesarem, *Magetobriam* habet locum in Celtis; Ortelius etiam *Magetobriam*. Nuperrime vir doctus A. B. Minola in *Uebersicht dessen, was sich unter den Römern am Rhein zugetragen.* 8. Thal Ehrenbreitstein 1804. *Magetobriam* mutavit in *Mogontobrigam*, ad Moguntiam scilicet Gallorum ciadem ab Ariovisto acceptam referens.

P. 17. C. 51. *exempla cruciatusque.*] i. e. exempla cruciatuum: exempla vero sunt, genera. *Edere exempla* habet Terent. Euth. 5, 7, 22. *edere cruciatus*, ut alibi *cladem*, *caedes*. Vid. Oudendorp.

P. 19. C. 34. *emolimento.*] labore, opera. Ut enim *eniti* est, nitendo pervenire aliquo, vel efficere aliquid; *nisus* autem laborem et operam significat: sic est *emoliri*, moliendo conandoque pervenire aliquo, efficere aliquid, et *emolimentum* ipse labor. Quidam legi maluerunt *molimento*, quod non differret ab illo altero, *emolimento*. In codd. autem h. l. constanter legitur *emolumento*. Ac putant plerique interpretes, *emolumentum* et *emolimentum* non magis differre, quam *monumentum* et *monimentum*, et quum *emolimentum* primo significet molitionem et susceptionem, significare deinde etiam effectum molitionis, profectum atque fructum. Et hanc sententiam probo. De his etiam editores Vellej. Pat. ad 1, 17. et nuperrime Ruhnkenius ad 2, 78. ejusdem scriptoris, disputarunt. *Exempla* verbi, hoc modo usurpati, jam Gesnerus in Thes. Lat. Ling. diligenter tractavit, sed ita, ut vellet *emolimentum* scribi, ubi esset molitio, ne cum *emolumento*, h. e. fractu, confunderetur. Cf. Oudendorp.

P. 20. C. 35. *quod com. reip. fac. posset.*] ita facere, ne resp. inde detrimentum caperet. Cf. 6, 33.

P. 20. C. 37. *Treviri autem.*] sc. nunciatum veniebant.

P. 20. C. 37. *pagos centum Suev.*] i. e. milites, ex singulis centum pagorum delectos: nam centum omnino pagi Suevorum fuerunt, e quibus quotannis singula milia armatorum educebantur. Cf. 4, 1. *Cell.* Tralatitium est, Latinos pagum ita dixisse, ut exprimerent hoc verbo id, quod veteres Germani dixerunt *Gau*, cujus verbi vestigia in pluribus regionum nominibus supersunt. Vid. c. 12, et 27, et praeter alios Dithmarum ad Taciti German. c. 12, ubi scriptores de hac re collegit, et Wachteri Glossarium Germanicum in *Gau*.

P. 21. C. 38. *Dubis.*] Certum est e Strabone (lib. 4. p. 186 et 192); *Dubin*, Galliae fluvium, cum *Arari* conjunctum, in *Rhodanum* influere: et fuit ibi, ubi hae res gestae sunt, quae h. l. exponuntur. Quum ergo in codd. varietur vehementer, (nam scribitur *Alduabis*, *Alduadubis*, *Alduadusius*, *Adduadubis*, *Alduasdubis*) maluit Cellarius post *Valesium* et *Vossium* aliquid certi ponere; et *Dubis* h. l. legendum esse judicavit. Hunc reliqui editores Caesaris secuti sunt. Unde fluxerit illa corruptio, et qui factum sit, ut veteres libri constanter ab initio aliquot syllabas adderent, quis investiget? Putet aliquis, quia flumen *Aduas* ter a Strabone commemoratur (p. 192. 204. 209.), in hoc fortassis esse aliquid adminiculi; sed ille *Aduas* est ad lacum *Larium*, procul a *Sequanis*, in quorum finibus hae res gestae sunt, remotum. *M.* Forsan is fluvius dictus fuerat *Addua* vel *Aldua*, cujus recentius nomen, statim per glossam a librariis in margine positum, dein cum isto priore coaluit.

P. 21. C. 39. *magnum periculum miserabantur, quod.*] Haec verba (post *secuti* vulgo addita) a codd. pluribus et edd. antt. et metaphrasi Gr. absunt; leguntur tamen in quibusdam codd. Lectio incerta est. *M.* Mihi plane persuasum est, a sciolo quodam esse intrusa; iis omissis egregie procedit oratio. *Muretus* et *Ursinus* temere ponebant *esse rebantur*, et *Oudend.* malit *aversabantur*, pejus etiam *murmurabantur*. In ed. secunda retinuit vulgatum, quod non placet. *Oberl.* Uncis verba ista sunt includenda.

P. 21. C. 39. *testamenta.*] Per se intelligitur, haec de militaribus testamentis esse capienda, quorum ritus et jura a reliquis testamentis diversa fuisse, ex Institutionibus Justiniani (lib. 2. tit. 11.) notum est. *V. Freinsheim.* ad *Flor.* 3, 10.

P. 22. C. 39. *rem frum.*] i. e. quod ad rem frum. elliptica locutio. Similia dat *Perizonius* ad *Sanctii Minervam* 2, 5.

P. 22. C. 40. *omnium ordinum.*] i. e. centuriarum. Et quum priores cujusvis legionis centuriae fuerint honestiores (digniore gradu) ceteris, ideoque primores centuriones ceteris honore

praelati, potest illud *omnium ordinum* etiam significare, *omnium graduum*.

P. 22. C. 40. *de sua* (militum) *virtute, aut de ipsius* (Caesaris) *diligentia*.

P. 22. C. 40. *non min. laudem* &c.] Alia tradit Celsus p. 34. et Plut. v. Caes. c. 19.

P. 22. C. 40. *nuper*.] post Cimbricum bellum, bello servili, quod in Epitome 97. Liv. historiae memoratur et a servis Germanis, captis a Mario, gestum est. Itaque Caesar hoc exemplo demonstrat, vinci Germanos posse. *Cell.* Idem Glareanus, Glandorpius et Hotomannus monuerant.

P. 22. C. 40. *quos*.] sc. servos.

P. 22. C. 40. *adv. proel. et fuga Gall.*] Cf. c. 31 et 15.

P. 23. C. 40. *Qui suum — conferrent*.] Simulatio rei frumentariae est simulatio curae ac timoris, ne frumentum non possit supportari: cf. c. 39: et timorem conferre in simulationem rei est, simulare, timorem oriri ex re.

P. 23. C. 40. *Leucos*.] Belgiam Gallicam inhabitant, vicini Lingonibus.

P. 23. C. 40. *conjunctam*.] Sic Oudend. e codd. Alii *con-*
victam, quod prius admiserat.

P. 23. C. 40. *tamen se cum* &c.] Paulo aliter Frontin.
1, 9, 4.

P. 23. C. 41. *per trib. — — centuriones*.] Hanc lectionem metaphrasis Gr. expressit. Sed in plerisque codd. legitur: *cum tribunis m. et pr. o. centurionibus*: quae et ipsa lectio commodum sensum habet, nempe milites deliberasse cum ducibus, quo modo Caesari satis facerent. *M.* Sed tum legendum deinceps *uti Caesari per eos satisfacerent*, quod codd. nonnulli habent. Ceterum *primorum ordinum centuriones* sunt centurio primipili, primus princeps, primus hastatus. Cf. 5, 28. 37. et Lips. de mil. 2, 8.

P. 24. C. 42. *rescribere*.] est, aliter scribere, scriptum mutare. Quum ergo is, cujus nomen in peditum catalogo scriptum erat, deinde in equitum catalogum transscribitur, hoc dici potest *rescribere*, quia scriptum mutatur. Sed h. l. omnino dicitur, peditibus uti loco equitum. *M.* Verum ex sensu militis omnino prior significatio obtinet, quasi in equites essent transcripti. Samuel Petitus Obs. 1, 6. ita locum explicat: Caesar pollicitus erat, se legionarios milites in *Praetoriae cohortis* i. e. in clientum loco habiturum; at nunc *ad equum rescribit*, hoc est non tantum in clientelam, sed in familiam admittit. Tu vide sis Gronov. ad Sen. de benef. 5, 6.

P. 24. C. 43. *equis devexerat*.] equis vectos ad illum usque locum secum deduxerat.

P. 25. C. 43. *sui nihil.*] nihil sui juris, auctoritatis, opum, ditionis.

P. 25. C. 43. *quod — attulissent.*] quod possedissent tum, quum ad societatem Pop. Rom. accessissent.

P. 27. C. 46. *per fidem.*] propter fidem datam et acceptam: ut in illa formula solemnī: *ne propter te fidemve tuam captus fraudatusque sim*: apud Cic. de offic. 3, 17.

P. 29. C. 50. *apud Germanos consuetudo.*] Attigerunt hanc consuetudinem Plutarch. in Caes. c. 19. et Dio Cass. 38, 48, ubi hoc ipsum bellum Caesaris cum Ariovisto describitur. De mulieribus his fatidicis, quibus nomen Alrunarum seu Alironiarum (v. Wachteri Glossar. German. in v. *Alraunen*) fuisse perhibent, egit Keyslerus peculiari disputatione in antiquitatibus selectis septemtrionalibus et Celticis, et post hunc Schedius, qui de Diis Germanis scripsit, c. 43, p. 430, etiam Dithmarus ad Taciti German. c. 8. aut interpretes Taciti ad Hist. 4, 61. Sed lectu dignissima est disputatio Ritteri de his Druidissis, (nam et sic appellantur) inserta Historiae Gallorum, p. 281. *M.* Exempla dant *Veleda* et *Aurinia* apud Tacitum: qui *tanquam Deas esse factas* asserit. Poly-aenus Strat. 8, 23. rei meminit, sed pro feminis viros ponit, et Clemens Alex. Strom. 1, 15. p. 305.

P. 29. C. 50. *sortibus.*] Sortes sunt divinationis genus, quum literae, notae, dicta, inscripta foliis, talis, ligno, scidulis, mixta aut concussa exhibentur iis, qui Deos consulunt, ut, quod primum veluti sortitione exierit, aut protractum sit, id responsi Divini vim habeat. Patet tamen hoc verbum latius: nam omnino responsa Divina dicuntur sortes. V. Lipsii Electa 2, 12. Hugo de prima scribendi origine c. 26. p. 237. ed. Troitz. et in primis Van Dale de oraculis, pluribus in locis.

P. 29. C. 50. *Non esse fas.*] non licere per religionem.

P. 29. C. 51. *militēs.*] abest a multis libris et potest abesse. Mox plerique et metaphr. Gr. *manibus*, pauci *crinibus*. *M.* Manus tendebant in rogatione veniae et pacis; crines demittebant passos in obtestatione suorum. Cf. 2, 13. 7, 40. 47. C. 3, 98. utrumque jungitur 7, 48.

P. 29. C. 52. *phalangas.*] Germani generatim et per intervalla stantes pugnabant, ut c. 51. dictum est. Ergo *plures* eorum phalanges fuerunt.

P. 30. C. 53. *quinquaginta.*] Numerus hic incertus. Variant et Graeci, spatium per *Stadia* metientes. Stadium autem constat 125 passibus, et octo stadia efficiunt I. miliare Romanum, sive mile passus.

P. 30. C. 53. *sortibus.*] v. ad c. 50. *M.* Septimo a Caesare saeculo adhuc eum morem viguisse, patet ex Beka in vita Willebrordi, transcripta ex Alcuino.

IN LIBRUM II.

P. 31. C. 1. *pacata Gallia.*] quae proprie dicitur, a Belgis distincta. vid. 1, 1.

P. 31. C. 1. *ab nonnullis etiam.*] Subaudi *sollicitarentur Belgae.*

P. 32. C. 1. *in imperio nostro.*] imperante Populo Rom. Cf. 1, 18.

P. 32. C. 2. *interiorem.*] Sic omnes fere codd. et edd. vett. Sed mutatum hoc est in *ulteriorem.* Enimvero *interior* est ipsa illa *ulterior*: nam altius s. interius in Galliam penetrat, qui ulteriorem Galliam ex Italia adit: huic ergo, ex Italia venienti, illa Gallia est *interior.* Quidquid autem, ut notum est et Davisius ad h. 1. repetiit, a finibus remotius est, id dicitur *interius*, ut in Tacit. Germ. c. 5. *interiores Germani.*

P. 32. C. 3. *ex Belgis.*] si quis e Belgis Galliam adeat.

P. 32. C. 3. *qui dicerent.*] Haec desunt in optimis membranarum teste Gronovio ad Senec. de benef. 7, 30. Caesar interdum solet omittere.

P. 34. C. 5. *munire jubet.*] Bene sic subaudito accusativo personae.

P. 34. C. 7. *Numidas.*] Sunt levis armaturae milites. Cf. c. 10.

P. 34. C. 7. *Baleares.*] De incolis insularum Balearidum in Hispanico mari notissima sunt; quae Strabo (Geograph. 3. p. 168.) scripsit. Cf. Liv. 28, 37. Atque hoc scire sufficit: nam hoc unum est certum: cetera omnia, quae de causa nominis tradi solent, veluti a Graeco *βαλάντιον* (Diod. Sic. 5, 17), aut e sermone phoenicio (Strabo 14. p. 654.), aut a quodam Baleo (Livian. epit. lib. 60.), haec igitur omnia incerta sunt, efficta nimio studio etymologiae, quod et veterum et recentiorum multos scriptores de gentium originibus tenuit.

P. 35. C. 8. *paullulum ex plan. editus.*] leniter acclivis.

P. 35. C. 8. *adversus.*] An, ea parte, quae adversa, e regione erat? *M.* parte anteriore, *sur le devant.* Sic *adversi dentes*, anteriores. Cic. N. D. 2, 54.

P. 35. C. 8. *dejectus habebat.*] varios veluti gradus, per quos, ut per praecipitia, desiliendum potius, quam descendendum erat. Uno verbo, latera non erant sensim aut leniter declivia. Cf. c. 22.

P. 35. C. 8. *frontem.*] i. e. quoad frontem. Alii, in *frontem*, explicandi causa ediderunt. *Frontem* dicit eam partem, quae est e regione hominis, sub monte stantis, et a lateribus distinguitur: nisi quis malit, esse cacumen. *M.* Vulgo in *fronte.* Sed elli-

elliptica ista locutione nihil frequentius. Ovid. Fastor. 3, 269. *frontem redimita coronis*. Cf. et 6, 321. Met. 3, 666.

P. 36. C. 10. *Divit.* — — *appropinquare.*] Factum erat suasu et hortatu Caesaris. vid. cap. 5.

P. 36. C. 11. *insidias veritus.*] ex inscitia loci. Dio 39, 2.

P. 37. C. 11. *destiterunt.*] scil. interficere.

P. 37. C. 12. *vineas agere.*] Pro *agere* legendum *aggerem* praecipit Hotomannus. frustra. Male quippe referretur ad *comparare*. Imo mox repetitur *vineis actis*. L. 7, 17. legitur *aggerem apparare, vineas agere*. Folardum si audias, *vineae* hic sunt fossae tectae, quales hodie dicuntur *tranchées couvertes de claies, Laufgräben*. V. son Comment. sur Polybe t. 2. art. 9. p. 167. Negat hoc Guischard in Mém. milit. t. 2. p. 5. et ex Vegetio 4, 15. docet fuisse machinas mobiles, (quales vide sis descriptas apud Morum in Indice), exponitque per Gallicum *galleries*. Utramque significationem diversis obtinere locis statuit Lo-Looz in Défense du Chev. de Folard. 8. Bouillon 1776. p. 28. putatque *vineas agere* et *aggeres agere* esse synonyma, qua in re fallitur omnino.

P. 37. C. 13. *Bratuspantium.*] Idem esse cum Ptolemaei *Caesaromago Bellovacorum*, postea sic dicto in honorem Caesaris vel Augusti, putant Scaliger, Sanson, Hadr. Valesius, Cellarius. Ast D'Anville ante duo et quod excurrit saecula prope vicum Breteuil in paroecia Vandeuil superfuisse vestigia urbis sub nomine *Brantuspante* docet. V. Not. de la Gaule p. 172.

P. 37. C. 14. *ad eum rev.*] ad Caesarem.

P. 38. C. 14. *sustentare.*] Aedui a Belgis auxilium petere solent, ut parēs sint bello gerendo.

P. 38. C. 15. *confirmare.*] affirmare, ut apud Cic. ad Div. 6, 3. *ego tibi hoc confirmo*.

P. 39. C. 17. *His rebus cogn.*] Alii *Caesar his r. c.* Sed codd. multi et edd. vet. vocem eam non agnoscunt; nec opus.

P. 39. C. 17. *eorum d. cons. — perspecta.*] cognoverant modum, quo exercitus Romanus per illos dies solitus erat iter facere, quale agmen Rom. solebat esse.

P. 39. C. 17. *non modo intrari.*] Vulgo, *non modo non intrari*, contra codd. Scilicet Latini solebant pro *non modo non* ponere *non modo*, sequente illo *sed ne quidem*. Res est tralaticia. Vid. Ernesti Clav. Cic. in *non*. Adde Perizonium ad Sanctii Minervam 4, 7. p. 694. et Muret. var. lectt. 10, 7.

P. 39. C. 18. *quem locum.*] Frequenter tali repetitione utitur noster, ut 1, 6. 16. 29. 31. &c. Bene ergo vocem vulgo omissam reposuit Oudend.

P. 39. C. 18. *aequaliter.*] ita, ut neque eminentiora neque depressiora loca haberet.

P. 39. C. 18. *infima*.] quoad infima loca, quoad radices. Sic c. 8. *frontem fastigatus*.] Hoc *infima* Oudend. ex uno (Peta-
viano) codice recte restituit; ceteri omnes syntaxin rariorem male
mutarant in *infimus*, *infimis*, *inferius*. (*in fine*) M. Burmannus
haec esse vitiosa senserat.

P. 39. C. 18. *in aperto*.] nullis arboribus vestito.

P. 39. C. 18. *altit, pedum circiter trium*.] Ciacconius sus-
picatur legendum *latitudo* pedum CCC vel *altitudo* pedum XXX.
quia c. 27. *transire ausi* dicantur *flumen latissimum et altissimum*.
Verum ibi *altissimae ripae* dicuntur, non *flumen*, quod certe *altum*
XXX. pedes transire non forent ausi.

P. 40. C. 19. *proxime*.] Cf. c. 2.

P. 40. C. 19. *porrecta ac*.] Delendum est *ac*, sensus au-
tem hic: *quem ad finem* (quousque,) *loca aperta* (nullis silvis tecta)
porrecta pertinebant (extendebantur). Ut dicitur, *porrectus exten-*
ditur seu *procurrit*, pro, *porrectus est*: sic *porrectus pertinet ad*
aliquem locum; pro *porrectus est usque ad illum locum*. Varie-
tas lectionis (*ad pro ac*, et *aperta loca pro loca aperta*) atque dis-
sensus interpretum indicat, lectionem vulg. vitio laborare. M. Du-
bius sane locus est, cujus vulgarem lect. adhuc retinendam putavi.
Cfr. edd. Oud. et Oberl. St.

P. 40. C. 19. *opere dimenso*.] i. e. spatio dimenso, in quo
opus (castra) munire volebant. Puto esse id, quod usitatus dicitur
castra metari.

P. 40. C. 19. *confirmaverant*.] consilio capiendo, polli-
cendo, cohortando.

P. 40. C. 19. *in flumine*.] Hoc flumen transgressi Nervii
volebant Caesaris exercitum, in altera ripa relictum, adoriri. Hinc
transgressi flumen erant *in manibus Romanorum*, h. e. prope Ro-
manos, adstantes castris Romanorum.

P. 40. C. 19. *adverso colle*.] i. e. ibi, ubi erat collis, qui
e regione alterius collis erat. v. c. 18.

P. 40. C. 20. *vexillum proponendum*.] Russi coloris. v.
Macrob. Sat. 1, 16. extendebatur supra praetorium teste Plut. in
Fabio c. 15.

P. 40. C. 20. *sign. tuba dandum*.] Hoc erat signum ipsius
conflictus inchoandi.

P. 40. C. 20. *signum dandum*.] tessera danda. Monuerunt
Rhellicanus et Brantius.

P. 40. C. 20. *successus*.] accessio, appropinquatio.

P. 40. C. 20. *incursus*.] ipse impetus, quem faciebant.

P. 41. C. 21. *adjici*.] ita mitti, ut ad locum destinatum perveniat.

P. 41. C. 21. *tegimenta*.] erant e corio facta, ne formae et
colores, scutis additi, pulvere aut aeris injuria corrumperentur.
Davis. Hinc apud Cic. Nat. D. 2, 14, *clypeorum involucra*.

P. 41. C. 23. *acie*.] Hanc antiquam genitivi formam pro *aciei* restituit e codd. Oudendorpius, et Gellium N. A. 9, 14. contulit.

P. 42. C. 23. *Nervii — duce Boduognato*.] Celsus hic alia tradit et Boduognatum Veromanduorum ducem dicit.

P. 42. C. 25. *impedimento*.] Additur in codd. et edd. *vett. pidit*, ex inscientia librariorum, periodi longioris syntaxin non advertentium.

P. 42. C. 25. *Primopilo*.] i. e. Centurione primi pili: hunc enim Centurionem putant simpliciter dictum esse Primum pilum. Sed quum hoc incertum sit, (v. Gesn. thes. L. L. in *pilus*, et Camerarius ad h. l. Caesaris, qui se dubitare dicit de hujus nominis forma,) malim *primi pili*, ut syntaxis sit: *Centurionibus vulneratis, in his primi pili* (scil. Centurione): plane ut apud Liv. 7, 41. *qui — primus Centurio erat, quem nunc primi pili* (sc. Centurionem) *appellant*. In codd. Caesaris et *primopilo* et *primi pili* legitur, e quo edd. recentiores *primipilo* fecerunt, quae forma ne Latina quidem videtur. Gr. metaphr. plane omisit. Sententiae interpretum de hac re, an *Centurio primi pili* etiam dictus sit *Primus pilus*, *Primipilus*, *Primopilus*, v. Dionys. Halic. 9 p. 567. ed. Sylb., et quae scriptura praeferenda sit, cognosci possunt e nota Oudendorpii ad h. l. qui jam indicavit notas Glareani atque Drakenborchii ad Liv. 2, 27. et Cortii ad Sallust. Jugurth. c. 38. Lipsium de milit. Rom. 2, 8. eadem tractasse, constat. Equidem arbitror, ex eo, quod v. c. Laetorius dicebatur Centurio primi pili, ortam esse hanc ellipsin, *Laetorius primi pili*: quae ellipsis deinde variandae et corrumpendae lectionis occasionem dedit librariis. Sed si quem movet inscriptio, ab Ursino ad h. l. verbo indicata et a Gesnero in thes. L. L. illata, ut defendat *Primus pilus*, pro, Centurio primi pili, non magnopere repugnabo. Cf. ad 5, 30. *M*.

P. 42. C. 25. *desertos*.] sc. ducibus, qui non amplius habebant duces, a quibus pugnare juberentur et cogerentur.

P. 43. C. 25. *laxare*.] sic per intervalla collocare, ne nimis conferti stent: ita enim steterant, ut paulo ante dictum est.

P. 43. C. 25. *pro se quisque*.] i. e. quantum posset, pro virili parte.

P. 44. C. 28. *dixeramus*.] vid. cap. 16. Aestuarium dicitur, quum oceanus, se effundens in ostia fluminis, lacum efficit, qui eosdem cum oceano patitur aestus i. e. fluxum et refluxum. Haec sunt verba Casauboni ad Strabon. 4. p. 190. quibuscum Plinianus locus epist. 9, 33. conferri potest, et Taciti Annal. 2, 8. Verbum et infra 3, 9. legitur.

P. 44. C. 29. *in unum oppidum*.] Id Namurci arcem vulgo fuisse volunt cum Sansone; D'Anvillius in Not. de la Gaule, p. 34. potius in colle, cui impositum est *Falais*, situm fuisse suspicatur.

P. 44. C. 29. *post eorum obitum.*] Cimbris Teutonisque a Mario victis.

P. 44. C. 30. *vallo pedum XII.*] sc. in altitudinem. Addit hoc metaphr. Gr. Cf. 2, 5.

P. 45. C. 32. *facere dixerunt.*] Praesens vim futuri habet. V. Sanctii Min. 1, 14. ibique Perizonium.

P. 46. C. 33. *denique.*] i. e. in summa, uno verbo. (Cf. Gesneri Thes. L. L. *M.* Potius hic *saltem* significat, ut apud Senecam de ira 3, 18.

P. 46. C. 33. *servaturos.*] i. e. observaturos, custodituros.

P. 46. C. 33. *sectionem — vendidit.*] Constat, sectionem esse ritum bona publice vendendi, sed ita, ut singulatim distrahantur auctionis ritu: nam *secare bona* est in hac re idem, quod distrahere. Ergo Caesar universam hujus oppidi praedam, cujus potissima pars fuerunt ipsi captivi, vendidit aliquot redemptoribus, qui dici possunt *entrepreneurs*, ut hi illam praedam distraherent vendendo s. auctione: hoc enim est, vendere sectionem, scilicet vendere alicui res, ut eas deinde auctione distrahat. Cf. Dio Cass. 59, 4. Ut autem Caesar dixit, *sectionem oppidi vendere*, sic Cic. de Inv. 1, 45. *sectio praedae venit*, ubi vid. Ernest. in Clay. Cic. *M.* Cf. omnino Ascon. in Verr. 3.

P. 46. C. 33. *his, qui emerant.*] Hi sunt, opinor, illi redemptores.

P. 46. C. 34. *Curiosolitas.*] Gentis situs dubius esse nequit, ex quo a. 1801. in vico *Corseult* prope urbem Dinant magna antiquae urbis rudera sunt detecta.

IN LIBRUM III.

P. 47. C. 1. *cum portoriis.*] Intelliguntur vectigalia a mercatoribus pro transitu mercium exigenda.

P. 48. C. 2. *singillatim.*] singulorum militum, qui singuli discesserant.

P. 49. C. 4. *gaesa.*] Si, quidquid apud veteres scriptores et in glossariis reperitur, jungamus, efficitur, *gaesa* fuisse jacula, quibus usi sint milites levis armaturae, in primis inter barbaras gentes.

P. 49. C. 4. *ex loco superiore.*] e vallo. Non potest mons intelligi: nam non Romani, sed Galli veniebant e monte. Cf. c. 2. Monuit Vossius, probavit Cellarius et Clarkius.

P. 49. C. 4. *non modo defesso.*] i. e. non modo non defesso, ut 2, 17, et 8, 33.

P. 50. C. 6. *occurrisse.*] in eas casu incidisse.

P. 50. C. 7. *dimisit.*] non ut vi uterentur, sed legatorum nomine, qui sibi hoc tribui rogarent. Cf. c. 9. et 16.

P. 50. C. 8. *aperto.*] late patenti. Cf. c. 9. ubi conclusum mare (mediterraneum, quo Romani utebantur) et apertissimus Oceanus, quem Veneti accolebant, opponuntur.

P. 50. C. 8. *existimabant.*] Consentit Dio Cass. 39, 40. et assignat hoc bellum anno U. C. 698, Marcellino et Philippo Coss.

P. 51. C. 9. *quantum — admis.*] quantum sibi nocuissent.

P. 51. C. 9. *aestuariis.*] Cf. 2, 28. *concosa*, hic illic interrupta.

P. 51. C. 9. *inscientiam.*] Vulgo, *inscitiam*. Sed inscitia potius dicitur tum, quum quis ignorat, quae sunt venustatis, humanitatis, solertiae, ingenii, ut *inscitus* et *inscite* usurpantur.

P. 51. C. 9. *auxilia.*] non puto differre a sociis, quos modo dixerat, sed orationem variari.

P. 52. C. 10. *multa Caesarem etc.*] Strabo contra L. 4. p. 194. a Venetis bellum illatum refert, ut navigationem Britannicam impedirent.

P. 52. C. 10. *injuriae.*] quae factae erant equitibus eo, quod, quum essent legati, tamen retenti erant.

P. 52. C. 11. *in Galliam.*] proprie dictam, sive Celticam *Rhellican.* et *Cellar.*

P. 52. C. 12. *lingulis*] Alii, *linguis*. Sed idem est: nam pars continentis, porrecta in mare, lingua et lingula dicitur. Cf. Festus ea voce.

P. 52. C. 12. *XXIV.*] Sic P. Bertius in diss. de agger. et pontibus hactenus in mari structis (ap. Sallengre in novo thes. A. R. t. 2. p. 948.) et recte quidem. Vulgo legitur XII. Putidum hunc errorem, oscitantiae librariorum, non Caesaris profecto, debitum, male servarant editores.

P. 52. C. 12. *operis* (aggeris et molium) *superati* (absoluti, ad finem perducti ab obsidentibus).

P. 52. C. 12. *extruso.*] submoto, ac veluti repulso. Sic bene explicavit Oudendorp.

P. 53. C. 13. *vada excipere.*] ferre incommoda, a vadis metuenda, iis ferendis parem esse, adversus ea durare. Modus loquendi est ex eo, quod murus vel scutum dicitur *excipere impetum, ictum*. Ergo etiam navis excipit decessum aestus, quum durat etiamsi est in sicco et arenis destituta, quum ferre potest hoc incommodum.

P. 53. C. 13. *scopulis.*] Nihil ad rem faciunt scopuli. Ergo verissima est sententia Hotomanni, qui *copulis* legi voluit. Copulas autem interpretatur manus ferreas, seu harpagones, h. e. asseres, unco, ferreo praefixos, qui navibus injecti eas veluti manu prehasas tenebant. Possunt tirones legere Liv. 30, 10. Flor. 2, 2, 9. Probarunt Davis. et Oudendorp. hanc conjecturam, etiamsi *copula* nullo alio loco hac significatione dicatur. Laboratum esse in sensu

loci, etiam inde cognoscitur, quia recentiores *incommode* pro *commode* vulgare coeperant. *M.* Vossius vulgatum tuetur, putatque propter altitudinem et latitudinem *non commode* i. e. non facile, *contentas scopulis*. Rectius forsan Hausius ob planiores carinas, *Istud incommode* intrusit Scaliger.

P. 53. C. 14. *omni genere armorum.*] Intellige vela, funes et similia armamenta, non tela. Cf. Dio 39, 43. Respice et ad c. 13.

P. 54. C. 14. *ut neque — — acciderent.*] Non poenitebit, contulisse Liv. 30, 10. *Romanae naves altitudine aliquantum superabant Punicas: ex rostratis Poeni vana pleraque (utpote supino jactu) tela in superiorem locum mittebant: gravior ac pondere ipso librator superne e Romanis ictus erat.*

P. 54. C. 14. *destinabant.*] alligabant, affigebant. Vulgo male, *distinebant*. *M.* Vitruv. 5, 12. *ter destinare* pro deligare usurpat.

P. 55. C. 17. *idon. omnibus rebus.*] ratione omnium rerum.

P. 55. C. 18. *neque longius abesse.*] parum abesse. Haec est vis comparativi *longius* h. l.

P. 56. C. 18. *spes Venet. belli.*] sperabant fore, ut Veneti feliciter contra Caesarem bellum gererent: nesciebant enim, bellum illud confectum esse.

P. 56. C. 20. *paucis ante annis.*] Multo studio conantur, tempus hoc et bellum definire; sed tot utuntur conjecturis, ut ad veritatem historiae nihil proficiatur. Ego nescio, quando et quo bello haec evenerint. Et quid attinet scire? *M.* Cf. Oud.

P. 57. C. 22. *Soldurios.*] Perspicua quidem est horum descriptio in h. l. Illud tamen quaerendum est, ad quod genus hominum referendi sint hi devoti: nam devotos fuisse, est aliquid, quod de iis dici potest; non autem exhaurit omnem rem. Wachterus in glossar. German. et Ritterus in historia Gallorum, p. 221. existimant, soldurios hos nihil differre ab ambactis, de quibus Caesar infra (6, 15.) locutus est, adeoque fuisse, ut Ritteri verbis utar, homines liberos, clientes equitis seu nobilis, a quo vel bonis ipsius administrandis praefecti sint, vel beneficii nomine partem agri colendam fruendamque acceperint ea lege, uti equiti illi in quibusdam rebus ministerium praestarent et obedientiam. Idem Ritterus monet, eosdem fuisse Langobardorum vasallos. In sectanda verbi etymologia eo minus operam posuerim, quo plus Romani et Graeci extera vocabula mutilarunt, ut raro aliquid certi dici possit: etiamsi non repugnem, si quis comparet nostra verba *Sold*, *Soldat*: modo ne augeantur conjecturae, quas collegit praeter Wachterum, in hac re diligentissimum, Bergerus de naturali pulchritudine orationis, p. 386. et 387. quasi *soldurii* essent *Soldner*, stipendio conducti, aut *Souldurers*, ad vitam usque deponendam perseverantes, aut *Sieldieners*, ad extremum spiritum fidi clientes, aut *holdurii*, fidi

virī, die dem Herrn treu, hold und gewärtig sind. Ceterum quum *devoti* dicuntur, sic dicuntur, ut clientem patrono devotum, addictum, deditum appellamus, ut ipse Caesar paulo post explicat, *amicitiæ aliorum dediti*. *M.* Alia dat Alex. ab Alex. d. gen. 1, 26. Devotionis formulam offert Lipsius Ant. Lect. 5, 8. Ceterum Celticam vocem agnoscit *soldure*, Cambro-Britannis *sowldwr* La Tour d'Auvergne in Origines Gauloises, p. 67.

P. 58. C. 23. *ad eas civitates.*] Ritterus in historia Gallorum p. 20. existimat, hos fuisse illos Convenas, s. illam colluviem hominum, qui, in bello Sertoriano ex montibus Pyrenæis dejecti, in finitimas Aquitaniæ partes venerant, interque Aquitanos vivebant. Multa ibi erudite de his Convenis disputantur.

P. 58. C. 23. *magna cum auct.*] Cum opinione majoris dignitatis auctarumque virium.

P. 58. C. 23. *Sertorio.*] Hic in Hispania turbas dederat. Flor. 3, 22. Eutrop. 6, 1.

P. 58. C. 23. *consuet. Pop. Rom.*] Scil. a Sertorio didicerant.

P. 58. C. 23. *loca* (castris idonea) *capere.*

P. 58. C. 23. *facile.*] i. e. tuto.

P. 59. C. 24. *timidiores hostes.*] *hostes erant timidiores*, quia cunctabantur, et opinionem timoris excitabant apud Romanos. Ergo *opinio sua est, opinio de se excitata*. Sic intellexit etiam auctor metaphr. Gr.

P. 59. C. 25. *decum. porta.*] Bene Cellarius monuit, hæc Gallorum castra lideo habuisse decumanam portam, quæ Romanis propria Gallisque inusitata fuit, quia castra more Romano munierant. Conf. cap. 23.

P. 60. C. 29. *bellum fecerant.*] Non hoc est soloecum, nec insolens, ut Senecæ visum ep. 114. V. Cellarii curas poster. p. 91.

IN LIBRUM IV.

P. 61. C. 1. *ex quibus* — singula milia, *ex his pagis collecta*, educunt *e finibus* (extra patriam). *M.*

P. 62. C. 2. *Gallia delectatur* — *parant.*] Hæc numeri variatio occurrit et 2, 11, 7, 72. Alia exempla dat Cortius ad Sall. Cat. c. 23. Cf. et Tacit. A. 2, 24.

P. 62. C. 3. *civitatum.*] Sic et 7, 36. Cf. Voss. de analog. 2, 14.

P. 63. C. 4. *In ead. caus. f.*] eadem sorte usi sunt, eodem modo vexati sunt. Cf. c. 1.

P. 63. C. 4. *habuerant, demigraverant.*] Leg. erant, demigraverant. Ut locus nunc in edd. habet, plane nullus est tempo-

rum nexus, et velle hanc negligentiam gratam appellare, merum effugium est. *M.* Recte monitum, emendavi posterius verbum. *Oberl.*

P. 63. C. 5. *committendum.*] Nulla sua consilia iis aperienda, eorum fidei committenda existimavit. Cf. c. 5. extr.

P. 64. C. 6. *ne — occurreret.*] ne in id incideret, eo implicaretur. Cf. 3, 6.

P. 64. C. 6. *Condrusorum.*] Hodieque restat nomen in *Con-dros* in tractu Leodiensi. *D'Anville.*

P. 64. C. 6. *clientes.*] Hoc ad Condrusos tantum pertinere, non item ad Eburones, qui liberi fuerunt, e Cluverio German. ant. 2, 15. repetiit Cellarius.

P. 64. C. 8. *quae visum est.*] Vulgo, in Cellarianis quoque edd., legitur: *quod visum est.* Perperam. Integra enim orationis compositio haec est: *Ad haec Caesar (ea) respondit, quae (respondere sibi) visum est.* Sic Cic. Off. I, 32. extr. *qui imitatur, quos cuique visum est* (scil. imitandos esse.) et Liv. XXIX, 20. *quos iis videretur, ex senatu legere* (sc. legi s. legendos esse.) Adde Liv. XXX, 3. XXXIII, 26. XXIII, 34. VI, 26. ibique in tpp., imprimis Drakenborchium, qui plura huiusmodi locutionis exempla con-gessit. *St.*

P. 64. C. 8. *verum esse.*] aequum, Cf. Horat. Sat. 2, 3, 512. et Ep. 1, 7, 98. Cic. de Leg. 2, 5. Liv. 3, 40.

P. 65. C. 9. *Ambivarios.*] Ignoti plane sunt, diversi tamen ab *Ambivaretis*, Aeduorum clientibus, qui infra 7, 75. nominantur.

P. 65. C. 10. *Vahalis.*] Idem nomen in Tacit. Ann. 2, 6. legitur, ubi fere haec ipsa de Rheno tradit. Varietas scripturae (*Walis, Valis, Valus, Vacalus, Vaculus*), rursus ex eo est, quia Romani extera nomina immutarunt. Litera *W.* facile arguit originem Germanicam.

P. 65. C. 10. *capitibus.*] Docuit Oudendorpius ad Lucanum 3, 201, quum ex aliis, tum e Liviano loco 33, 41, *caput fluminis* etiam *ostium* significare, etsi plerumque est *fons*. Ergo in huiusmodi locis, quod et Gesnero in Thes. L. L. visum est, *caput* indicat partem summam, extremam. Ceterum de multitudine ostiorum Rheni et dissensu scriptorum super hac re et fide Caesaris et modo ejus explicandi, adeundus est diligentissimus Cellarius in Notit. Orbis 2, 3, 5. init. qui existimat, Caesarem, quum multa ostia dixerit, intellexisse etiam rivos et elices, per quos sub illas regiones Rhenus diffusus fuerit.

P. 66. C. 12. *Rursus.*] significat porro, aut, vicissim. *M.* Male hoc adverbium virgula a seq. voce sejungunt.

P. 66. C. 12. *subfossis equis.*] non suis, sed Romanorum,

P. 66. C. 13. *infirmirate.*] mobilitate, Cf. c. 5,

P. 66. C. 13. *apud eos;* (Gallos) *hostes* (Caesaris, i. e. Germani).

P. 67. C. 14. *pristini diei;* i. e. pridiani. v. Cic. de Orat. 1, 8. Curt. 8, 4. Suet. Aug. 94. A. Gell. 10, 24. Macrob. Sat. 1, 4.

P. 67. C. 14. *Quorum qui cel. — — commiserunt: at reliqua multitudo &c.]* Offendunt certe hujus enuntiati opposita, quippe quae haud recte se habent. Suspiciari igitur liceat: *at reliqui ac multitudo.* St.

P. 67. C. 15. *Mosae & Rheni.]* Claver. Germ. Ant. 2, 14. ult. *Mosellae.* Scilicet ad confluentem Mosae et Rheni (in Batavis ad oppidum *Geeruliet*) confugere non poterant Germani, quia Condrusorum fines inde 125,000 passus aberant. Dio etiam 39, 47. Germanos Rhenum transgressos in Trevirorum fines pervenisse scribit, ibique a Caesare caesos. Si Caesar in Batavis fudisset Germanos, non in Ubios nec in Sigambros transisset. Ad Ubiorum fines ac eodem ponte in Galliam se recepit Caesar, ergo ad confluentes Mosellae et Rheni.

P. 68. C. 16. *supra commemoravi.]* Locus est c. 12.

P. 69. C. 17. *fistucis.]* Est fistuca, si tironum causa monere licet, machina, qua palos tundunt ita, ut altius infigantur solo (*einrammeln, hier*), aut lapides, in via stratos, complanant, aut pavimenta solidant. Sed non modo ea machina, quae manu opificis levata tundit, *fistuca* dicitur: sed et haec, quae trochleis levata et rursus delapsa subjectos palos pondere et ictu infigit, vid. Gesneri Thes. L. L. et in primis Hotomannus ad hunc Caesaris locum. Apud Vitruv. 3, 3. et 10, 3. est *fistucatione solidare.*

P. 69. C. 17. *prona ac fastigata.]* ita prona, ut fastigio similia essent. Fastigium autem est tectum templorum, figura plani inclinati decurrens: unde pronum et fastigatum est inclinatum.

P. 69. C. 17. *secundum naturam fluminis.]* dem *Strome nach, selon le fil de l'eau.*

P. 69. C. 17. *item.]* est initium apodoseos periodi.

P. 69. C. 17. *ab inferiore parte.]* (fluminis), *weiter unten.* M. Perperam ista exponit Lipsius polioro. 2, 5.

P. 69. C. 17. *Haec utraque.]* tigna illa prona in superiore et inferiore fluminis parte defixa. M. Quod sequitur *insuper* restituit Oud. e codd. dein *bipedalibus* intellige crassitudine, ut supra.

P. 69. C. 17. *junctura.]* spatium ab una serie tignorum ad alteram, quod spatium nunc tegendum erat, ut transiri posset: nam hoc est jungere res distantes, efficere, ut ab una ad aliam una serie venire possit, quasi cohaererent.

P. 69. C. 17. *binis fibulis.]* ita ut essent binae fibulae & copulae, (*Klammern, de fortes chevilles*) clavi trabales.

P. 69. C. 17. *distinebantur.*] interpositu trabium. Eodem modo mox *disclusis*, interpositu trabium.

P. 69. C. 17. *revinctis.*] additis utrimque copulis s. fibulis.

P. 69. C. 17. *Haec.*] hoc totum opus.

P. 69. C. 17. *derecta materie injecta.*] materies (ligna, crates, et quidquid inservit veluti solo pontis, per quod inceditur) injicitur eadem directione qua longitudinem. *M.* Omnino *derecta et materie* dedit Oud. e codd. alij malunt *directa*.

P. 69. C. 17. *oblique agebantur.*] inclinabantur.

P. 69. C. 17. *pro pariete subjectae.*] Paulo post tales trabes appellat *defensores*. Sunt veluti murus aut agger. Tanto magis probo, quod Oud. e quibusdam codd. recepit *pariete*, quum vulgo *ariete* legeretur.

P. 69. C. 17. *dejiciendi operis.*] sc. causa. Verbum hoc, omissum in codd. multis, (est enim ellipsis non rara: v. Oudendorp. ad 4, 1.) alij interpretandi causa addiderunt. —

P. 69. C. 18. *in fines Sigambrorum.*] In hos enim se receperant nuper equites Germani. vid. cap. 16. *M.* Sigambri inter Sigum et Luppam fluvios quaerendi. v. D'Anville et Mannert.

P. 70. C. 19. *in silvas.*] i. e. intra silvas al. *in silvis*.

P. 70. C. 19. *se in Galliam recepit.*] Res ipsa loquitur, timore perculsum Caesarem non ausum esse cum Suevis congregi, *Glandorpius*,

P. 70. C. 20. *in Britan. profic. contendit.*] Dio Cassius 39, 53. monuit, nihil utilitatis ex hac expeditione Britannica neque ad Caesarem, neque ad civitatem redundasse, praeter famam patefactae Romanis insulae. Consentit Plutarch. in Caes. c. 23. Miram causam Suetonius in Caes. c. 47. addidit, spe margaritarum Caesarem Britanniam petisse; credibile tamen fit, opinionem magnarum Britanniae opum fuisse, si Ciceronianus locus ad Div. 7, 7. conferratur. *M.* Veneri genitrici thoracem e Britannicis margaritis factum dedicasse refert Plin. 9, 35. (57). Subjecto id titulo, testatum Solinus addit c. 53.

P. 70. C. 21. *C. Volus. praemittit.*] Haec, ut interpretes monuerunt, repugnant loco Suetonii Caes. c. 58, ubi Caesar *per se*, h. c. ipse explorasse dicitur regiones. Atque ut aliis visus est Suetonius oblivione quadam errasse, quod et ego arbitror, sic fuerunt, qui vellent emendationibus juvare Suetonii locum, de quibus Ernesti ad Suetonium dixit, *M.* Celsus etiam p. 72. *per se ipsum explorasse Caesarem* testatur, Suetonii loco motus. Notum, Imperatori tribui, quae per Legatos patrat,

P. 71. C. 21. *obsides dare.*] praesens pro futuro, ut 2, 52, 7, 14. Sic et Plautus Men. 3, 1, 105.

P. 71. C. 22. *coactis.*] Hoc pertinet ad universam summam navium, quas collegerat.

P. 71. C. 22. *contractis.*] Hoc pertinet ad eas, quas ex universa summa delectas congregarat, una proficisci jusserat, ut duas legiones transportarent.

P. 72. C. 23. *in ulteriorem portum.*] Hic paulo post c. 28. *superior* vocatur, in ortum et ad dextram ab Itio recedens: cui opponitur *inferior*, ab Itio recedens in occasum, c. 36. Cf. c. 28. ubi *superior portus* memoratur, et *inferior pars insulae, quae est propius solis occasum*. Sic ergo plagae discernuntur in hoc litore. *Cellarius*,

P. 72. C. 23. *hora quarta.*] Est circiter decima antemeridiana. Cf. 1, 26.

P. 72. C. 23. *adeo — continebatur.*] His verbis explicat, quae fuerit natura loci, et potest ante *adeo* intelligi *scilicet*. Hanc explicationem, abrupte positam, voluerunt arctius nectere cum superioribus, et addiderunt *atque*. Inde *adeo* oblitteratum et ex eo factum est vel *atque ita*, vel *atque ibi*, quae singula in codd. et edd. reperiuntur. Ergo recte Oudendorp. revocavit id, quod in textu est.

P. 72. C. 23. *montibus angustis.*] Quinam sint h. l. montes angusti, iis explicandum relinquo, qui loca, quae Caesar hic describit, viderunt. Iidem definient, quid h. l. sit *continere*. Julius Celsus eandem rem his verbis expressit: *praeruptae rupes, pelago impendentes*: quibuscum Ciceronis locus ad Attic. 4, 16. jam a Glandorpio comparatus, convenit: *constat, aditus Britanniae esse munitos mirificis molibus*.

P. 72. C. 23. *ad horam nonam.*] Est tertia pomeridiana. Cf. 1, 26.

P. 72. C. 23. *monuit, (ut) omnes res administrarentur, ut (uti) ratio rei militaris et res marit. postularent, ut (quippe) quae — haberent.* M, Sic non opus est emendatione Hotomanni et Ciacconii.

P. 72. C. 23. *celerem atque instab. mot. habere.*] facillime mutari, valde mutabilem esse.

P. 72. C. 23. *aperto ac plano litore.*] D'Anville ostendit p. c. esse portum *Lemanis*, hodie *Hyth*.

P. 72. C. 24. *essedariis.*] qui ex essedis (curribus bellicis) pugnant.

P. 73. C. 24. *insuefactos.*] assuetos: ut *insuevisse* dicitur, qui est assuefactus rei.

P. 74. C. 26. *equites cursum tenere non pot.*] i. e. equites, quos Caesar jusserat se sequi c. 23, tempestate fuerant dejecti, alio delati, ut sequi non possent, c. 28. Nam navigantes *cursum tenent*, quum secundo vento provehuntur, et, quo tendunt, veniunt.

P. 74. C. 27. *ultra legatis missis.*] Cf. c. 21. *Continens est Gallia*.

P. 74. C. 27. *convenere.*] Potius, *convenire.*

P. 76. C. 32. *pars hominum.*] Britannorum scil. ut Graecus diserte.

P. 76. C. 32. *in agris.*] Principes Britannorum jusserant suos in agros remigrare, c. 27. et clam ex agris deducere coeperant, c. 30. Hinc intelligetur, quid hoc sit, Britannorum partem in agris remansisse.

P. 76. C. 33. *ex essedis.*] Esseda in Belgio inventa tradit Servius ad Virg. G. 3, 204. Jornandes de rebus Geticis, c. 2. Britannicam vocem dicit.

P. 76. C. 33. *praestant et efficiunt*, ut sint mobiles (variis in locis pugnent, vagentur) et stabiles (uno in loco pugnent).

P. 77. C. 34. *qui erant in agris reliqui.*] Sunt ii Britanni, de quibus c. 32. dixerat.

P. 78. C. 38. *quo perf. — venerunt.*] Adeo multiplex est in codd. lectio hujus loci, ut Oudendorpius fateatur, sibi de ea non liquere. Quae hic in textu sunt, ea habet metaphrasis Graeca. *M. Vox per fugio*, item verba omnes fere in codd. et edd. vett. desunt.

P. 78. C. 38. *Eo (in Belgas) obsides miserunt.*] Quum ergo Caesar c. 36. obsides in continentem mitti jusserit, ex nostro loco discimus, continentem indicare Galliam. Cf. c. 27.

IN LIBRUM V.

P. 79. C. 1. *Italiam.*] i. e. Galliam provinciam s. citiorem.

P. 79. C. 1. *subductiones.*] sunt tractiones e mari in terram. Cf. c. 11.

P. 79. C. 1. *in nostro mari.*] i. e. mediterraneo. Vid. Mela 1, 1. *M.* et 2, 1.

P. 80. C. 1. *actuarias.*] Quae velis simul et remis agebantur. Isid. Hisp. 19, 1. et Scheffer de mil. nav. 2, 2. p. 81.

P. 80. C. 1. *ex Hispania.*] Mirificum proventum sparti in Hispania esse, docebunt Strabo 3, p. 160. Plin. H. N. 19, 2. (7). *Davis.*

P. 80. C. 1. *in Illyricum.*] Nempe Caesar acceperat provinciam Galliam Cisalpinam, Illyrico adjecto: v. Sueton. Jul. c. 22. Pirustas esse Illyrici gentem, versus Macedoniam habitantem, docet Ptolemaeus 2, 17.

P. 80. C. 1. *doceant — demonstrant.*] Consuetudo nostro modi, ut temporis, variatio, ut mox c. 2. *reliquit — proficiscitur.* c. 11. *delegit — jubet.*

P. 80. C. 2. *instructas.*] proprium in hac re nomen. Cf. c. 5. et B. C. 3, 100.

P. 80. C. 2. *abesse ab eo.*] Sic Cic. Tusc. 1, 31.

P. 80. C. 3. *Cingetorix*.] Egregie ex prisca lingua Celtica hoc nomen dignitatis exponitur ab O-Brien in opere cit. ad 1, 16. *Cin-go voir*, caput ad expeditionem, *le chef de l'expédition*. Infra 7, 4. praefigitur *Ver*, i. e. *Fear* sive *vir*, qui caput est expeditionis.

P. 81. C. 3. *permissurum*.] Al. *commissurum*. Discrimen inter haec duo verba patet ex Cic. Verr. 1, 52.

P. 82. C. 5. *in Meldis*.] Vulgaris est lectio. Jam vero antiquiores offensi sunt hac lectione, quoniam Meldae mediterranei fuerunt, apud quos classem aedificatam esse non credibile sit. Ergo vel *Belgis* cum Codd. et edd. quibusdam legetur: vel duo populi fuerunt, qui eodem nomine Meldarum usi sunt, alii ad Oceanum (quamquam hoc e Strabonis loco 4. p. 194. non videtur certo sequi, ut Casaubonus monuit), alii in mediterraneis locis: vel omnino corruptum est hoc verbum. *M.* Male provocatur ad Strabonem, ubi Lexovii dicuntur maritimi, non item Melli. Rectius ergo e codd. quibusdam restituendum *in Belgis*. Hausius tamen arbitratur, naves in Meldis constructas per Matronam in Sequanam, inde in Oceanum, devectas. *Oberl.* Retinui *Meldis* cum Oudendorpio, quem vid. ad h. l. Nec enim credibile est, ait, e *Belgis* notissimis librarios fecisse *Meldis*, ignota fere gente. *St.*

P. 82. C. 6. *religionibus*.] Aut votis solvendis et sacrificiis patrandis, aut ominibus et auspiciis, quod forsitan rectius.

P. 83. C. 7. *impeditis*.] ita distractis apparando itinere, ut ne sentirent molitiones et fraudes Dumnorigis.

P. 83. C. 7. *pro sano*.] ut sanum et sapientem. Sic Plaut. Men. 2, 2, 24. *pro sano* ib. 5, 5, 28. *pro insano*. Liv. 39, 49. *non pro vano modo, sed vix pro sano*. Sic et infra B. C. 3, 109. *pro communi amico atque arbitro*.

P. 83. C. 7. *enim*.] enim vero. v. Gronov. ad Liv. 34, 32. *M.* Cf. B. C. 1, 81.

P. 83. C. 8. *relinquebat, solis occasu*.] Hanc lectionem Gron. (Obs. 4. 4.) et Oud. in codd. repererunt: altera est, *reliquerat, ad solis occasum*: utraque bene habet, nec ullo modo definiri hic potest, quae verba Caesar scripserit. *M.* Illud *solis occasu* habes et apud Liv. 9, 32. et passim.

P. 83. & 84. C. 8. *sui — commodi*.] se. causa.

P. 84. C. 9. *veritus navibus*.] Sic Cic. Acad. Q. 4, 45. *Vos mihi veremini*.

P. 84. C. 9. *molli*, nullis scopulis periculoso; *aperto*, nullis rupibus aut prominentiis impedito.

P. 84. C. 10. *milites*.] i. e. pedites. Prima inter homines proselia fuere pedestria. Sic et *exercitus* pro peditatu. v. 7, 61.

P. 85. C. 11. *delegit — jubet*.] Respice ad c. 1.

P. 85. C. 11. *munitione*.] Naves et tentoria uno eodemque vallo ac fossa cingebantur. Cf. c. 22.

P. 85. C. 11. *unde* (paulo ante ad litus et classem) *redierat*.
 P. 85. C. 12. *Utuntur — numo.*] Hujus loci lectio plane incerta est. Ergo varietatem omnem notavi. Alii, *utuntur aut* (vel, *autem*) *aere*, *aut numo aereo*, *aut aliis ferreis*. Alii, *utuntur aut aereo*, *aut —*. Alii *aureo* pro *aereo*. Alii, *aut annulis* (pro *aliis*) *ferreis*. Alii, *aut lanceis ferreis*. Alii, *aut taleis ferreis*. Faernus *laminis* legi voluit. A duobus codd. absunt verba pro *numo*. Ergo fuerit temerarium, aliquid definire velle. Quid alibi sit *talea*, constat e lexicis. Si ergo h. l. idem verbum legatur, quid tandem erit *talea ferrea*, qua quis pro nummo utatur? Non sufficit dicere, esse particulam ferri praesectam: nam non quidquid praesectum est, sed surculus praesectus, aut quod formam surculi praesecti, vel bacilli s. stimuli refert, id demum dici potest *talea*. Multo minus *taleae* esse possunt laminae, ut cuidam placuit: hae enim nihil simile habent cum *taleis*. Perplacet Vossii conjectura, *talis*, quae videtur cuivis in mentem venire debere: et facile potuissent tali ferrei pro nummis esse. Sed, ut dixi, lectio plane incerta est. M. In re tam dubia, ait Oberl., sequor Graecum, qui habet *δακτυλούς annulis*. — Scaliger primo dederat *taleis*, quod largior ei, et in textum recepi. St.

P. 85. C. 12. *plumbum album.*] stannum. V. Plin. 4, 16. (30).

P. 85. C. 12. *Materia.*] arbores, frutices.

P. 86. C. 13. *certis ex aqua mensuris.*] clepsydris.

P. 86. C. 14. *vitro.*] Breviter excerpam, quae ab aliis prolixè disputata sunt. Primo idem tradit Mela (3, 6.) *vitro corpora infecti Britanni*. Secundo Plinius (H. N. 22, 1.) eos *glasto* oblinere corpora perhibet. Sunt ergo vitrum et glastum diversa nomina unius ejusdemque plantae, cujus succis expressis Britanni ad inficienda corpora usi sunt. Tercio glastum a Graecis *isatida* dici, et Vitruvius (de archit. 7, 14.) dixit; si lectionem quorundam codicum sequamur; set inter artis botanicae peritos constat. Quarto Marcellus Empiricus (c. 23.), *Herba* inquit, *quam nos vitrum, Graeci isatida vocant*. Conf. Plin. H. N. 20, 24. Ergo vitrum, glastum, isatis, est una eademque planta. Conferri meretur Dodonaeus in Stirpium historia (p. 79. Antwerp. 1616. fol.) Jo. Bauhini historia plantarum T. 2. p. 909. 1691. fol. Ex his judicari potest de lectionis varietate in hoc Caesaris loco, *vitro, glasto, nitro, ultro*. Verum est *vitro*; ex interpretatione est *glasto*; *nitro* et *ultro* sunt lectiones vitiosae. Ceterum nostri *isatidem* dicunt *Waid*. M. Salmas. ad Solin. c. 23. p. 180. legi vult apud Plin. *guasdum*, alias *quesdum* vel pastellum. Mihi sic videtur. Britannis *glas* significabat viride, item caeruleum, ut Celtis, Armoricis, Hibernis, teste Le Pelletier in Dict. de la langue Bretonne et La Tour D'Auvergne in op. cit. ad 1, 6. Inde Latini fecere *glastum*, quumque audissent

glas Germanis esse vitrum, vim utramque vocis confudere et pro colore accipere. P. Faber sem. 1, 20. volebat *nitro* et provocabat ad Vitruvium 7, 11. P. Victorius V. L. 19, 3. illud *ultro*, quod in codd. legitur, vertendum putabat in *luteo* et pro *glasio* legendum *glauco*.

P. 86. C. 14. *caeruleum*.] subflavum et pallidum.

P. 86. C. 14. *quo*.] quorsum, ad quos, in quorum domum. Monuit Oudend. qui lectionem hujus loci e codd. eruit.

P. 87. C. 16. *Equestris proelii*.] quo equites cum equitibus certabant. Opponitur *proello dispari*, quum pedes configit cum equite.

P. 87. C. 17. *lenius*.] minore studio. Al. *lentius*, quod interpretamentum est. M. Sic *leniter ire*. Bell. Afr. c. 6.

P. 87. C. 17. *quoad*.] i. e. donec. Codd. et edd. vet. *quo*, nullo sensu.

P. 88. C. 17. *summis* (an legendum *omnibus*?) *copiis*. Quod si quis nolit, *summae copiae* erunt maximae, numerosissimae, ut c. 18. *magnae copiae*.

P. 88. C. 18. *eo impetu*.] Sic codd. et amat ita plene loqui Caesar.

P. 88. C. 19. *ut supra demonstravimus*.] Nihil tale supra dixerat Caesar de Cassivellauno. Ergo Clarkius locum sic intelligit, quasi Caesar scripsisset: *omni, ut supra demonstravimus, spe deposita*: nam c. 17. extr. dixerat Caesar, Britannos spem deposuisse.

P. 88. C. 19. *servabat*.] Sic Terent. Andr. 1, 3, 7. *pro observabat*.

P. 88. C. 20. *in continentem Galliam*.] Hinc explicandum, quid in hac narratione sit alibi (cap. 22, 23) *continens*. Etiam supra, c. 8. 11. et 4, 38. Galliam simpliciter dixit *continentem*. Et fortasse h. l. Galliam explicandi causa intrusum est, ut plures interpretes monuerunt. M. Sed amat Caesar plene loqui.

P. 89. C. 21. *Cenimagni* — — Opiniones quorundam de nominibus et sedibus horum populorum collegit, post Cambdenum in Britannia, Cellarius in opere geograph. p. 328. Sed sunt merae conjecturae. M. Vid. Oberl.

P. 89. C. 22. *imperat*.] Nam summa rerum Cassivellauno tradita erat. vid. cap. 11. Ibidem de castris navalibus dicitur. M.

P. 89. C. 22. *in continenti*.] in Gallia. Cf. c. 20.

P. 90. C. 23. *inita* — *vigilia*.] ut *inita aestate* 2, 2.

P. 90. C. 24. *Samarobrivae*.] Hinc intelligendus Cic. ad Div. 7, 11. 12. 16. ut Cellarius vidit. De diversitate scripturae in hoc nomine vide viros doctos ad Anton. itinerar. p. 380. De conjecturis etymologicis, *Samarobrivan* s. *Samarobrigam* significare pontem, in flumine Samara factum, *Samarbrueck*, vid. Cellar. p.

216. et 308. et Ritteri hist. Gall. p. 92. *M. Briga, briva, pons, Celt.*

P. 90. C. 24. *Essuos.*] Quia nemo umquam Essuorum meminit, Vossius et Valesius censent, *Aeduos*. legendum esse. *Cellar.* Haec probant etiam Davisius ad h. l. et Clarkius. *M.* Verum de gentibus hic sermo, inferiori Rheno propinquis, ut bene monet Mannertus, a quo Rheno ninium distant Aedui. Idem dicendum de Plinii 4, 18. (32.) *Atesuis*, quos h. l. substituendos putat Ciaccinius. Vulgatum ergo servandum, donec quid certius detur.

P. 90. C. 24. *Belgio.*] Est pars Galliae Belgicae, non tota: complectitur Bellovacos (vid. c. 46.), Atrebates, Ambianos. Vid. Notitia orb. ant. 2, 3. p. 307. seq. *Cellar.* Bene *Belgio* codd. quidam et edd. primae. Alii *Belgis*, male. Vide et Cluver. Germ. ant. 2, 2. et Wesseling ad Anton. itin. p. 478.

P. 90. C. 24. *Ambiorigis.*] Numus ejus exstat cum addito **EBURO**. V. Eckhel in Doctrina numorum veterum, c. 1. p. 76. ubi de terminatione *rix* disputat.

P. 91. C. 25. *quaestoribus.*] Unus quidem fuit quaestor, *M. Crassus*, ut e cap. 24. apparet; sed Caesar in universum et infinite de ducibus loquitur, *legati et quaestores*, in quo non summa diligentia, ad numerum exacta, quaerenda est.

P. 92. C. 27. *alterae.*] Hanc obsoletam dativi formam e codd. revocavit Oud. et exemplis defendit. *M.* ex Nep. Eum. 1. ubi vid. van. Staveren. Cf. et Priscianus l. 6. p. 678. et l. 13. p. 959.

P. 92. C. 28. *Eburonum.*] Hi erant sub Ambiorigis imperio (c. 24.), et in hęc culpam contulerat Ambiorix.

P. 92. C. 28. *bellum facere.*] Sic jam 3, 29. Item Cicero pro Mil. c. 28.

P. 93. C. 28. *magnas etiam.*] Haec verba deleverim. Voluit aliquis explicare *quantasvis copias*, et explicavit sic, *magnas etiam copias*. *M.* Exempla hujus pleonasmī protulit Oud. post Davisium. Rationem exponit Perizonius ad Sancti Minervam 3, 14. p. 493.

P. 93. C. 29. *convenissent: aut quum — esset acceptum, brevem c. e. occas.*] Haec interpungendi ratio haud dubie falsa: id quod nunc demum intellexi; quapropter veriore supplere hoc loco liceat: *convenissent, aut quum — esset acceptum: brevem c. e. occas.* Utramque enim sententiam: *quum majores — convenissent et quum aliquid — esset acceptum*: — referas necesse est ad verba: *sero facturos*. Quae vero subsequuntur: *brevem c. e. occ.* — ea per se efficiunt sensum. *St.*

P. 93. C. 29. *interficiundi.*] sic codd. ut 2, 7. *potiundi* &c.

P. 93. C. 29. *subesse.*] propinquum *esse*.

P. 93. C. 29. *sine certa re — descendisse.*] consilium dedisse s. suasisse Romanis id, quod paulo ante suasit (c. 27. extr.), nisi rem certo cognitam habuisset.

P. 93. C. 30. *primis ordinibus.*] i. e. Centurionibus primorum ordinum. Sic 6, 7. *Tribuni militum et primi ordines*, h. e. Centuriones pr. ord. ubi vid. Davisius. Cf. Intpp. ad Vellej. Pat. 2, 92. et Gronov. ad Liv. 30, 4. Et fortasse hoc exemplo defendat aliquis, Centurionem primi pili potuisse simpliciter dici primum pilum, de quo ad 2, 25. dictum est.

P. 94. C. 31. *Omnia excogitantur.*] Quilibet militum, ut fit in dissensu et perturbatione, excogitat et comminiscitur speciosas causas, cur hoc aut alio modo agat, agendumque putet. Alius ergo putat festinandum esse iter, et totam noctem apparandum; nam, si cunctentur et maneant, non sine periculo maneri: alius contra negat festinandum iter; nam apparatu ejus vigiliisque in languorem conjici posse milites et hoc languore periculum augeri. *M.* Male hunc locum reddidit Graecus.

P. 94. C. 31. *maximis (permultis) impedimentis.*

P. 95. C. 33. *pronunciare.*] Sic antiquissimi codd. subaudito accusativo, al. *pronunciari.*

P. 95. C. 34. *Erant — ponebant.*] Locum sic intelligo: Erant quidem nostri, etsi a fortuna et duce destituti, nihilo minus aliis *duabus de causis*, et virtute et numero, pares pugnando, h. e. satis validi ad pugnandum (nam hoc est, pugnando par); tamen spem salutis in virtute, *in una tantum re*, non simul in numero, ponebant. Sic locum intellexi, ut primum legi: sic vidi cepisse metaphrasten Graecum. Aliorum interpretum emendationes, explanationes mutatasque distinctiones vide apud Oudend. *Tamen etsi pro etsi.* *M.* Sin malis illud nostri referre ad membrum sequens, planus quoque sensus erit et magis cum praecedentibus cohaerebit. Erant hostes *numero*, non dicitur aequales, sed *pares pugnando*, eo ipso scil. quod essent numero superiores; *nastri tamen* &c. In loco sic distinguendo consentiunt boni codd. quos sequor. *Oberl.* Probe. sed in textu *colon* et non *comma* ante *nastri tamen* ponendum.

P. 96. C. 36. *constitit.*] persipit in sententia. Vulgo contra codices, *perseverat*, quae est explicatio.

P. 96. C. 37. *ululatum tollunt.*] More suo. Cf. Liv. 5, 37. & 39.

P. 96. C. 37. *Illi* (qui in castra se receperant) *aegre — sustinent.*] In edd. quibusdam *alii* pro *illi* legitur, quod est idem. De dolore Caesaris ex hac clade v. Sueton. Jul. c. 67. *M.* Eo significato vix istud *alii* est Latinum. Bene ergo Clarkius restituit *illi*.

P. 97. C. 38. *Re demonstrata.*] postquam suam victoriam narraverat et, quid in animo haberet, exposuerat.

P. 97. C. 38. *duo.*] V. not. ad 7, 33.

P. 97. C. 39. *Ceutrones* — — Hi omnes sunt ignoti populi.

P. 97. C. 39. *Huic quoque accidit.*] sc. id, quod nuper (c. 26.) Sabino et Cottae.

P. 97. C. 40. *munitionis caussa.*] ut colligerent materiam muniendi, h. e. vallos s. palos. Cf. c. 40.

P. 98. C. 40. *murale pilum.*] quod de muro dejicitur, ut asscendentes hostes deturbentur. Cf. 7, 82., *transjecti muralibus pilis*. Quomodo differant a pilis, in acie usitatis, nescio. *M.* Forsan crassitie, pondere. Cf. Raderus ad Curt. 8, 10.

P. 98. C. 40. *turres contabulantur.*] struuntur tabulata in summa turri, ex quibus tabulatis milites pugnant.

P. 98. C. 40. *pinnae.*] (*die Zinnen*) sunt quadrata lapidea aut lignea, eaque directa, i. e. posita ad perpendicularum, in summo ambitu murorum aut turrium ita disposita, ut inter pinnas singulas relictæ sint intervalla singula (*Schießscharten*). Post pinnam stat miles, tectus pinnae altitudine, et ita tutus mittit lapides aut alia tela per illa intervalla relictæ. Exempla sunt castella prisca Gothicae structurae, passim obvia, aut corona muralis, qualem Cybele gestat.

P. 98. C. 40. *loricae ex cratibus.*] crates (sive opus plexile e viminibus), quibus summus turrium ambitus praesepitur circumcirca. Adjeci tironum causa locum Curtii (9, 4, 30.), qui rem ob oculos ponere videtur: *Alexander muro admoveri jubet scalas, evaditque in murum. Angusta muri corona erat* (i. e. summus ambitus muri non erat latus), *non pinnae, sicut alibi, fastigium ejus distinxerant* (i. e. non erant in illius muri summo ambitu per intervalla dispositae pinnae, ut alibi fit); *sed perpetua* (una serie procurrens circumcirca) *lorica obducta transitum sepserat* (impediebat, quo minus posset transire, uti aliquis vulgo inter pinnas transire poterat et in urbem desilire).

P. 98. C. 41. *sermonis aditum.*] veniam et consuetudinem adeundi, et cum eo colloquendi.

P. 98. C. 41. *Amb. ostentant.*] eum adesse jactabundi dicunt (venerat enim, ut est cap. 38.), ut Ciceronem eo magis perterrefaciant.

P. 98. C. 42. *nulla — copia.*] Est casus sextus, absolute positus, pro, *propter nullam copiam, quia nullam copiam habebant*. Hoc non animadverso, contra codd. fere omnes procusa est haec edd. vulgg. lectio: *sed nulla his ferr. copia* (scil. erat), *quæ esset ad* —

P. 98. C. 42. *manibus sagulisque.*] Si haec lectio vera est, sensus erit, eos terram, manibus comprehensam, seu manipulos terrae, in sagulis s. vestimentis deposuisse, et sic deportasse, destitutos corbibus aut aliis vasis. Ita quidem cepit hoc Orosius, cujus

verba (6, 10.) haec sunt: *gladiis concidendo terram et sagulis exportando*. Repetiit haec Glandorpius. Sed modus loquendi habet aliquid duri: unde voluerunt alii pro *sagulis* legi *furculis*, alii *sarculis*: quod vel inde refellitur, quia hi Galli nulla ferramenta habuerunt. Marklandus editioni *Supplicum Mulierum Euripidis* adiecit (p. 244.) explicationes veterum aliquot Graecorum et Latinorum, in quibus (p. 262.) et hunc locum tractat et legi vult: *manibus tragulisque* (sive jaculi quodam genere) *t. exhaustire*, i. e. effodere, confertque ex Horat. Epod. 5, 30. *terram ligonibus exhaustire*, et Lucan. 4, 294, *gladiis fodere solum*. Conjectura est valde speciosa. *M.* Scilicet inter varia telorum et jaculorum genera Gellius 10, 25. recenset et *tragulas*, et noster passim. Vix mihi tempero, quin nostro hoc loco reponam *tragulisque*.

P. 98. C. 42. *milium decem.*] sc. passuum: quod verbum vulgo additur. Sed omnino non est certa hujus loci lectio: in definienda mensura: adeo dissentiunt codices, Orosius, et metaphrastes Graecus: quia vero nihil constitui potest, nolui istas varietates enumerare. *M.* Scilicet, vulgo est *milium pedum XV*. Plenius, et forsitan verius interpret Graecus: *in circuitu LXXX stadia, altitudine vero XV pedes*. Orosius ita: *vix tribus horis vallum pedum X, fossam pedum XV per milia passuum XV in circuitu perfecterunt*.

P. 98. C. 42. *ad altitud.*] congruas altitudini, aequantes altitudinem.

P. 99. C. 43. *ferv. fusili ex arg. glandes.*] Quia nihil reperire potui, quo acquiescerem, et quod quum linguae consuetudini, tum naturae rei congrueret, quamquam multos artis peritos interrogavi: adscripsi, quidquid collegi, ut lectoribus ipsis esset optio. Orosius ergo (6, 10.) dicit: *Nervios fundis intorsisse testas ferventes*, adeoque locum sic intellexit, ut glans ex argilla fusili esset testa. In quo primo faventem sibi habet usum loquendi; nam quidquid funda mittitur, id glans appellatur, etsi non est globulus aut lapis: deinde natura rei fert; nam vas argillaceum potest candescere, uti solent vasa chemicorum concipere tantam ignearum particularum copiam, ut candeant ferri more: tertio argilla, in vasis formam ficta, necessario est fusilis. In hac tamen explicatione Orosiana illud mihi quidem semper offensioni fuit, Caesarem, unice perspicuum scriptorem, hoc loco rei perspicuae descriptione satis obscura usum esse. Lipsius (Poliorc. 3, 2.), probante ad h. l. Brantio, intelligit vasa argillacea, ferventi materia repleta, eaque abusione quadam glandes dici censet. Ex hac ergo ratione videntur Nervii vas argillaceum, plenum materia ferventi, imposuisse fundae et ope fundae jecisse materiam ferventem (glandem ferventem) ex argillaceo vase (ex argilla fusili, fusa in vasis formam). Atque haec sententia tollit aliquam difficultatem; nam si ipsa vasa

candentia imposuissent ipsi fundae coriaceae, corium necessario ignis vi combustum fuisset; quod secus est, si materia fervens, in vase aliquo abscondita, fundae demum imposita est. Vossius ad h. l. dicit, id quod propemodum cuivis lectori primum offertur, intelligendum sibi videri argillae genus, unde hodiernum statuæ funduntur. Putat ergo, globulos argillaceos, ex argilla fusos, candentes fundis missos esse. Ceterum nulla est harum sententiarum, quin etiam alicui eorum, quos interrogavi, sponte in mentem venerit. Illud extra dubitationem positum videtur, *fervens* esse h. l. *candens*. Liceat quoque conjecturas de emendando verbo *fusilis* proponere, ne quid videar praetermisisse. Ergo maluerunt legi vel *fictilis*, vel *fossilis*, vel *fissilis*, vel *missilis*. Hotomannus etiam *arvina* pro *argilla* legi posse suspicatus est. *M.* Quod Morus de funda monet, necessario combusta, si vasa ei candentia imponerentur, parum stringit, pōterat quippe laminis ferreis muniri ejus fundus. Glandes e plumbo sistit Caylus in Recueil d'Antiq. t. 2. pl. 93. In earum una prominentibus literis legitur FERL. Meminit et Virgil. Aen. 7, 686. Plura dabit Lips. Pol. 4, 3.

P. 99. C. 43. *fervefacta jacula*.] An sunt ignita tela, uti malleoli igniti? Erat autem omnino ignitum telum lignum teres (hastile, sagitta, jaculum), circumdatum repletumque pice, stuppa, aliaque ignem concipiente materia, quod antequam mittebatur, incendi solebat: ignis ergo inter volandum augetur, et, cuicumque telum adhaeserit, id incendit. Unum genus, falaricam, Livius (21, 8.) descripsit; aliud, malleolum, Ammianus Marcellinus (23, 4.) Cf. et Veget. 4, 18.

P. 99. C. 43. *casas*.] Sunt tabernacula in hibernis Romanorum. *M.* Casas tales et apud Germanos structas offert columna Antonina.

P. 99. C. 43. *ne respiceret quidem*.] Contra Cie. Catil. 2, 1. *retorquet oculos ad hanc urbem*. Cf. Clericus A. crit. 1, 2, 2.

P. 99. C. 44. *T. Pulvio*.] Idem haud dubie est, qui B. C. 3, 67. commemoratur sub nomine *T. Pulcionis*. Vid. locum et quae in eum annotavi. *St.*

P. 99. C. 44. *de loco*.] honestiore, priore. *M.* Male alii *locum* cepere de gradu militari.

P. 99. C. 44. *hic, hic dies*.] Vulgo *hic dies, hic dies*. Languida nimis repetitio. Cf. Cort. ad Sallust. Cat. c. 20. *En illa, illa libertas*.

P. 100. C. 45. *Erat unus*.] pro *quidam*. Sic et 2, 25. B. C. 2, 27.

P. 102. C. 49. *data facultate*.] quia erat facultas nanciscendi hominem, quem commode mittere posset, quem Galli non agnoscerent.

P. 102. C. 49. *cum tantis copiis.*] Alii bene multi codices, *tantulis*: hoc intelligendum erit de exiguo Caesaris exercitu, et *cum tantulis copiis dimicare* significabit, habentem tantulas copias dimicare cum hoste.

P. 102. C. 49. *Tum.*] Nexus non est perspicuus, et habent alii *tamen*, pro, *tum*. Debebat esse: *Ergo tum quidem*: certe sic explicandum est.

P. 103. C. 51. *scindere.*] Exstat narratio de hac Nerviorum molitione apud Plutarch. in Caes. cap. 24. et Dion. Cass. 40. 7 — 11.

P. 103. C. 52. *neque etiam — videbat.*] Nescimus in insigni codd. varietate, quid Caesar h. l. scripserit; et interpretes magnopere dissentiunt. Licebitne, *enim* pro *etiam* e tribus codicibus recipere, et hoc totum comma, *neque — — videbat*, parenthesi includere? Ita sensus erit: videbat, relinqui locum (ab hostibus fugientibus) non parvo cum detrimento illorum (hostium), i. e. hostes fugere ex loco, in quo hactenus fuerant, magno cum detrimento suo, ut multi eorum in silvis et paludibus perirent. Admonitus ergo hoc exemplo, noluit eos prosequi, ne idem detrimentum acciperet, [quod hostes, ex hoc loco discedentes, accipere videbat. Sed illud deminutivum *parvulus* ita non satis aptum est. Lambini conjecturam ingeniosam, *neque etiam parvulo detrimento* (suorum) *illum locum relinqui volebat*, probarunt Vossius et Clarkius: fautor tamen, Caesarem, si hoc voluisset, scripturum fuisse, *ac ne parvulo quidem detr. ul. l. r. vol.* Manet lectio incerta. *M.* Coniciebat Wasseus *p. d.* (suorum) *illum locum relinqui vid.* scil. ab hoste. Quid. vero sic: *p. d.* (suorum vel suo) *illorum loca a se irrumpi vid.*, nimis, audacter sine necessitate.

P. 103. C. 52. *quanta cum virtute.*] Sic solet noster praepositione repetita uti.

P. 104. C. 52. *laetatio.*] Recepit Oudendorpius hoc verbum, pro vulg. *laetitia*, e codd. pluribus; negat tamen, se exemplum ejus apud alium auctorem bonum reperisse. Sed quum forma verbi analogiae grammaticae respondeat, non repudiem. *M.* Jam alii, in his et Scaliger, eam vocem admiserant.

P. 104. C. 52. *neque ipsis long. dol. rel.*] Audita clade Tituriana barbam capillosque submisisse Caesarem nec ante demisisse Suetonius refert cap. 67. quam vindicasset. Sed hoc cito factum.

P. 104. C. 53. *Armoricae.*] Ex aliis horum commentariorum locis (7, 75. & 8, 31.) constat, has civitates maritimas fuisse. Cf. 2, 54. & 3, 7. 9. 17. 29. & 7, 4. ubi civitates singulae enumerantur. Etsi vero non pauci, quos in opere geographico secutus est Cellarius, existimarunt, verbum *Armoricae* factum esse e Celticiis, *ar moer* (*am Meer*), ad mare, vel supra mare, de quo in glossario Wachterus monuit in v. *Mer*; tamen alii, in his Ritterus in

hist. Gall. p. 76, maluerunt originem verbi hujus repetere a Celtico *Ar*, quod significet solum pingue, pratis et pascuis laetissimum, aut omnino arvum, atque adeo annonam, omnemque terrae proventum (vid. Wachter. gloss. in v. *Ar*), et *Armoricos* interpretari incolas ejusmodi foecundae regionis, ad oram maritimam sitae, vel in universum possessores agrorum ad oram maris. Idem ille Ritterus ostendit, non eodem ubivis sensu *Armoricas* civitates apud veteres dici; modo enim plures, modo pauciores hoc nomine comprehendi; apud Caesarem autem eas intelligi, quae inter Sequanam et Ligerim in peninsula illa universa ad Oceanum Britannicum sedes habuerint. Nolui ergo colligere omnes locos, ubi hoc verbum occurrit alia significatione, quam apud Caesarem. Qui vult, adeat Cellarii opus geographicum. Tom. I. l. 2. cap. 2. sect. 2. *M*. In opere ad 1, 6. citato p. 223. La Tour d'Auvergne tradit ex Celtico *oar armoric*, quod significet *ad mare parvum* vocem, *Armoricae* esse contractam et de freto Caletano accipiendam, cujus illae gentes sint accolae.

P. 105. C. 54. *Moritasgus*.] Fuit et Deus aliquis Gallorum hoc nomine. V. Reinesii ep. 67. p. 597.

P. 105. C. 56. *conscientia facinoris*.] Hoc facinus c. 25. et 54. descriptum est.

P. 106. C. 58. *intromissis*.] receptis in castra Labieni.

P. 107. C. 58. *praecipit atque interdicat*.] Potest *praecipit* referri eo, quod omnes unum petere jubet; et *interdicat* eo, quod prohibet, ne quem prius Induciomaro vulnerent. Fortasse tamen *interdicere* omnino est edicere, pronunciare, interponere suam sententiam jubendi prohibendique causa: saltem *interdictum* in jure nonnumquam est idem, quod edictum simpliciter.

P. 107. C. 58. *proterritis*.] Alii *perterritis*. Sed *protertere* est terrore incusso in fugam conjicere. Vid. Virg. Aen. 12, 291. Stat. Theb. 2, 645. Apul. Met. 3, 46. et ibi Oud. item Lact. de mort. persec. c. 44.

P. 107. C. 58. *in ipso fluminis vado*.] Mosae, quae Remos a Treviris dividebat. v. Cluver. 2, 14.

IN LIBRUM VI.

P. 108. C. 1. *Cn. Pompejo*.] Anno urbis conditae 699. Pompejo Consuli decreta est in proximum quinquennium Hispania provincia, quam pro Consule administraret, permissumque, ut quos, quot numero, et undecumque vellet, milites conscriberet (v. Dio Cass. 39, 33.) Conscripsit ergo, ut Caesar h. l. tradit, etiam in Cisalpina Gallia legiones. Dum vero abitum in provinciam parat, resistunt ei quidam tribuni plebis et perficiunt, ut, missis in Hispaniam Petrejo et Afranio, Legatis, ipse Pompejus in Italia

restaret. Cui morae, ne coactus restare videretur, hanc causam praetexit, se rei frumentariae causa (hoc est ergo h. l. apud Caesarem: *reipublicae causa remanere*) restare (Dio Cass. 39, 39.), cuius cura ei duobus abhinc annis Cicerone auctore cum proconsulari imperio in quinquennium demandata erat (v. Cic. pro Dom. c. 4. seqq. et Dio Cass. 39, 9. ubi Fabricius plura collegit.). Dum ergo ad urbem est, Caesar ab eo petiit, ut legionem ad se proficisci in Galliam pateretur. Annuuit Pompejus; sed sub initia belli civilis hanc legionem satis callide a Caesare abduxit, quo Caesar non parum offensus est, quasi Pompejus ipsum militibus et opibus exspoliare vellet (vid. infra 8, 54. et Appian. de B. C. p. 446. ed. Steph.), fuitque haec res, ut prudentissimus Plutarchus (in Caes. cap. 25.) monuit, haud leve momentum ad exordia belli civilis.

P. 108. C. 1. *Consulis sacramento.*] Si vera lectio est, significabit sacramentum, quo Consul adigit milites, quo eos obstringit. Sed libenter accedo iis, qui *Consul* legi volunt. Pompejus *Consul* dilectum habuerat et milites rogarat sacramento interposito, an vellent nomina dare militiae. Ph. Rubenius volebat *Consul is* divisim Elect. 1, 15. sed Tacitus etiam habet *adigi sacramento Caesarum, Vitellii, Vespasiani.* vid. Hist. 1, 76. *advocare sacramento.* ib. c. 55.

P. 109. C. 2. *ut docuimus.*] vid. 5, 58.

P. 109. C. 2. *de pecunia cavent.*] i. e. se pecuniam duros.

P. 109. C. 2. *omnibus Germanis.*] Qui sint, v. 2, 4. Male Goduinus intelligit Triboccos, Nemetes, Vangiones; hi enim nondum videntur tum Rhenum transisse.

P. 109. C. 2. *Senones — venire.*] Cf. 5, 54. *M. ad imperatū.* Sallust. Iug. c. 62. habet *ad imperandum vocare*, quod est ambiguum, unde perperam et hic placet id gerundium Ursino et Ciacconio.

P. 109. C. 3. *ati instituerat.*] ut quotannis solebat. Conf. cap. 44.

P. 110. C. 4. *quorum — erat in fide civitas.*] Senones erant clientes et socii Aeduorum.

P. 110. C. 5. *odio civitatis.*] Quia Caesar eum regem constituerat, incurrit Cavarinus odium suorum.

P. 110. C. 5. *cum transrhen. congredi.*] eorum fines adire, seque cum iis conjungere: erat enim Treveris amicus. Pro *cogere* Gudius malebat *conaretur*, sed *cogi* heic eo sensu ponitur, quo 5, 42.

P. 111. C. 6. *confirmatis rebus.*] constitutis, ut omnia recte haberent.

P. 112. C. 8. *ear' a usus simul.*] Memorat hoc strategema F. nus 2, 6, 20.

P. 112. C. 8. *comitati eas.*] Tironum causa monere liceat; verbum deponens *comitari* vel frequentissime et recte jungi cum casu quarto. Apud ipsum quidem Ciceronem his legitur cum dativo, imitatione fortasse graeci idiomatis: Tuscul. (quaest. 5, 24. *tardis — mentibus virtus non facile comitatur*, et in eodem libro c. 35. *ceteraque, quae comitantur huic vitae*. Sed locus uterque mihi suspectus videtur, praesertim quum prioris *comitatur* litura quadam nasci facillime posset ex *committitur*, quod Ms. Guelf. et edd. vett. exhibent; ac posterioris, e Graeco translato loci verba postrema *huic vitae* facile orirentur ex *hanc vitam*. Hoc enim, more antiquo per unciales litteras et compendia scriptum, oculis supini librarii obijci potuisse *huic vitae*, quis non videt? *St.*

P. 112. C. 9. *in Treviros venit.*] Redit narratio ad c. 6. extr.

P. 112. C. 9. *supra eum locum.*] De nupero ponte vid. 4, 17. etsi non constat, quo potissimum loco factus sit. Quoniam autem pons, qui nunc fit, in Trevirorum partibus factus est: nam in Treviris praesidium ad pontem relictum esse mox dicitur: videtur colligi posse, nuperum pontem paulo supra Trevirorum agrum structum esse. Cellarius (v. eum ad 4, 19.) existimavit, eum in Ubiorum finibus fuisse.

P. 113. C. 10. *Bacenis.*] Omnes propemodum consentiunt, hanc fuisse partem Hercyniae silvae, de qua infra cap. 25. Cellarius ad h. l. accuratius definiturus sic disputat: quia Bacenis in extremis Cattorum fuerit, (nam Catti sederunt ibi, ubi Caesaris Suevi sunt. Cf. 1, 54. 4, 3. Sed de his praeter alios egit Buena-vius in historia imperii Germanici P. I. p. 28. & 52.) et ab his se-junxerit Cheruscos, Visurgim inter et Albim habitantes, videri Ba-cenin non longe a-fuisse ab illis Hercyniae silvae reliquiis, quae hodie dicuntur *der Harz*. Eodem inclinat Buena-vius l. c. p. 24. Eccardus de Germanorum origine §. 96. p. 216. eam quaerit inter Fuldam et Werram, amnes.

P. 113. C. 10. *ab Suevis.*] ab ea parte, qua Suevi sunt, ad fines Suevorum.

P. 113. C. 11. *in pagis partibusque.*] Partes est commune nomen, quo regiones alicujus terrae insigniuntur, ut quum partes Italiae, Macedoniae, Achajae dicuntur: Pagi est nomen proprium, quo regiones sive partes Gallicarum civitatum insigniuntur. Cf. 1, 37. Ergo re ipsa non differunt, ut c. 23. & 43. *regiones* et *pagi* non differunt, nisi quod *regiones* communi nomine, *pagi* proprio dicuntur. *M.* Forsan sub *partibus* intelligendum *pagorum*, ut vult Clarkius. Davisius abundare credebat. Est et suspecta vox Oudendorpio. Praemissum *omnibus* haec sunt qui omittant, sed amat repetere Caesar.

P. 113. C. 11. *quorum ad arbitrium — redeat.*] h. e. ut ad horum arbitrium — redire jure possit ac debeat.

P. 114. C. 11. *si faciant — habent.*] syllepsis, de qua Sanctius in Min. 4. 10. et ibi Perizonius.

P. 114. C. 11. *in summa totius Galliae.*] h. e. in summa rerum publicarum, sive in administratione et forma universae civitatis Gallicae.

P. 114. C. 12. *jacturis* (largitionibus) *pollicitat.*] Idem est, quod 1, 31. *mercede arcessierant Germanos.* M. Lips. Elect. 2, 7. volebat *capturis*; Salmasius ad jus Att. et Rom. *pacturis*. Sed *jactura* plane, ut hic, dicitur apud Cic. pro Coelio 16. *nulli sumtus, nulla jactura, nulla versura.* Alia dabit Ernesti in ind. Cic.; item Voss. ad Melam 2, 7, 60. et Gronov. de pec. vet. 4, 4. p. 285. V. et infra B. C. 3, 112.

P. 114. C. 12. *facta commutatione rerum.*] per victoriam, ab Ariovisto deportatam, quae libro primo descripta est. Conf. nominatim 1, 35. M. Et seq.

P. 114. C. 12. *adaequare.*] Intelligebatur, Remos adaequare Aeduos gratia, Remos aequae ac Aeduos in gratia esse.

P. 114. C. 13. *nullo* (vulg. *nulli*) *adhib. consil.*] Obsoleta forma est, *nullo*, multis exemplis ad h. l. illustrata ab Oudendorpio. — De natura et moribus Galliae conferendus est Diod. Sic. 5, 24 — 33. et Strabo lib. 4. p. 185. seqq. M. De archaismo vid. Lips. ant. Lect. 1, 4. Brouckh. ad Propert. 1, 20. 35. Conf. et Priscianus l. 6. & 15.

P. 114. C. 13. *audet — adhibetur.*] al. *audent — adhibentur.* sylleptice.

P. 115. C. 13. *Druidum.*] Scriptores veteres ac recentiores, qui Druidum mentionem fecerunt, aut uberius de iis exposuerunt, commemoravit magno numero Elias Schedius de Diis Germanis, addiditque plures Jarkius, Schediani libri editor. Copiosissimum vero catalogum omnium de hac re scriptorum confecit Io. Georg. Frick in peculiari libro de Druidis, qui Ulmae 1744. prodiit. Sed et jure nominandus est Ritterus in historia Gallorum (p. 267.), qui de Druidibus breviter quidem, sed tam accurate et utiliter exposuit, ut dubitem, an in illa brevitate major possit diligentia intelligi. — Nomen Druidum, sive ortum fuerit e verbo *Derwyddon*, dominus quercus; sive e verbo *Druithin*, *Drottin*, dominus; illud tamen constat et est hodie confectum, nomen hoc neque ex Hebraico *darasch*, quasi Druidae sint scrutatores (vid. Schedium 2, 3. p. 377.), neque ex Graeco *drys*, neque ex ulla peregrina lingua derivandum esse: est enim domesticum verbum; ut Celsica lingua omnino non ex aliis linguis repetenda est. M. Conjecturis addo opinionem doctissimi olim La Tour d'Auvergne in op. aliquoties cit. p. 157. ubi derivat a Celt. *derwyd-dyn*, quod notat *virum visci quercini*. Scil. *der*, quercus, *wydd*, viscus, *dyn*, *den*, vir.

P. 115. C. 13. *rebus divinis intersunt.*] non ut ceteri Galli, sed ita, (id enim sequitur,) ut et publica et privata sacrificia ipsi Druidae administrent. Sunt ergo sacerdotes Gallorum.

P. 115. C. 13. *religiones interpretantur.*] de Deo ejusque colendi modo, de causis et vi rituum, de omnibus deque omnibus religionis partibus exponunt, suntque adeo Gallorum theologi.

P. 115. C. 13. *Nam fere de omn. contrav. — interdicunt.*] Ex his jure conclusit Ritterus (hist. Gall. p. 273.), si Druidum tanta potestas fuerit, exiguas opes fuisse summorum Galliae magistratum, hosque non nisi in bellis auctoritate polluisse.

P. 115. C. 13. *publicus.*] Si haec lectio vera est, (non pauci vero libri, fortasse ex emendatione, habent *populus*) significat, ut omnes vident, eum, qui munere publico fungitur; sed haec est rarissima, et vix alibi obvia significatio, quae h. l. non nisi ex opposito verbo cognosci potest.

P. 115. C. 13. *deligitur.*] al. *allegitur.* Quum vero *allegere* proprie sit, aliquem per suffragia addere collegio ei, in quo nondum fuerat, ut legitimus collegarum numerus fiat integer (v. Ernesti Clav. Cicer.); hoc loco autem is, qui jam interest collegio, unus e Druidibus, in demortui locum sufficiatur; Oud. putavit, scribendum esse *eligitur*, vel *deligitur*, vel *delegitur*. M. Ut 1, 3. 7, 83.

P. 115. C. 13. *regio — media.*] Hoc non nimis urgendum esse, sed laxius dici mediam regionem, monuit Cellarius. M. Sicut umbilicus terrae in Delphis, quem Graeci credidere.

P. 115. C. 13. *loco consecrato.*] Voss. mallet *luco*. Obstant vet. codd. et edd. Oud. tamen in edit. posteriore recepit *luco*. Oberl. Nobis quidem *luc. consec.* pleonasmus quoque videtur subdurus.

P. 115. C. 14. *annos vicanos.*] Repetit haec Pompon. Mela 3, 2, ubi alia quaedam de Druidis adduntur.

P. 116. C. 14. *Graecis litteris.*] vide dicta ad 1, 29, quibus addere tum oblitus sum disputationem Ritteri super hac re, historiae Gallorum insertam (p. 319. — 350.), quamquam non tam illustravit Caesarem, quam contra recentiores disputavit. *Rationes* autem publicae privataeque quatenus sunt? An tabulae rationum conficiendarum intelliguntur, ut pecuniariae, catalogorum tabulae, quales supra (1, 29.) dicuntur, et similes aliae? Fortasse quis illa intelligat, quae e Strabone ibidem dixi. In Graeca metaphrasi omissum est verbum *rationibus*. Et fuit, quum supervacuum hoc verbum putavi; aut quum distinctionem mutandam in hunc modum suspicatus sum, *in rel. fere rebus publicis, privatisque rationibus*: sed sic quoque privatae rationes egebunt explicatione. Cupio ergo ab aliis edoceri. M. Addo, Ios. Scaligerum ep. 1, 16. Hotomannum et Vossium *Graecis* h. l. delendum censuisse; Rob.

Titium loc. contr. l. 4. reposuisse *coecis*, Sam. Petitum Obs. 1, 7. *crassis*. omnia haec invitis membranis.

P. 116. C. 14. *non interire animas*.] Idem tradunt Lucan. Pharsal. I, 450. Strabo 4. p. 197. Mela 3, 2. Ammian. Marcell. 15, 9. multique alii.

P. 116. C. 14. *transire ad alios*.] Haec sententia Druidum occasionem prae-buit Guil. Irhovio, qui de palingenesia veterum s. metempsychosi Pythagorica scripsit (Amstelod. 1733.), de Druidis multa disserendi (lib. 2. c. 6 & 7.). Negat Irhovius, Druidis tribui posse metempsychosin Pythagoricam sensu pinguiore, sive transitum animarum humanarum in bruta; vult potius intelligi transitum ex alio orbe in alium. Sed verba Caesaris nihil continent de *orbe*. Nec necesse est, ut transitus animae humanae in *brutum* intelligatur: sed ab aliis *hominibus* ad alios migrare animas videntur docuisse. Et sic diserte explicat Diod. Sic. 5, 28. Illud incertum est, utrum Druidae a Pythagora, an hic ab illis acceperit hanc sententiam. Ac ne opus quidem est, ut, si quis quid statuerit, quod et Pythagorae visum est, illico credamus, hunc hominem cum Pythagora aliquid consuetudinis habuisse, aut ad alterum ab altero fluxisse opinionem. Nonne potuit eadem sententia pluribus in mentem venire? Qui enim, cetera indocti, credunt, animas non interire, hi, quippe sensibus et adspectabili mundo assueti, quam proclives erunt ad comminiscendum aliquod superstitis animae habitaculum, quam corpore sejunctam vivere vix videntur intelligere posse.

P. 116. P. 15. *ambactos*.] Hi quinam fuerint, supra (3, 22.) dixi: sunt enim ambacti iidem, qui soldurii. Nunc de verbi origine addere liceat, *Ambacht* esse domesticum verbum et significare eum, qui alterum assectatur assiduusque minister et comes ejus est: etsi alii alio modo etymologiam describunt, quasi ex *amt* (munus) et *achten* (curare) verbum sit compositum: de quo equidem vehementer dubito. Si quid addendum est iis, quae alii dixerunt, reperi verbum *Andbacht*, minister, in versione Gothica epistolae Pauli ad Romanos, ubi Rom. 13, 3. 4. bis legitur, *waldufni ist andbacht goths*, h. e. potestas est *minister* Dei. Rursus Rom. 15, 8. *diaconos* vertitur *andbacht*. Edidit hujus versionis fragmenta e codice rescripto Knittelius, ubi p. 25 & 45. hi loci occurrunt. Cf. p. 325, ubi hoc verbum denuo, sed paucis, attigit, lectoresque ad Schilteri glossarium amandavit. Frustra igitur e lingua latina explicare nonnulli conati sunt, ut Dacerius ad Festum in *ambactus*, vid. Ritteri historia Gallorum p. 221. 222., qui et alios scriptores laudavit. M. Plura dabit Glossarium Scherzii. Pellerin in Recueil de Médailles t. 1. tab. 3, 2. exhibet numum Gallicum, qui parte antica caput bovis, addito *ambactus*, postica avem volantem offert,

Incertum, *ambactus* sitne nomen hominis, an dignitatis, an terrae tractus. Hanc posteriorem significationem vox hodieque retinet in Flandria.

P. 116. C. 15. *clientes*.] Optime ergo Caesar verbum *ambacht*, Romanis barbarum, interpretatus est latino *clientis* vocabulo.

P. 116. C. 15. *gratiam*.] benevolentiam, non, quam quis aliis ipse gratificando exhibet, sed in qua ipse est apud alios, quam inquit ab aliis, et per quam conciliat sibi potentiam. Sic dicitur gratia a scriptoribus illius aetatis.

P. 116. C. 16. *omnium Gallorum*.] Quum plerique codd. *omnium* habeant, nescio, cur hoc non servatum sit ab Oudendorpio. M. Conjicit, scriptum fuisse *hominum*, quod vix credo. Cellarius reposuit *omnium*, sequor. Parum tamen refert. Oberl. Oud. in ed. utraque habet *omnis Gallorum*.

P. 116. C. 16. *religionibus*.] ritibus sacris, iisque superstitionis. — Omnino de religione Gallorum scripserunt Martin, monachus Benedictinus, et Pelloutier. Ille edidit (4. Paris 1739.) La religion des Gaulois, hic scripsit Histoire des Celtes et particulièrement des Gaulois. (4. Paris. 4 Vol. 1770.). Utriusque scriptoris studium, omnia Celtica e religione patriarcharum repetendi, et notum est, et erroris convictum a Rittero in Hist. Gallorum p. 198. seqq.

P. 116. C. 16. *homines immolant*.] Ex homine immolato deinde auguria et omnia capiebant, si verum tradiderunt Diod. Sic. 5, 31, et Strabo 4. p. 198. Nam, ut est apud Strabonem, gladio percutiebant vel tergum recens immolati, vel locum super diaphragmate. Quum ergo in nervis et fibris recens mortui reliquum esset aliquid, vitale dicam, an irritabile, atque adeo cadaver palpitaret, hoc iis erat omini. Diodorus autem (quem obscurius de hac re scripsisse puto) tradit, modum, quo percussus humi procubuerit, et palpitationem membrorum, et fluxum sanguinis fuisse Gallis loco divinationis. Hic ergo non videtur de homine jam immolato loqui, sed de eo, qui quum maxime immolatur, et de ipso actu immolationis, quid inter immolandum observarint. — Scriptores de ritu *anthropothysiae*, a variis gentibus recepto, collegit Fabricius in Bibliogr. antiqu. p. 349. M. Similia humana sacrificia citat Vossius e Lactantio in Statii Theb. 10. ex Erycio Olao hist. Suec. 1, 1. et Surio in vita Caesaris.

P. 116. C. 16. *simulacra*.] Non intellexerim cum Rittero (hist. Gall. p. 218.) Deorum simulacra, (ille enim vertit *Götzenbilder*) quum Caesar non addiderit *Deorum*: videntur fuisse portentosae et monstrosae machinae vimineae, utcumque referentes formam corporis humani, ut ruricolae e stramine plectunt simulacra hominum ad feras et aves abigendas (*Strohbilder*, *Strohmänner*). Strabo, de hac re loquens (4. p. 198.), colossum foeni exstructum

incensumque dicit. Hic ergo aut illud tradit, quod apud quasdam gentes nationis Gallicae usitatum fuit, aut, quae fando inaudierat, non ita plane intellexit, ut Caesar, qui ipse oculis haec usurparat, fecitque e simulacro, viminibus contexto, colossum foeni. Diodorus Sic. (5, 32.) rumores acceptos in universum exprimit, Gallosque hujus supplicii causa rogos magnos struxisse refert: cujus verba e Caesare et Strabone demum accuratius definiri possunt.

P. 116. C. 16. *Supplicia.*] Maleficos in quintum quemque annum asservarunt, ut ab omnibus eodem tempore supplicium sumeretur. Tradidit hoc Diod. Sic. 5, 32. *M.* Victimae et immolationes haec sunt *supplicia*, ut bene Ciacconius. Sic et apud Sallust. Catilin. 9. *in suppliciis Deorum magnifici.*

P. 116. C. 16. *noxa.*] alii *noxia* scil. res. de quo Periz. ad Sanctii Min. p. 568.

P. 116. C. 16. *gratiora Diis immortalibus.*] Ergo Galli poenam civilem, supplicium, esse voluerunt partem religionis, et locum sacrificii tenere.

P. 116. C. 16. *ad innocent. suppl.*] Ergo utique necessarium fuit per religionem Gallorum, ut interdum homines Diis immolarentur. Et dixit Caesar paulo ante, *publice* eos humana sacrificia instituta habuisse. E qua quidem crudelitate tamen aliqua humanitatis scintilla emicat, quoniam capitis reos potissimum immolarunt, quos omnino publicae securitatis causa suppliciis afficere necesse fuisset.

P. 116. C. 17. *Deum.*] Sunt qui *Deum* legant, quod improbat Vossius, solemne est in lapidibus legere *Deo Mercurio*. Tacitus tamen etiam c. 9. *Deorum maxime Mercurium colunt.*

P. 116. C. 17. *Mercurium.*] Vix admonendi sunt tirones; Caesarem numinibus Gallicis, propter aliquam cum Graecis Latinisque Diis similitudinem, nomina Graeca et Latina imposuisse, omisis vocabulis Gallicis. Allaborarunt ergo viri docti in eo, ut repèrent ipsa nomina Gallica. In quo studio adjuti sunt partim monumentis priscis, partim locis Lucani, Lactantii, Herodiani, plurimumque veterum scriptorum, qui nomina domestica numinum Gallicorum servarunt. Quae quidem nomina etsi deinceps indicabo, quia dubitari nequit, illos scriptores vere Gallica nomina cognita habuisse: tamen omnis res mihi haecenus videtur lubrica, quia definiri ubique nequit, nec quod potissimum numen Gallicum dictum sit *Taramis*, *Hesus*; nec quae forma vocabuli Gallici fuerit, quam scriptores Latini in aliam latiniorum formam mutarunt. Hoc vel exemplo Mercurii disci potest. Alius eum putat dictum esse *Wodan* (vid. Vossius ad h. l.): alius *Theut* et *Teutamem* (v. intr. ad Lucan. Pharsal. 1, 445, et ad Liv. 26, 44, ubi falsa lectio est quarundam editionum, quem *Mercurium Teutamem* appellant). Conferri etiam potest Schedius de Diis Germanis p. (107.) 155, et Rit-

teri historia Gallorum p. 261, ubi multo plures scriptores laudati sunt. Sed ex omnibus apparet, nos nescire, neque utrum peculiare Numen fuerit, an aliqua vis Divina et modus aut pars providentiae Divinae, mente tantum concepta a Gallis; neque, si Numen fuerit, quo nomine insignitum fuerit a Gallis Numen illud, quod Caesari placuit cum Mercurio comparare.

P. 117. C. 17. *Apollinem*.] Hunc opinantur dictum esse *Belenum*, freti loco Herodiani (8, 3.) de Aquilejensibus obsidione pressis narrantis. Inscriptiones, Apollinis Beleni mentionem facientes, repertas in Gallia, collegit Ritterus in hist. Gall. p. 257. Sed nihilo minus dubium manet, qualis forma et sonus vocabuli Gallici fuerit, quod exteri in *Belis*, *Belenus*, *Belinus*, mutarunt: nec tuto colligitur, quia aliquando aliquo in loco istiusmodi monumentum repertum est, nomen, in eo obvium, omnibus temporibus atque in omnibus Galliae civitatibus usitatum fuisse: multo minus ausim assentiri his, qui, auctore Eccardo in de orig. German. §. 56. p. 122. ex vocabulo *balain*, quod ferrum et chalybem indicat, exsculpunt, Apollinem metallorum praesidem fuisse. Plures de hac re scriptores v. apud Schedium de Diis Germanis p. (112.) 163, qui, post alios plures, tandem eo delabitur, ut Belum et Baalem, orientis Numen, hic reperire sibi videatur. M. Sic et Vossius sentit ad h. l. Beleni sacerdotes Apollinaribus jungit mysticis Auson. Profess. 4.

P. 117. C. 17. *Minervam*.] Schedius, ubi de hac Dea loquitur (p. (137.) 200. 201.), ita omnia turbat, ut Minerva, Venus Vesta ex ejus opinione tandem pro una eademque Dea habendae sint. Equidem ne cum specie quidem veri reperi aliquod nomen Gallicum, quo illa Minerva sit appellata. Tanto libentius eo inclino, ut existinem, Gallos cogitasse animo et credidisse plures providentiae vires s. operationes et beneficia; sed non illa beneficia singula singulis nominibus nuncupasse, aut pro singulis Numinibus habuisse.

P. 117. C. 17. *Jovem*.] Hunc volunt dictum esse *Taranin*, vel *Taramin*, vel *Taranum*. v. Ritteri hist. Gall. pag. 241. & 250. Confugiunt etiam ad Lucan. Pharsal. 1, 446. ubi *Tarantis*, nomen Gallici Numinis, occurrit: sed unde constabit certo, hunc esse Jovem?

P. 117. C. 17. *Martem*.] Hunc esse *Hesum*, sive *Esum*, autumant, quod nomen apud Lucan. l. c. et Lactant. divin. institut. 1, 21. dicitur esse nomen Numinis Gallici: quamquam aliis placuit, *Hesum* esse Jovem. De *Heso* tribus locis Ritterus in hist. Gall. dixit, p. 226. 241. 252. Idem profert e Gruteri inscriptt. (XL, 9. adde LVI, 11. 12.) cognomen Gallicum Martis, quod est *Camulus*. Aliud monumentum, Parisiis repertum, exhibuit aeri incisum Eccardus de orig. Germ. ad p. 123, in quo vir, vegetae aetatis, inguina

linleo cinctus, cetera nudus, praeterquam quod e sinistro humero per pectus ad umbilicum usque defluit quaedam quasi fascia laxior et rugosa, (quem esse puto pannum convolutum, palliolo similem, qui potuerit explicari, et corpori circumvolvi, si a tempestatis injuriis muniendum esset corpus,) vir ergo ille caput ramis redimitus in formam coronae oleaginae, qualem Apollo gestare solet, adstat arbori, sinistra ramum prehensens, dextra securim attollens, quippe ramum succisurus, genu sinistro nixus trunco arboris. Inscriptum est nomen *Esus*. Scimus ergo, *Esum* fuisse idolum Gallicum; an *Esus* fuerit Mars, quis definiat? Addatur Schedius pag. (111.) 161, cujus editor Jarkius de monumento Parisino plures scriptores commemoravit. Omnino de Numinibus, hactenus enumeratis, sic statuendum videtur, Gallos existimasse, corpora humana, opes, negotia, itinera, bella, contineri atque gubernari ab una natura, aut pluribus fortasse naturis, ultra humanam conditionem vita, vi, dignitate, longe eVectis; illos vero homines, in Deorum numerum receptos, rerumque omnium moderatores, quales Jupiter et Apollo Graecorum Latinorumque fuerunt, Gallis plane fuisse ignotos. An singulis mundi rerumque humanarum partibus singulas ejusmodi naturas celsiores praefecerint; an eadem vi, qua Graeci Jovem et Apollinem, praeditas existimarint; an eo modo, quo Graeci, distinxerint, ut adeo Gallicus mercaturae praeses a Gallica opificiorum magistra eodem plane modo, uti Mercurius Romanus a Minerva Romana, differret; de his omnibus magnopere dubitari potest. Romani et Graeci quidquid religionis exterae reppererunt, id plane ex sua religione aestimarunt, atque, si quando Gallos pro mercaturae opificiique successu vota facere, ab iisque has res Deo commendari viderunt, illico iis obtruserunt Mercurium et Minervam, incurii de reliquo, an ille Deus esset homo in Divos relatus, an unus esset, an plures.

P. 117. C. 17. *Quae superaverint.*] Verum vidit Clarkius, quum legendum esse dixit, *Quum superaverunt*, i. e. quum victoriam deportarunt. Ergo ante proelium devovent Marti praedam futuram; post proelium, parta victoria, immolant partem praedae, animalia; partem reliquam reponunt in perpetuam memoriam. *M.* Intellige, *quae superaverint* ex clade, proelio facto. Itaque emendatione non opus. Habent tamen *superaverunt* edd. Rom. Ven. Med. ut ante *ceperunt*.

P. 117. C. 17. *harum rerum exstructos tumulos.*] Hinc ausim interpretari Diodorum Sic. 5, 27. qui de coacervato in locis sacris a Gallis auro, quod nemro tangere audeat, loquitur. Praedam dicere debebat, non aurum tantummodo: auxit enim rem ultra fidem. Idem mihi videtur de loco Strabonis (4. p. 188), qui e Posidonio sua hausit: sed Posidonius de Gallica praeda, Marti sacra, ut de thesauris templi Delphici locutus est. *M.* *Tumulos*

codd. constanter. At edd. multae antiquae *cumulos*. Et ita fere Liv. 5, 39. quod praefert Duker. ad Flor. 2, 4, 5.

P. 117. C. 18. *ab Dite patre prognatos*.] Vel exigua cum Graecis Latinisque scriptoribus et veterum opinionibus familiaritas declarat, si qua natio vel e terra, vel ab inferno aut subterraneo Deo (nam terra et subterraneus Deus sunt idem; vid. Cic. N. D. 2, 26. de Plutone) prognata dicatur, intelligendos esse aborigines, hoc est, non constare de hujus nationis origine ex alia natione. Cf. 5, 12. Et sic diserte loquitur is, quem et Davisius contulit, Ammianus Marcellinus (15, 9.), ubi de Gallorum origine agit: *Aborigines primos in his regionibus (Gallicis) visos esse, quidam firmarunt*. Paulo post addit, Druidas tamen fassos esse, *alios quoque* (praeter illos aborigines) *ab insulis extimis confluisse et tractibus trans-rhenanis*. Frustra ergo quaerat aliquis nomen Gallicum, quo illud Numen subterraneum, simile Plutonis, insigniverint: nam Galli videntur nihil aliud Caesari narrasse, quam se *ex terra* esse ortos. Quis ausit definire, quomodo Druidae narratiunculam exornarint: nam et his suas fabulas fuisse opinor: aut quomodo Caesar eam veste mythologica induerit. M. Ridet eam Caesaris narrationem Gebauerus in dissert. de Comitibus veter. German.

P. 117. C. 18. *Ob eam caussam*.] Utrum Caesar ex sua opinione dixit, *hanc* fuisse caussam, an a Gallis diserte *hanc* caussam accepit? Hoc ante omnia constituere debebant ii, qui Caesarem in hac re ineptiasse dicunt, in quibus sunt Davisius ad h. 1. et Gebauerus in comment. cit. de com. vet. German. ad Taciti German. c. 11. p. 21. (Gottingae 1754). Si Caesar ex opinione sua dixit, non probo; potuit enim falli; sin a Druidis sic edocti Galli fuerint, (et quis hoc utique neget?) nullus erit reprehensioni locus. Nam si fuit opinio, e sinu terrae ortam esse nationem: quam verisimile est, eos, qui e tenebris in lucem prodierint, initium temporis numerandi a nocte facere, qua mersi primo latuerant, et ad diem progredi, in cujus lucem emergerant! Non poenitet decerpere quaedam ex Hachenbergii Germania media (diss. 8. sect. 16.), etsi ille de Germanis loquitur: Non fallar, inquit, si Bohemorum Plutonium sub tellure comprehendam: quo pertinent cuncti infernales Dii, quos ex ipsa terrarum caligine septentrionales maxime templis (videtur *loca sacra* dicere voluisse) suis admoverunt: ipsa quoque nox, cujus honori datum est, ut numero noctium spatia omnis temporis Germani, Saxones, Dani, Sueci, Angli definirent, ad tellurem referenda est, quum et Graeci furvam illam ac nigram Deam in terrae matris veneratione complexi fuerint.

P. 117. C. 18. *finiunt*.] definiunt. Ergo non dicunt, ut exemplo utar, *post octo dies*; sed, *post octo noctes*. Idem fuit priscorum Germanorum mos, Tacito auctore in German. c. 11, qui

mos diutissime tenuit, ut permulti viri docti ex monumentis publicis docuerunt, quorum scripta partim Dithmarus ad Taciti locum, partim Gebauerus in commentatione modo dicta (p. 22 - 24.) indicavit, in qua multos de hoc more locos, ab aliis non observatos, protulit, unde eum ad annum usque 1566. obtinuisse intelligitur. *M.* Exempla ritus istius apud nos Argentoratenses olim servati dabit Glossarium Scherzii voce *Nacht*. *Oberlin.*

P. 117. C. 18. *noctem dies subsequatur.*] Initium metiendi spatii viginti quatuor horarum, quem per excellentiam *diem* dicimus, faciunt a nocte, ut Judaei ab una vespera ad alteram vesperam dierum spatia numerarunt.

P. 118. C. 19. *justis funeribus.*] Aut tollendum est *funeribus* aut mutandum in *funebribus*, ut monuit Oudend.: nam ea solemnia, quae in funere de more civitatis obtinent, per excellentiam dicuntur *justa*, (id, quod mortuo debemus) aut *justa funebria*; unde vel *facere justa*, vel *facere justa funebria*. *M.* Scaliger ex Lipsii et Ursini sententia recepit *funebribus*. Hotom. *funeribus* pro glossa habet; contra dandi casu id positum vult Hausius, ut ap. Plin. 10, 2. *justa funeri reddere*. sed ibi codd. *justa funera*. quo et vulgatum in nostro loco defendi possit. Contra apud Cic. pro S. Roscio c. 8. *paterno funeri justa solve*.

P. 118. C. 20. *per concilium.*] ut *per tempus*, *per hiemem*.

P. 118. C. 21. *neque Druides habent.*] Unice tenendum est, Caesarem Druides finita plane significatione dicere, h. e. homines ordinis certi, auctoritatis certae, ut nobilibus pares, iisque adeo superiores sint, juris certi, occupationum certarum, disciplinae et professionis certae, nominis certi, (quippe Druidae dicebantur) uno verbo, homines tales, quales paulo ante c. 13. & 14. descripserat. Si ergo Caesar h. l. scripsisset: *Germani Druides habent*: prae-buisset occasionem errori; nam quilibet lector cogitasset de Druidibus illis, de quibus antea narratum erat. Atqui Germani profecto non habuerunt Druides, quales Caesar antea descripserat. Necessesse igitur est, nisi plane velimus esse iniqui, ut verba Caesaris sic intelligamus: non esse in Germania genus hominum, qui dicti sint Druides, qui simpliciter possint dici Druides, et omni ex parte Druidibus, descriptis supra, comparari. Sed permulti velut ex composito dicunt, Caesarem errasse, quia Tacitus (German. c. 7. 10. 11.) sacerdotes Germanorum commemorat. Commemoratur sane; an vero sacerdotes, quales Tacitus descripsit, illico sunt iidem, qui Druidae, quales Caesar descripserat? Sacerdotes Germanorum, ut uno exemplo utar, bellis interfuerunt (Tac. German. cap. 7.); Druidae Gallorum a bello afuerunt (Caes. supra cap. 14.): et hoc abesse a bello differt a militiae vacatione, si quis locum Caesaris inspexerit. Sacerdotes Germanorum in comitiis (*tum*, inquit Tacitus c. 11., loquens de comitiis) coercendi jus habuerunt; Druidae

Gallorum iudices privatarum publicarumque causarum fuerunt (Caesar c. 13.) quod apud Germanos Principum jus fuit (Caes. c. 23.). An ergo sacerdotes illi sunt plane similes Druidarum? Libentissime ergo subscribo sententiae Mascovii (in hist. German. lib. 2. §. 36. p. 50.), qui Germanis fuisse quidem sacerdotes concedit; sed eos nec habuisse nomen, nec doctrinam, nec instituta Druidarum, agnoscit. Ut e Dithmari notis ad Tacitum (Germ. c. 7.) didici, idem visum est Esariae Pufendorffio et Schurzfleischio. Scriptores in utramque partem collegit Frickius de Druidis Part. I. c. 1. §. 7. In Caesare refutando copiosus fuit Irhovius de palin-genesia lib. 2. c. 7. Sed in eodem defendendo felicem operam nuper collocavit Fulda, rerum patriarum scientissimus, in dissertatione de Numinibus veterum Germanorum, quae inserta est collectaneis historicis (Geschichtsforscher T. I. p. 98.), quae cura Meusellii an. 1775. prodire coeperunt. *M.* Druidas non habebant Germani, sed habebant sacerdotes, item *Velledas*, *Aurinius*, teste Tacito H. 4, 61. 65. et G. c. 8.

P. 118. C. 21. *rebus divinis praesint.*] Sit ergo ita, uti Tacitus (German. c. 10.) dixit, sacerdotes civitatis publicis auspiciis praeesse; tamen hi sacerdotes non fuerunt Druidae. Et hoc Caesar voluit. Videntur etiam res divinae h. l. nominatim esse sacrificia, ob ea, quae sequuntur.

P. 118. C. 21. *neque sacrificiis student.*] His verbis Caesaris non dicitur, Germanos plane nullis sacrificiis uti solere; sed, eos non magnopere sacrificiis uti, non multum ac saepe sacrificare. Cf. dicta ad c. 22, ubi *agriculturae non studere*, per ipsam rei naturam et historiam, simili modo capiendum est, eos non magnopere deditos esse agriculturae. Quae sacrificia et quibus ritibus fecerint prisci Germani, nescio: fortasse eucharistica potius fuerunt, et oblata Deo munera, ut arma, praedae, et huiusmodi donaria, quam victimae, Romano ritu caesae. Quas quum Caesar caedi non vidisset, neque lac, vinum, liba, oleum offerri Diis, (norat autem ipse e patria religione haec praecipua sacrificiorum genera) pronunciavit, religionem Germanorum non versari magnopere in sacrificiis, eamque aestimavit e Romana religione. Illud e Tacito (Germ. c. 9. & 39.) scimus, Germanos Mercurio certis diebus homines immolasse, ab iisque caesas esse victimas (ibid. cap. 9.). Sed fortasse hoc invaluit post ea tempora, quibus Caesar ibi fuit: fortasse e Gallorum moribus (cf. c. 16.) transiit in Germaniam: fortasse non apud omnes Germanos hic mos valuit: fortasse haec caedes hominum non fuit sacrificium, sed, ut visum est Fuldae, (in Meusellii collectaneis historicis T. I. p. 96.) genus aliquod consul-tandi mortuorum animas per occasionem huius caedis: fortasse, id quod veri simillimum est et Antonio placuit, (de quo paulo post dicam) fuit caedes captivorum post victoriam, in loco sacro solemni

ritu administrata, ut esset gratiarum actio, solemnisi triumpho professio, et gaudii, ultionis, victoriaeque complementum. Res densis tenebris offusa latet: nolim ergo Caesarem simpliciter mendacii et erroris arguere.

P. 118. C. 21. *Deorum numero — Lunam.*] Haec descriptio satis declarat, priscos Germanos maxime memorabiles mundi partes earumque beneficia attendisse, admiratos esse et veneratione quadam coluisse: illas vero notiones, quas Graeci Romanique cum his partibus naturae fabulose conjunxerunt, ignorasse. Quod si cum hac descriptione comparemus, eos templa nulla struxisse, et regnatoris omnium, Dei, notitiam habuisse (Tac. German. 39), etiam terram matrem veneratos esse (ibid. c. 40.): recte videtur colligi, priscos Germanos ab idololatria, quae proprie dicitur, alienos fuisse et religione multo puriore, quam Graecos et Romanos, usos esse. Unde etiam Vulcanus, quem Caesar latino vocabulo dixit, est *ignis*, sive solis ignem intelligas, sive sacrum ignem in conventibus illorum accensum putes, effigiem solis. Estne igitur mirum et incredibile, quod Caesar negavit Germanos habuisse Druidas sacrificiisque studuisse? Nonne videtur immolatio hominum fuisse caedes, alio consilio facta, quam ut mercaturae itinerumque praeses Deus propitius redderetur? Sed nihil in his tenebris reperturum me esse confido, et ex animi sententia probo modestam disputationem Mich. Ign. Schmidii, in historia Germanorum T. 1. p. 43. qui, missis omnibus conjecturis, fatetur, nec posse religionem Germanorum explicari, nec magnopere utile videri. — De Luna apud Germanos culta si quis collectanea, non bene digesta, legere velit, reperiet apud Schedium de Diis Germ. cap. 9.: sed vix reperiet, quo possit niti.

P. 118. C. 21. *reliquos ne fama quidem acceperunt.*] Et tamen Tacitus (German. cap. 9.) Mercurium et Isidem a Germanis coli perhibet, addit etiam Herculem et Martem. Non audeo haec repudiare, sed nec sustineo explicare, etsi possunt non sine specie veri explicari. Illud mihi semper observatur, quod paulo ante dixi, multa post Caesaris aetatem Germaniae importata videri, multa item non nullis Germaniae gentibus, quas Caesar non adierit, propria fuisse, ut Isidis cultus Suevorum parti: unde puto, nec Caesarem e Tacito, nec Tacitum e Caesare ubivis explicari, nec alterum propter alterum dignum indignumque fide dici haberique posse. Singuli sunt audiendi, agnoscendumque, multa nos latere, omnia vero a Romanis Romana interpretatione tradi. Non poenitebit cum disputatione Fuldae, supra laudata, conferre, quae Antonius, de antiquitate patria meritissimus, super religione Germanorum scripsit. Inserta est ejus dissertatio Museo Germanico (mens. Januar 1779. p. 25), et locum de sacrificiis Germanorum bene illustrat. Ceterum et Fulda et Antonius illud imprimis monuerunt, Germanos

non modo a Gallis, sed etiam ab se invicem origine, aetatibus, gentibus, ritibus denique discernendos esse, nec Caesarem, si quid ab aliis dissenserit, rejiciendum et e recentioribus castigandum esse, quoniam de antiquiore, et origini propiore, Germanisque veris et priscis propria religione scripserit. Nec male quis tres Germanorum antiquiorum aetates constituat, unam ante Caesarem; alteram, quae Caesaris memoria fuit; tertiam Tacito aequalem.

P. 118. C. 21. *impuberes permanserunt.*] cum mulieribus non consueverunt, se praestiterunt impuberes, nondum maturos matrimonio: ab hominis enim arbitrio non pendet, ut serius aut ocius pubes fiat. Pomponius Mela 3, 3. de Germanis: *Longissima apud eos pueritia est*; quod eodem modo est capiendum. Addi his debet locus Taciti (Germ. c. 20.): *Sera juvenum Venus, eoque inexhausta pubertas* (vigor corporis).

P. 118. C. 21. *Intra annum vicesimum.*] Plane hoc suis praecipiebat Pythagoras, teste Jamblichio c. 51.

P. 118. C. 21. *cujus rei n. est occultatio.*] non occultant sexum.

P. 118. C. 21. *rhenonum tegimentis.*] Sequor sententiam Beckmanni, qui de Germaniae veteris animalibus scripsit (p. 63. 64. cf. dicta ad cap. 26.), et rhenonum tegimenta monuit esse pelles rhenonum (*der Rennthiere*), quia priscum Germaniae vocabulum, *Rhen*, quod in lingua Suecica supersit, eam belluam significet. De re confer Tac. Germ. c. 17. Reliquos locos, a Cellario collectos, (Varronis L. L. 4, 35. Isidori orig. 19, 23. Sidonii epist. 4, 20. Servii ad Virgil. Georg. 3, 183.) si quis contulerit, non multum lucri inde capiet. M. Almoinus *rhenones* asserit esse animalis genus; idem Graecus adjicit. Quodnam sit intelligendum, jam Vossius ostendit. In ipsa Germania olim indigenae fuisse videntur *rhenones*, ut non sit necessarium heic ad Tacitum provocare. Vtiosam lectionem *rhenorum* revocat Wailly et de vestibis indefinite interpretatur. Nec *rhenones* animal intelligit D'Anville, fortasse quod Germanis fuisse ignotum putaret. frustra. Cf. dicta ad c. 26.

P. 118. C. 22. *Agriculturae non student.*] Non omnino quidem negligunt agriculturam; cur enim agros partiri et possidere opus fuisset? sed non magnopere student ei, non ultra, quam necesse est, non omnes. cf. cap. 29. Supra (4, 1.) de Suevis: *agricultura non intermittitur ab iis, non multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt.* Haec attigerat Glandorpius: et quis non sponte videat, illud *non studere rei* sic capiendum esse, *non magnopere operam dare rei*? Cf. Tac. Germ. c. 26.

P. 118. C. 22. *gentibus.*] An gentes h. l. sunt familiae, ut Romani gentem Semproniam, Corneliam, aliasque dicebant? Poterit tamen gens, ut alibi, esse pars populi seu nationis, ut Suevi gens Germanici populi sunt,

P. 119. C. 22. *ne accuratius — aedificent.*] De rudibus Germanorum aedificiis v. Tac. German. cap. 16. *M.* Miseras Germanorum mansiunculas sive casas exhibet columna Antonina Romæ. *Virgeas habitare casas Britannos*, refert Jornandes de reb. Get. c. 2.

P. 119. C. 23. *magistratus — deliguntur.*] Supplicia vero, a magistratu decreta, sacerdotes manu sua a condemnatis sumserunt (Tacit. German. c. 7.), id quod tum nullam contumeliae opinionem habuit.

P. 119. C. 23. *causam (rem) probant.*] Sic dicitur *caussa Caesaris et Pompeji*, sic, *causam Populi Romani defendere*, sic, *bonam et malam causam suscipere, defendere*. Sane *caussa* non significat rem; sed sensus in versione et interpretatione eo redit, ut intelligi possit ipsa res.

P. 119. C. 23. *Hospites violare.*] Major imo fides erga hospites quam cives. Sic Mela 3, 3. *hospitibus tantum bonos* dicit. Cf. et Nic. Damascenus de mor. gent. p. 8. apud Stobaeum 1, 42. p. 292. ubi simile quid de Celtis.

P. 119. C. 24. *trans Rhenum colonias mitterent.*] Haud dubie Caesar ea tempora in animo habuit, de quibus Livius (5, 34.) in nobili loco de migrationibus Gallorum agit. Narrat autem, Pri- scio Tarquinio regnante coloniam Gallorum Sigoveso duce versus Hercyniam silvam migrasse. Putabat etiam Mascovius (Histor. German. p. 4.), hunc Caesaris locum de illa colonia intelligi posse. Egit autem de migrationibus Gallorum tribus, et de hoc Caesaris loco, Georg. Gottlieb Plato, alio nomine Wild, in disputatione, Ratisbonae 1777. edita, in qua Bojoarios non a Bojis, sed Longobardis, ortos esse docet. *M.* Bojoarios a Marcomannis ortos statuit Mannert in Germania p. 451. partis 3. Geogr.

P. 119. C. 24. *et quibusdam.*] Cluver. G. A. 1, 17. quem sequitur Cellarius, inserit *aliis*. Sic et Graecus interpres; sed veteres saepe eodem modo: *Jupiter et Dii, Pindarus et lyrici. Oud.*

P. 119. C. 24. *Orcyniam.*] Sic Graecus et Ptolem. Verosimile, nomen ortum ab *Harz, Harzwald*. V. omnino Glareanum ad h. l.

P. 119. C. 24. *Volcae Tectosages.*] id est, Tectosages, gens 3. pars nationis Volcarum. Tacitus (German. cap. 28.), ubi hunc locum Caesaris commemorat, addit etiam Helvetios et Bojos olim in Germaniam commigrasse. Hinc supra (1, 5.) Caesar scripserat: *Boji, qui trans Rhenum incoluerant*. Frustra ergo Schedius (de Diis Germ. p. 13. 14.) negat, vera Caesarem locutum esse, quum Gallos trans Rhenum migrasse scripserit. Nempe putat, Germanos hoc non passuros fuisse. Sed historia non refutatur ratiocinando. *M.* Codd. varios et edd. vett. obsederat vitium. Legebatur quippe *vulgo Tectosages*; sed alii recte *Volcae*, quod et

Graecus habet. Ursinus locum restituit. De re ipsa dubitat Ciacconius. Sed, quum per Europam Tectosages in Phrygiam usque excurrerint, teste Strabone l. c., quidni partem eorum in Hercynia haesisse vero simile?

P. 120. C. 24. *Gallis autem.*] iis, qui in Gallia remanserunt, non migrarunt.

P. 120. C. 24. *Provinciae.*] ejus partis Galliae, quae est provincia Romana. Edd. plures omiserunt hoc verbum; sed abesse nequit; codex unus (Dukerianus) *provinciae*; reliqui, *provinciarum*. Sed unice verum est, per ipsam rem, lectio media, *Provinciae*.

P. 120. C. 15. *Hercyniae silvae latitudo.*] De hac re post Cluverium (in German. ant.) abunde egit Cellarius in notit. orb. ant. T. I. 2, 5. 31. De parte hujus silvae, quae est *Bacenis*, vid. ad 6, 10.

P. 120. C. 25. *finiri.*] definiri.

P. 120. C. 25. *rectaque flum.*] Id est perpetuo et in longum porrecto tractu. Sic et Curt. 7, 7, 4. ubi vid. Pitiscus.

P. 120. C. 25. *Anartium.*] Designante Ptolemaeo (2, 8.), sunt Anartes seu Anarti Dacis a septentrione continui. *Cellar.*

P. 120. C. 25. *hujus Germaniae.*] partis hujus Germaniae, de qua Caesar proxime locutus erat. *Davis.*

P. 120. C. 26. *Est bos cervi figura — — magnitudoque cornuum.*] Scriptus est singularis libellus a Joan. Beckmanno, *de historia naturali veterum*, qui Petropoli et Gottingae a. 1766. prodit. Exstat ejusdem viri doctissimi alia dissertatio *de praecipuis Germaniae antiquae animalibus*, in Bueschingii commentariis Russicis (*Büschings Abhandlungen und Nachrichten von und aus Russland*. Regiomont. 1765.). In his libellis Beckmannus hos ipsos Caesaris locos tractavit docuitque, bovem hoc loco descriptum esse haud dubie rhenonem (cf. c. 21.), seu tarandum Linnaei, *das Rennthier*, et ad platycerotas Plinii (H. N. 11, 37.) referendum videri. Monuit item, has bestias hodie in Germania ideo non reperiri, quoniam, excisis silvis et agris cultis, longe clementius coelum sit, quam illa fuerit aetate. Loci sunt in de pr. Germ. ant. an. p. 60. et de hist. nat. vet. p. 193. Idem multis aliis visum est, Buffono nominatim, diligentissimo naturae interpreti, qui descriptionem hanc tarandi, a Caesare suppeditatam, accuratissimam judicat v. Histoire naturelle T. 12. p. 82. Quae quum ita sint, Caesar rhenonem abusione quadam dixit bovem; omninoque veteres solebant majora animalia quadrupeda, ipsis antea non visa, bobusque similia, communi nomine boves appellare, et ita ad aliquod genus referre. *M.* Notum id de elephantis, quos *Lucas boves* dixere Romani, teste Varrone de L. L. 6, 3. Plinio 8, 6. Hotomannus pro *bos* dabat *bison*.

P. 120. C. 26. *sicut palmae.*] Intellegitur vulgo de foliis palmae arboris; Beckmannus contra explicat de palma, quae latior remi pars, cujus impulsu navis protruditur.

P. 120. C. 27. *Alces.*] Haec bellua Buffono (T. 12. p. 83.) et Beckmanno (de Germ. an. p. 39. de hist. nat. vet. pag. 199.) videtur ea, quam German. lingua appellat *das Elendhier*, sive cervus alces Linnaei. Nomen alcis repetunt ab antiquo belluae hujus nomine Celtico, *Elch* sive *Elg*, cui simile, *Elk*, *Aelg* et *Oelg*, etiamnum in septemtrionalium Europaeorum sermone restat. Atque ut non negant, interdum alci ea tribui a veteribus, quae cervo alci non conveniant: sic errasse putant Plinium (H. N. 8, 15.), quia alcen et achlin diversas belluas esse dixit. vid. Buffon. p. 86. 87. Schloezerus (in commercio epistolari P. 1. sect. 2. p. 79.) partim repetit, quae de prisco vocabulo *Elg* alii dixerant, partim e monumentis saeculi decimi et undecimi suspicatur, in regione Trentana (Drenthe) tum quidem fuisse adhuc illam belluam: nam *elo*, quod nomen est in illis monumentis, putat esse detortum ex *Elg*. Ceterum ut magis cultae sunt regiones, ita alces ulterius concesserunt e cultis et clementioribus locis in frigidissima, quae alciibus natura assignavit. Cui opera majora non sunt ad manus, is in Ritteri hist. Gallorum p. 335 — 342. quaedam reperiet. *M.* Conf. Joh. Ihre Gloss. Suio-Goth. v. *Elg*, qui derivat ex Graec. *alke*, robur, unde et apud Pausaniam L. 9, 21. id est hujus animalis nomen, quod medium esse scribit inter cervum et camelum. Saecularibus ludis Gordianus III. dedit alces decem, teste Capitolino c. 33. et in pompa triumphali Aureliani Imp. alces ductos Vopiscus refert c. 33. *St.* [Etiam in nostratibus saeculi 12. sqq. poëtis saepenumero commemoratur *der elch* inter feras, quas venari olim in patria nostra soliti fuerint viri fortiores. *W.*]

P. 120. C. 27. *capreis.*] Audiendus erat Salmasius, qui quamquam veram causam non vidit, recte tamen (in Exercitt. Plin. p. 164.) monuit, legendum esse *capreis*: et sic est in cod. Oxon. Caesaris. Caprea est capreolus Linnaei, *das Reh*. Ita censuit Buffonus p. 83, censuit etiam Beckmannus de Germ. anim. p. 40. et de hist. nat. vet. pag. 195. Quae autem a viris, harum rerum peritis, re bene examinata dicuntur, ea sunt omnibus codicibus et collectaneis philologicis praeferenda. *M.* Vulgo leg. *capris*.

P. 120. C. 27. *varietas pellium.*] Pro vario anni tempore varius est color pellium. Haec autem varietas non est pars similitudinis cum capreis; sed est attributio per se, a scriptore addita illi alteri, sive similitudini cum capreis. Conf. Beckmann, de German. animal. p. 41.

P. 120. C. 27. *mutillaeque sunt cornibus.*] Ex his verbis et Buffonus (p. 83.) et Beckmannus (de Germ. an. p. 41.) concluderunt, Caesarem non nisi alces feminas vidisse, quoniam hae nullis

cornibus praeditae sunt, etsi natura alces mares cornibus armavit. Conf. Pausan. in Graec. descript. 5, 12. Sed dubito, an verba, *mutilae sunt cornibus*, significare possint, *nulla cornua habent*. Contemplatus ergo effigies cornuum alcis maris, quas exhibuerunt Buffonus (p. 122.) et Pennantus (Synopsis of quadrupeds p. 40.), vidi, ea multum invicem differre, nec nisi unum in summa parte mutilum esse; etsi hoc vitium temporis injuria illatum videtur (v. Buffon. p. 122.). Restabat ergo, quod facile in oculos incurrit, alcis cornua similia esse latissimis foliis, unde partes revulsae sint: *le bois* (haec sunt Buffoni verba p. 94.) *de l'élan est, pour ainsi dire, decoupé et chevillé sur la tranche*. Fortassis ergo Caesar hanc similitudinem, quam alius, ut fit, aliter concipere solet, utcumque expressit verbo *mutilus*. Sed multo facilius res expediri potest. Nam alces femina, in opere Buffoniano delineata, habet cornuum initia, e fronte protuberantia, seu truncum aliquem, e quo rami nasci possint, sed veluti serra aut cultro praesectus est ille inchoatus truncus. Verissime igitur dici poterunt alces feminae mutilae cornibus.

P. 120. C. 27. *et crura sine nodis — possunt.*] In his necesse est Caesarem secutum esse famam incertam: naturae quidem et veritati haec repugnant. Buffonus p. 83. sic judicavit: *L'élan a les jambes fort roides, c'est-à-dire, les articulations très fermes: et comme les anciens étoient persuadés, qu'il y avoit des animaux, tels que l'éléphant, qui ne pouvoient ni plier les jambes, ni se coucher; il n'est pas étonnant, qu'ils aient attribué à l'élan cette partie de la fable de l'éléphant*. Conf. p. 111. M. Fabulam istam Plinius l. 6. non de alce, sed de achli narrat.

P. 121. C. 28. *uri.*] (*Auerochsen.*) De uris Plin. l. c. et Senec. Hipp. 65. *latisque feri cornibus uri*.

*P. 121. C. 28. *magnam ferunt laudem.*] [Quatuor uros una venatione interfectos Segifredo, heroi nostro, olim fama laudi dabat. Cf. carm., quod est de Nibelungis, v. 5762. W.]

P. 121. C. 28. *pro poculis utuntur.*] Frequens is usus apud veteres. Nota sunt cornua ex auro et argento reperta in Dania, de quibus Jacobaeus, Wormius, alii. In fastis Runicis festi dies epulis celebrati notantur cornibus. De aliis v. Athenaeus 11. p. 447., (c. 51. ed. Schweigh.)

P. 121. C. 29. *comperit.*] Redit narratio ad ea, quae cap. 10. coepta erant.

P. 121. C. 29. *per Arduennam silvam — patet.*] Haec verba fortasse non sunt a Caesare: nam absunt a metaphrasi Graeca, ut multi interpretes monuerunt, et pugnare videntur cum iis, quae supra (5, 3.) tradita sunt. Ac de pugna quidem utriusque loci Cellarius (Notit. orb. ant. T. 1. l. 2, 3, 32.) existimat, Arduennam silvam a Rheno Trevirorum ad Scaldim et Nervios, inferius vero ad

Rhemos usque pertinuisse, aliasque multas gentes complexam esse, et hactenus componi duos locos posse; sed idem agnovit, in numero *milibus amplius D* haereri, quoniam nimius sit; sin suasu Vossii ex Orosio (6, 10. in edd. antt.) *milibus amplius L* ponatur, (et sic edidit Cellarius,) non esse hanc magnitudinem plane ingentem. Non male igitur aliquis dixerit, haec omnia verba in marginem relata esse ab aliquo ex Orosio, et e margine in textum irrepsisse. *M.* Inde a fontibus Sabis per tractum Luxemburgicum et Trevirorum et Leodiensium limites ultra centum sexaginta milia passuum protenditur silva; hinc D'Anvillius conjicit legendum h. l. *amplius CL.* unde facilis erat lapsus librariorum in *D.* Ceterum totum id glossema sentire, lubens concedo. Nomen *Arden*, *Ardenna*, *Arduenna* olim commune plurium silvarum fuisse videtur. V. Camdeni Britannia pag. 426. Saltem et in Angliae comitatu Warwicensi regio Coventriensis silvas habet vastas, in quibus Hampton dicitur esse in *Arden*. Cf. D'Anville Not. de la Gaule p. 89.

P. 122. C. 30. *priusque — afferretur.*] Haec omnia absunt a metaph. Gr. In codd. pluribus modis variantur: pro *hominibus* est *omnibus*, pro *nuncius*, est *nunciis*, et *adventus* vel ponitur bis, vel post *nunciis* tantum legitur. Est ergo in hac etiam particula manus Caesaris incerta.

P. 122. C. 31. *clam dimissis.*] Vocem *clam* nec Graecus, nec Celsus, nec codd. complures habent, nec edd. vett. Ergo expunxit Oud.; in edit. tamen posteriore servavit.

P. 122. C. 31. *Cativolcus — se exanimavit.*] Haec periodus pulcherrime structa est.

P. 122. C. 31. *precibus.*] imprecationibus: nam et hae sunt preces, quibus petitur a Deo, ut aliquem male perdat. *M.* Tales *preces diras* vocat Tacitus Ann. 14, 30. *iratas* Horatius Sat. 2, 6, 30.

P. 122. C. 31. *taxo.*] V. Plin. 16, 10. (20.).

P. 122. C. 32. *Segni Condrusique.*] Condrusorum nomen hodieque in Leodiensi regione obtinet. Est et in vicinia oppidum *Ciney* vel *Chiney*, quo Segni veteres dignoscuntur.

P. 123. C. 32. *Aduatucam.*] Nomen id castelli divisim *ad Uatucam* scribitur in codd. et edd. vett. Junctim id legit Valesius in Not. Gall. p. 566. quod inde alii vulgo secuti. Displicet hoc viro docto I. C. H. (forsan I. Chr. Harenberg), qui in Miscell. Lips. novis vol. 3. p. 658. restitui jubet *ad Uatucam*. Sequitur autem Fullonium in Hist. Leodiensi t. 1. p. 1. cap. 8. p. 17. ubi castellum, de quo agitur, in *Cassella* prope Wittemium, Trajectum inter Mosae et Aquisgranum, figit. Convenit statim nomen *Cassellae*, dein situs in mediis Eburonum finibus, quorum civitas propior Rheno Mosam inter et Rhenum habitabat. Cf. 5, 29, 6, 55. Sic *Aduatuca*, de qua mentio 2, 29. cis Mosam sita fuit; castellum, quod sive *Aduatucam* sive *ad Uatucam* dicas, perinde esse puto,

trans Mosam inter hunc et Rhenum. Baxter in Gloss. antiq. Britann. p. 122. nomen explicare satagit *at ütüc av*, ad fauces undae.

P. 123. C. 32. *munitiones*.] hiberna munita. Infra cap. 37. castellum dicitur.

P. 123. C. 33. *Scaldom*.] Interpres Gr. *Sabin*, nunc *Sambre*: atque ita expeditae rationes sunt. Qui Scaldim (Scaldem) tuentur, hi vel errasse Caesarem dicunt, vel aliam nunc faciem horum fluminum, mersa forte terrae parte, per quam Scaldis ad Mosam decurrerit. *Cellarius*. Cf. 2, 16. 18. E contrario *Davisius* et *Oud.* alios auctores recentiores secuti, et *Ritterus* in hist. Gall. p. 86., defendunt alteram lectionem, *Scaldem*. *M.* Antè submersam Scaldiae antiquae partem Scaldim brachium dextrorsum Tolenum versus emisisse probabile videtur *D'Anvillio*.

P. 123. C. 33. *post diem septimum*.] Scil. inchoatum, sive, ut *Celsus*, *ad d. s.*, quod valet *ante diem sept.* scil. finitum, ut Romani dicebant. vide c. 35. Cf. *Clericus* de arte crit. 2, 1. c. 10, 5. *Davis*,

P. 123. C. 34. *manus certa nulla*.] quia, *Ambiorix* copias non conduxerat, sed passim latere jusserat.

P. 123. C. 34. *aut locus — impedita*.] *Codd.* *Ursini* et *Andinae* membranae: *aut locis silvestribus palus impedita*. Bene. *Caesar* non videtur in genere masculino *silvestris*, pro *silvester*, dixisse. *M.* Sed et *Livius* 27, 26. dixit *tumulus silvestris*.

P. 123. C. 34. *Haec loca — nota*.] *Hiulca* oratio est, quae nec cum superioribus vinculo aliquo cohaeret, nec cum iis, quae sequuntur, per illud *que* satis apte conjungitur. Ergo primo pro *haec* scripserim *quae*, et verba, *quae loca vicin. erant nota*, posuerim post *palus impedita*. Deinde *loca vicinitatibus nota* puto esse vel nota propter vicinitates, vel nota vicinis accolis. *M.* Non video, quale remedium ista mutatio huic loco afferat. Sensus erit idem utroque modo. Quia ea loca vicinitatibus erant nota, in quae se recipere possent, ubi Romani confertim accederent, contra singuli ab hostibus facile occidi poterant, hinc magnam diligentiam res requirebat. Metonymia *vicinitatis* et aliis trita. *V. Nepos Alcib.* 10. *Sallust B. Catil.* 55. *Suet. Aug.* 24. *Cic. Offic.* 2, 18.

P. 123. C. 34. *diligentiam* (*Caesaris*) *requirebat*.

P. 123. C. 34. *summa exercitus*.] universus exercitus.

P. 124. C. 34. *Nam et praedae — prohibebant*.] Haec omnia verba fortasse ponenda sunt post verbum *conservandis*.

P. 124. C. 34. *ut — in nocendo aliquid omitteretur*.] non noceretur tantum et toties, quantum et quoties noceri posset.

P. 124. C. 34. *nomen civitatis tollatur*.] Qui *Eburonum* superstites fuerunt, hi in *Tungrorum* nomen concesserunt. *Gladorp.* et *Cellar.* Cf. *Ritteri* hist. Gall. p. 107.

P. 124. C. 35. *perfectus*.] i. e. factus. Alii *imperfectus* i. e. pons, qui non amplius perfectus erat, parte aliqua rescissa. v. c. 29. At *imperf.* pro *reciso* durum videtur.

P. 125. C. 35. *tantum est*.] i. e. tam parum. Sic et B. C. 3, 2. *tantum navium*.

P. 125. C. 35. *in occulto rel.*] in silvis. v. cap. 41. De temeritate et casu hujus molitionis Germanorum c. 42. extr. dicit: *Quarum omnium rerum* &c. De hac cum Germanis concertatione paucis egit Dio Cass. 40, 32.

P. 125. C. 36. *qui illius patientiam — appellabant*.] dicebant, eum ita patienter intra castra se continere, ut hoc nihil differret ab obsidione.

P. 125. C. 36. *novem legionibus*.] vid. cap. 33. Novem legiones variis in locis oppositae erant hostibus.

P. 125. C. 36. *in mil. pass. tr.*] intra tria milia passuum.

P. 125. C. 36. *sub vexillo*.] Praefertur vexillum.

P. 125. C. 37. *tempore et casu*.] Redundat et, ut Clark. et Oud. monuerunt.

P. 126. C. 37. *religiones fingunt*.] putant, religioni sibi esse debere, contra religionem se egisse, quod in loco male ominato consederint. Dicit *novas*, quia nunc demum cogitabant hoc, quod antea non cogitarant: nunc erat illa opinio nova.

P. 126. C. 37. *nullum praesidium*.] perexiguum: nam hoc e captivo audierant. Cf. c. 35.

P. 126. C. 38. *ad Caesarem*.] apud Caesarem. Et hoc *apud* habent quidam libri; sed interpretamentum est.

P. 126. C. 38. *Relinquit animus Sextium*.] animi deliquium passus est, ut medici loquuntur. *Deficiens* additum ante *aegre* in uno cod. Oxon. exstat; sed videtur redundare. *M.* Mortuus non dicitur, ut Davisius putasse videtur. Mox enim servatus narratur.

P. 127. C. 40. *at reliquos*.] i. e. tum saltem.

P. 127. C. 42. *eventus belli non ignorans*.] norat, quam varii essent et incerti eventus belli, eosque non esse in ducis militumque potestate, non caveri praeviderique posse, nec semper culpam contrahere alicui, si adversi fuerint. Nohuit ergo milites suos magnopere reprehendere,

IN LIBRUM VII.

P. 129. C. 1. *conjurarent*.] Quam propter periculi vicinitatem non liceret, singulos sacramento rogare: omnes, edicto in unum locum convocati, *simul jurabant*, quae dicta est *conjuratio*. v. Servius ad Virg. Aen. 8, 5. *Cellar*.

P. 130. C. 1. *recuperare*.] In editione sua posteriore, ad quam Oberliniana tacite in hoc accedit, Oudendorpius, codicum

quorundam auctoritate nixus, reſinxit *reciperare*, ſicuti cap. 15. *reciperaturos*; quem modum ſcribendi ut plurimum ſervant lapides. Nos vero ex antiquitatis et numerum codicumque paene omnium ſuffragio, et ex hodierno uſu repoſuimus *recuperare* et *recuperaturos*, in quo etiam Morum, Cellarium Davisiumque habemus conſentientes. Cf. 3, 8. ubi iidem, Oudendorpius et Oberlinus, vulgatum dederunt *recuperaturos*. Ceterum vid. *Noltenii Lexicon Anti-barbarum* (quo ex libro inſigniter erudito, uti obiter hoc moneamus, tirones mirificam ſane ac nullo pretio penſandam utilitatem percipere poſſunt) Part. I. s. Orthograph. p. 150. ſq. ſub voc. *recuperare*. St.

P. 130. C. 2. *obsidibus*.] alii *de obsidibus*, quod Morus etiam admiserat, ſed Oud. veram lectionem dedit. *Obsidibus cavere* eſt dare obſides in pignus fidei. [Cf. 6, 2. *obsidibus de pecunia cavent*. W.] Idem O. bene reſtituit *poſſint*.

P. 130. C. 3. *honestum equitem R*.] Solet Cicero *honestissimos equites* vocare.

P. 131. C. 3. *spatium miliam CLX*.] ſcil. paſſuum. Quod verbum *paſſuum* eſti aheſt a codd. quibusdam, more conſueto Romanis, tamen, ut ſolet, vulgo additum eſt in codd. et edd.

P. 131. C. 4. *Vercingetorix*.] De hoc nomine vide notata ad 5, 3. Caesar nomen dignitatis pro nomine proprio accipit.

P. 131. C. 4. *Galliae totius*.] ſcil. Celticae.

P. 131. C. 4. *Gergovia*.] Rudera oppidi in monte *Gorgoie* inter Clarum montem (*Clermont*) et Elaverem hodieque ſupersunt. Vid. Cellar. Geogr. Ant. 2, 2, 1. D'Anville in Not. de la Gaule p. 549. Alterius *Gergoviae* in Bojis meminit noster c. 9.

P. 131. C. 4. *destitit atque habet*.] alii *desistit*. [Sed id anacoluthon temporis familiare nostro.]

P. 131. C. 4. *certum numerum mil*.] Strabo L. 4. p. 191. 400,000 milites Arvernos tum coegisse ſcribit; ſcil. Arvernſis ſolis tribuit, quod de omnibus Galliae populis valet.

P. 132. C. 7. *Rutenis provinc*.] Ruteni in limite Provinciae Romanae ad occaſum: pars illorum in Provincia, pars extra illam. Cellar. Male ergo vulgo commate interpoſito ſejuſunguntur iſtae voces, quod et de ſequentibus *Volcis Arecomicis* notandum. V. Plin. 3, 4. (5.) & 4, 19. (33.). Cf. D'Anville in Not. de la Gaule.

P. 132. C. 7. *Volcis Arecomicis*.] Volcarum parte ea, qui dicebantur Arecomici. Conf. 6, 24. Volcas Tectosages.

P. 132. C. 8. *quod intrare &c*.] Hoc de Lucterio capiendum.

P. 133. C. 9. *Gergoviam, Boj. opp*.] Suspecta multis *Gergovia* Bojorum; nota et probata Arvernorum (c. 4. & 3.). Cellar. Immerito ſuſpectum habent hoc nomen Scaliger aliiſque, quum

Gergovia haec dicta sit Bojorum, altera Arvernorum. *Clarkius*. Idem, quod *Clarkio* placuit, visum erat *Ciacconio*; sed quum varietur scriptura huius verbi (*Gergonia*, *Gortona*, *Gorgobia*, *Gorbo-lia*), ideoque incerta sit, quis tandem definiat, unam aut duas fuisse ejusdem nominis urbes, nec potius fateatur, nobis de hoc nomine h. l. non constare? *M.* Conf. *D'Anville* l. c. ad c. 4.

P. 133. C. 9. *Aeduis attribuerat.*] ut iis stipendia et tributa solverent. Cf. c. 10.

P. 134. C. 11. *Vellaunodunum.*] Vulgo putatur esse *Château-Landon en Gatinois*; ast *Le Beuf* in *recueil de divers écrits servant à l'hist. de France* t. 2. p. 179. ex eo, quod amnis ex monte profluens, cui impositum erat *Vellaunodunum*, dicitur hodieque *Vallaon* s. *Vallan* prope *Autisiodorum* (*Auxerre*), infert heic positum fuisse *Vellaunodunum*; *D'Anvillius* contra e distantia locorum inter *Agedicum* et ex nomine *Villa Belna in pago Vastinensi*, quod memoratur in *Actis concilii Aurelianensis* a. 862., docet potius fuisse *Beaune en Gatinois*. Eadem illa dissertatione *Le Beuf* oppidum *Genabum* assignare studebat loco, cui hodie nomen *Gien le viel*. Verum, re accuratius pensitata et detectis *Aureliani* veterum murorum rudibus, palinodiam sibi cecinisse et *Aureliano* tribuisse *Genabum*, testis est *Schoepflinus*, qui hoc exemplo suo operis clar. *Le Beuf* adscriptum reliquit.

P. 134. C. 11. ut quam pr. iter confic. *Genabum.*] ut primo quoque tempore, sine mora, contendere posset *Genabum*. *Proficiscitur*, inchoat iter, *er bricht auf*: nam hoc est proficisci. Quid ergo est in his absurdi aut obscuri? *Er bricht auf, um ohne Verzug auf Genabum los zu gehen*. Tamen multa sunt super h. l. disputata. Mutavi vulgarem distinctionem, et iter facere *Genabum* conjunxi. *M.* *Sequentia* huic expositioni favent. Ad *Genabum* enim mox moratur *Caesar*. *Clarkius* contra et *Oudend.* ita rem capiunt: *ipse, ut quam primum iter institutum conficeret*, scil. *Gergoviam* adversus *Vercingetorigem*, *Genabum proficiscitur*.

P. 134. C. 11. quod eo mitterent.] Haec verba sunt superflua. Si *Carnutes* *Genabum* praesidio tueri voluerunt, per se intelligitur, praesidium eos mittere eo voluisse et debuisse.

P. 135. C. 12. oppugnatione (*Gergoviae*. vid. c. 9.) destitit.] *M.* Vide notata ad c. 4.

P. 135. C. 12. *Bitur. pos. in via.*] Haec, quia absunt a plerisque codd. et edd. antiquis, *Oudendorpius* resecari vult. Addit vir ille doctus et hanc causam, non *Biturigum* fuisse oppidum, sed *Aeduorum* (cf. c. 55.), in finibus *Biturigum*, quo occupato demum in fines *Biturigum* *Caesar* profectus sit. *M.* Videntur omnino delenda.

P. 135. C. 13. perduxerunt.] scil. protractas e latebris. al. produxerunt.

P. 135. C. 14. *quod equitatu.*] Scripserat forsā *et quod* iudice Oud.

P. 135. C. 14. *incendi oportere.*] Post haec verba lacunam agnoscit criticus quidam, quia *hoc spatium* spectet ad locorum ante designatorum distantiam, quorum commemoratio desit; tum *harum rerum copiam* nihil habere, quo referatur; demum Bojam putat esse *Gergobinam* vel *Gergovinam Bojam* i. e. *Gergoviam Bojorum*, de qua c. 9. Vulgo tamen omnia bene cohaerere putant, *hoc spatium* spectare ad *loca incendenda* et *harum rerum copiam* ad pabulationem et commeatum.

P. 136. C. 14. *a Boja.*] Aut fatendum erit, esse hoc nomen oppidi, nobis incogniti; et quidni hoc fateamur? aut, Vossii et Cellarii suasu, *a Bojis* legetur: nam haec res gesta est in finibus Bojorum, vid. cap. 9. 10. *M.* Ursinus et Ciacconius frustra reponebant *ab hoste*. Davisius *Bojam* pro regione Bojorum poni autumat, ut 3, 9. *Venetia* Venetorum terra dicitur. Idem tamen ista verba *hoc est spatium a B. q. versus* (ut leguntur in edit. Jungermanni) e margine in textum irrepsisse putat. Alii saltem verba *a Boja* uncis includunt tamquam intrusa; habet tamen et Graecus.

P. 136. C. 14. *ipsosne — impedimentisne.*] Ergo duplex *ne* est pro *utrum* et *an*. [Frequentius poëtae sic loquuntur, ut Tibull. 4, 5, 20. Ovid. *M.* 15, 912. *W.*]

P. 136. C. 14. *proposita.*] parata, et veluti ad manum, ad deportandam inde copiam.

P. 136. C. 15. *quod se, prope*, et paulo post *confidebant*, certo delenda sunt; Oudendorpius dubitanter significavit, ea delenda videri. Alii libri non habent, *quod se prope*: ab aliis abest, *se, prope*: alii pro *confidebant* ponunt *sperabant*. Haec sunt certa indicia verborum assutorum.

P. 137. C. 17. *pars intermissa a flum. et a pal.*] non obducta flumine et palude, ubi non erat flumen et palus. Cf. c. 15.

P. 137. C. 17. *caruerint.*] Leg. *carerent*.

P. 137. C. 17. *adacto.*] i. e. coacto, compulso. Frustra Ciacc. et Ursinus volebant *abacto*.

P. 137. C. 17. *quam non civ.*] subaudi *ut*. Sic emendatione non opus.

P. 139. C. 20. *ipsis remittere.*] se non urgere et instare, ut hoc vel illud credant, se pati eos uti sua opinione.

P. 139. C. 20. *operis laborem.*] eundi, muniendi, oppugnandi molestiam. Cf. c. 28.

P. 140. C. 22. *Singulari — virtuti.*] quam in oppugnando Avarico demonstrabant: hanc enim urbem oppugnabant. vid. cap. 17. & 19. fin. *M.* Caeterum ante hoc caput lacunam esse arbitrantur vulgo; Vossius negat et omnia bene cohaerere ostendit.

P. 140. C. 22. *laqueis falces avertabant.*] falces murales laqueis capiunt (Veget. de re mil. 4, 23.), et sic avertunt a muro, ne ei infligantur.

P. 140. C. 22. *destinaverant.*] laqueo prehensas figebant, immotas tenebant, ne possent muro immitti.

P. 140. C. 22. *tormentis.*] an contortis funibus? Cf. omnino de B. Civ. 3, 9. *praeseclis mulierum crinibus tormenta effecerunt.* Florus 2, 15, 10. *in tormentorum vincula matronae crines suos contulerunt.* M. Adde Petron. cap. 102. *sine tormentorum injuria.* Quintil. declam. 19. *tormenta laxavi.* Gratius cyneg. v. 26. *tormento adstringere.* Plaut. Curcul. 2, 1, 12. *tormento non retineri potuit ferro.*

P. 140. C. 22. *aggerem cuniculis subtrahebant.*] cuniculis ductis efficiebant, ut agger, basis turrium, subsideret turribusque impositis subtraheretur.

P. 140. C. 22. *ferrariae.*] (fodinae). Idem narravit supra 3, 21.

P. 140. C. 22. *turribus contabulaverant.*] Quid sit *contabulare turres*, vid. in Ind. ad edd. Mori et Oberlini. Sed *murum contabulare turribus* fortasse significat, aliam pone aliam turrim ponere circa murum, ut ex unius tabulato transiri possit in alterius tabulatum, sitque circa murum totum propemodum continuum tabulatum: uno verbo, cingere murum contabulatis turribus.

P. 140. C. 22. *aggeri.*] An vallo, quo cingebatur urbs?

P. 140. C. 22. *quotidianus agger.*] tantum aggeris, quantum quotidie egerebatur s. jaciebatur.

P. 140. C. 22. *has agger expresserat.*] agger, basis turrium, surgens (dum altior in dies fit egesta majore copia terrae) facit, ut et turres surgant (altiores fiant.) M. Sic *exprimere* est contrarium verbi *deprimere*.

P. 140. C. 22. *mali turrium committuntur.*] trabes longiores, quibus constare solent turres, superimponuntur altera alteri et colligantur, ut quam longissimae fiant.

P. 140. C. 22. *apertos cuniculos — morabantur.*] aperturam seu exitum cuniculi replebant et obstruebant multis rebus, et sic morabantur hostes, ne possent adire. Ut si dicam, *hiatum antri moror*, in hiatu antri pono aliquid, quod ingredi aut egredi volentes moratur et impedit.

P. 140. C. 23. *Trabes directae.*] gerade Balken. Mox dicit, *rectis lineis*.

P. 140. C. 23. *perpetuae in long.*] continuata serie nexae, h. e. sic, ut extrema extremis coeant, vel extremitas unius extremitati alterius illigata infixaque sit, et quidem in longitudinem. Sic, monente Oudendorpio, hoc intellexit Lambertus Bos in animadv. ad Caes. p. 21., firmavitque sententiam conferendo Josephi

loco (Bell. Jud. 7, 33), qui in ed. Havercampiana exstat lib. 7, c. 8. §. 5. Locus ipse nostro, est ita similis, ut necessario cum eo sit conferendus.

P. 140. C. 23. *distantes.*] quoad altitudinem.

P. 140. C. 23. *in solo collocantur.*] humi ponuntur, in solo porriguntur: non autem solo infiguntur sic, ut erectae stent. Monuerunt Davis. et Clark.

P. 140. C. 23. *hae revinciuntur.*] copulantur per trabes alias, oblique impositas illis directis et humi porrectis. Monuerunt Rhellicanus et Hotomannus. *M.* Codd. quidam *aere vinciuntur*, quod ortum ex *hae*, scripto sine adspiratione.

P. 140. C. 23. *introrsus.*] ergo in latitudinem.

P. 140. C. 23. *aggere.*] terra egesta.

P. 140. C. 23. *singulis saxis.*] singulis saxorum stratis s. ordinibus.

P. 140. C. 23. *materia.*] quidquid praeter lapides in eo muro est.

P. 141. C. 23. *pedes quadragenos.*] An hoc longitudinem singularum trabium indicat?

P. 141. C. 23. *revincta.*] An *revinctis*? Sed ut omnino quamlibet admonitionem libenter feram, ita in hujusmodi praesertim loco si erroris fuero accusatus, non mirabor me errasse. Tractavit locum Lipsius Poliorcet. 2, 3 & 3, 5. *M.*

P. 141. C. 25. *scorpio.*] auctore Vegetio (de re mil. 4, 22.), ideo nuncupatus est, quod parvis subtilibusque spiculis infert mortem. Idem Vegetius retulit inter machinas bellicas, quibus obsessi se defendere consueverint; et sic de B. Afric. c. 29 & 31. legitur: sed in nostro loco et de B. Afr. c. 56. est in machinis, quibus obsidentes utuntur. Hoc tamen est leve: nam redit eodem; sive oppugnando sive defendendo noceat scorpio. Machinam multis descripsit Ammianus Marcellinus (23, 4.), cujus locum Gesnerus in Thes. L. L. interpretatus est. Idem Ammianus (19, 7.) dicit: *per scorpionum ferreas fundas rotundi lapides acti sunt.* Videntur ergo veteres ope scorpionis varii generis tela torsisse; ipsa vero machina ejusque tractatio, ut Gesnerus monuit, fortasse diversis temporibus diversa fuit.

P. 142. C. 26. *consilium — profugere.*] hellenismus. Ita et 71. & 8, 44.

P. 142. C. 27. *directisque operibus.*] Oud. sic explicat: *oppidum versus promotis et institutis, sive ita dispositis, ut operibus illis jam factis noceri et appropinquari posset urbi.* Lectio non videtur certa: habent enim alii *derectis*, alii *directis*, *derelictis*, *erectis*, item codd. quidam, metaphr. Graec. et edd. pleraeque *perfectis*: tamen si Caesar *perfectis* scripsisset, nemo hoc mutasset.

Sequor ergo Oudendorpium et locum intelligo sic, ut si Caesar scripsisset: *promota turri directisque* (ad urbem aliis) *operibus* (machinis, oppugnando destinatis). Cf. cap. 19. extr. *M.*

P. 142. C. 27. *in occulto.*] est mera explicatio verborum *intra vineas*, nec expressit metaphr. Graeca et abest a codd. quatuor: nam qui sunt *intra vineas*, medias inter vineas, hi sunt vineis si machinis illis tecti. Quod ergo *intra vineas* fit, id fit *in occulto*, ut hostes id cernere nequeant. Lectiones variae aut sunt falsae, ut *extra vineas*: aut sunt interpretamenta, ut *extra castra*, vel, *juxta vineas*: aut sunt a librariis e pluribus conflatae, ut *extra castra vineas*, seu *extra castra vineasque*: legitur etiam in codd. pluribus, *legionibus expeditis*, recte. Ergo, quo et Oudendorpius inclinatur, legendum erit: *Legionibus intra vineas expeditis, cohortatur*, (malim cum aliis, *cohortatus*.) ut aliquando — Hanc constructionem imperiti non potuerunt concoquere, etsi recta est; sed putarunt *legiones cohortatur* esse conjungendum. *M.*

P. 142. C. 27. *expeditas.*] ad pugnam remque gerendam paratas.

P. 142. C. 28. *obviam.*] deleverim: est interpretamentum verbi: *contra*. Idem Hotomanno visum est. *M.* Ursinus cum Taerno expungit *contra*. Si vulg. verum, pleonasmus est, qualis B. C. 3, 61. *vulgo universi*.

P. 143. C. 28. *labore operis.*] quia in munitione tantum laboris et molestiae exhauriendum fuerat. Conf. c. 20.

P. 143. C. 28. *ex omni eo numero.*] Id eo addunt boni codd. et amat ita struere noster. Vid. c. 79. *omnem eam planitiem*.

P. 143. C. 28. *disparandos.*] sejungendos, separandos. Vid. Plautus in prologo Rud. v. 6. Duo codd. habent, *dispartandos*. Sic Oudendorpius h. l. explicat, defendit et illustrat. Addatur Cic. de Invent. 1, 28. ubi *disparare* explicatur verbo separare;

P. 143. C. 28. *ad suos.*] in eam partem castrorum, ubi sui erant. Ergo quum exercitus Gallicus constaret multarum civitatum hominibus, homines singularum civitatum tenebant singulas castrorum partes. Qui igitur nunc e fuga excipiuntur, hi deducuntur in eam partem castrorum, in qua populares eorum seorsum erant.

P. 144. C. 51. *quorum oratione aut amic. capt quisque posset.*] Hunc esse ordinem verborum, Clarkius et Oudend. monuerunt: et sic metaphrastes Graecus interpretatus est:

P. 144. C. 31. *rex Niliobrigum.*] De his Verchingerorigi conciliatis vid. c. 7. *M.* Nomen viri c. 46. mire variatur in codd. Mihi non dubium est, legendum *Teutomarus*; haec terminatio a *mar*, celebris, frequens fuit in nominibus antiquis Celticis. Sic *Virdumarus* et similia.

P. 145. C. 33. *duo.*] Sic et 5, 38. Cf. Gron. ad Liv. 35, 21. Vulgo *duos*.

P. 146. C. 54. *Elaveris.*] Hoc est additamentum recentius. Caesar scripserat, *ab altera parte*: alius deinde explicavit sic, *ab altera fluminis parte*: alius, *ab altera Elaveris parte*; nam haec est varietas scripturae in h. l. Videtur Oudendorpio idem placuisse, etsi fluctuat.

P. 146. C. 55. *Quum uterque — poneret.*] Tam multiplex est h. l. varietas, diligenter enarrata ab Oudendorpio, ut vulgata lectio non possit certo dici a Caesare profecta, et locum additamenti obrutum esse appareat, quibus resectis fortasse prima lectio reperriri poterit, quam fuisse puto hanc: *Quum utrimque essent in conspectu, fere castris castra opponebant. Dispositis —*. Sic utrimque explicatum est adscriptis verbis, *uterque exercitus*; et *e regione* quale sit glossema, facile intelligitur. *Opponere* est a Lipsio: codd. enim verbum simplex *ponere* habent. Ceterum *que* post *fere* abest a quibusdam, et *ponebant* in pluribus legitur. *M.* In multis codd. et edd. vet. legitur: *Quum uterque utrimque exissent*. *Morus* dederat *e reg. castris castra p.* Sic et Oud. in ed. priore cum Scaligero et aliis, sed in ed. posteriore recte illud *castris* omisit.

P. 146. C. 55. *non fere ante.*] Codd. Leid. *non fere nisi ante*. Sensu eodem. In caussa nives in montibus liquefactae.

P. 146. C. 55. *captis — cohortibus.*] Et haec est incerta lectio. Pro *captis* pauci codd. recentes habent *demptis*: verbum numeri *quartis* abest a plerisque: *quibusque* non nisi in uno cod. videtur exstare, pro quo codd. omnes *quibusdam* habent, praeter unum, in quo est *quidem*. Sic per codd. verior lectio erit: *captis quibusdam cohortibus*. Etsi autem res certa est, Caesarem efficere voluisse, ne hostes sentirent, duas legiones restitisse in occulto, sed ut putarent, omnes sex legiones (vid. c. 54.) esse integras; tamen quaeri potest, quid hoc sibi velit, eum hoc effecisse, *captis quibusdam cohortibus*. Haud dubie ex his *cohortibus quibusdam* confecit aliquam militum manum, quae videretur esse instar duarum legionum relictarum. Vitium est in verbo *captis*. Ceterum rem, hoc capite narratam; repetiit Polyaeus in Strateg. 8, 23, 9. Conf. Dio Cass. 40, 35. *M.* Cellarius probat lectionem *demptis quartis quibusque cohortibus* et admittit expositionem D. Vossii: Caesar sex legiones in Arvernos duxit (cap. 54.) secundum flumen Elaver ad Gergoviam, dein, quum id flumen astu transire non posset, cum duabus legionibus restitit, quas dempta quaque quarta cohorte confecit; reliquas copias misit. Sic ex LX cohortibus captae XV speciem duarum legionum et XLV reliquae sex legionum speciem praebebant.

P. 146. C. 56. *de expugnatione — constituit.*] Sensus est perspicuus: vidit, non posse urbem capi, etsi obsideretur; voluit tamen eam obsidione aliquamdiu premere, sed comineatu antea proviso. Et hic sensus in metaphr. Graec. expressus est. Quum au-

tem codd. aliquot non habeant verba, *desperavit* —, *de obsessione*; quae et Julius Celsus omisit: quumque alii rursus *oppugnatione* pro *expugnatione* exhibeant: non male suspicatur Oudendorpius, Caesarem simpliciter scripsisse: *de oppugnatione non prius agendum constituit*. *M.* Si proba est lectio vulgata, intelligenda est *oppugnatio subita*. *St.* [Probam eam esse aliquis censeat ex collatione c. 68, 69., ubi est: *Alesia, oppidum in colle summo cet. situm, nisi obsidione expugnari posse non videbatur*. *W.*]

P. 146. C. 36. *qua despici poterat.*] in castra Rom. v. c. 45.

P. 147. C. 36. *non nimis firmo.*] Canterus Var. Lect. 2, 28. *non minus firmo.* et sic exhibet cod. Norvic. sed praestat vulg. Verum quod mox sequitur *tamen* mutandum est in *tum*, ut est in edit. Rob. Stephani. Hotom. satis acute dabat: *non nimis firmo tamen tenebatur*. Omissum a librario adverbium loco motum videri potest.

P. 157. C. 37. *praemium communicat.*] pecuniam, qua sollicitatus fuerat. Hotomannus.

P. 147. C. 37. *distineat.*] al. *detineat* i. e. moretur.

P. 147. C. 37. *praemio deductis.*] a societate Romana ad Gallos, ut antea Aedui *transducti* a Romanis ad Gallos. Ergo non opus est, cum Vossio *praemii spe ductis* legere, aut cum aliis dubitare, an *deduci* possit poni pro *adduci*. Manet verbo sua vis, *deduci* ab sociis.

P. 149. C. 39. *quorum salutem — posset.*] Ergo Aedui non deserent illa tot millia suorum, nec contra eos cum Caesare consentient.

P. 149. C. 40. *ad contrahenda castra.*] Hoc quid sit, ex alio loco (5, 49.) disci potest. Conf. mox c. 41, ubi haec castra dicuntur fuisse magna, magno ambitu. Add. Jul. Celsus p. 158.

P. 149. C. 41. *in periculo fuerit.*] Clarke praefert *esset* e cod. Regio, sed non necesse. Intellige *fuerit* tum, quum equites dimissi.

P. 149. C. 41. *eisdem.*] militibus. Ergo non legend. *eodem*.

P. 149. C. 41. *tormenta.*] Si non necessaria, ingeniosa tamen est emendatio Hotomanni, qui *tormenta* legi malit. Confirmat loco valde simili, e libris de B. Civ. 3, 44. extr. *M.* Nihil hic sani.

P. 149. C. 41. *pluteos.*] *Schutzbretter, manieleis.*

P. 150. C. 43. *omnem exercitum* (suas et Labieni copias. vid. c. 34.) *contraheret.*] Vidit sensum Rhellicanus.

P. 150. C. 44. *minora in castra.*) vid. cap. 36. extr. *Ibidem* est de colle. *Opus* est munitio.

P. 151. C. 45. *magnum numerum — detrahi.*] Lectio est valde perturbata. Resectis additamentis, veram scripturam hanc restare puto: *magnum numerum impedimentorum ex castris producti,*

mulionesque — 7. Voluit aliquis monere, impedimenta esse h. l. mulos, impedimenta gestantes; (de qua significatione vid. Hotomannus ad h. l., Oudendorp. ad Frontin. 2, 1, 11.) ergo addidit *mulorum* in margine, quod et Hotomannus tolli voluit. Ex hoc ortum porro est, *eque iis stramenta detraxi*, quae verba in metaphr. Gr. plane non leguntur, et singula per codices, ubi exstant, dubitationem habent: ut rursus omnia illa, *mulorumque product eque iis stramenta*, a libris quibusdam penitus absunt. Certe locus est additamentis onustus. *M.* Scaliger dedit *eque iis*. Legebatur prius *neque in*. Ciacconius volebat *atque iis*. Davisius *deque iis*. Morus verum vidit. *Impedimentu* h. l. iumenta sunt, ut apud Suet. Calig. 51. ubi vid. Graevius et Oudend.; vid. et Polyaeus l. c.

P. 151. C. 45. *eodem jugo.*] versus eundem colleim.

P. 151. C. 46. *recta regione.*] Hoc est superfluum interpretamentum, quo aliquis explicare voluit verba *si null. amfr. interc.*

P. 152. C. 46. *quidquid huic.*] sc. ascensui, qui fit recta regione.

P. 152. C. 46. *circuitus mollit clium.*] efficit, ut per minus ardua clivi loca adscendatur.

P. 152. C. 46. *trinis castris.*] Supra cap. 36. diserte traditum est, singularum civitatum copias separatim collocatas fuisse. Ergo fuerunt singularum singula castra, quae numerantur ut plura et diversa, etsi unus exercitus est. Ex his Caesar nunc tria occupat. *M.* Dixerat paullo ante *densissima castra*, quia plura exiguo spatio posita. Non ergo opus hic cum Davisio legere *tribus densissimis castris*.

P. 152. C. 46. *Teutomatus.*] vid. c. 31.

P. 152. C. 46. *super. corp. part. nudata.*] thorace deposito. *Hotoman.*

P. 152. C. 47. *quacum erat concionatus.*] Lectio haec est perabsurda. Sensum ejus Gr. metaphrasis sic expressit: *ad quam concionem habuerat*. Sed ut monuit Vossius et res declarat, tum non fuit tempus concionandi, nec dicitur Latine, *cum populo concionari*, pro, concionem habere ad populum. Igitur probo Vossium, Cellarium, alios, qui, quoniam nihil melius reperiri potuit, Gryphianam editionem secuti sunt, in qua legitur, *qua tum erat comitatus*, undecumque demum haec lectio fluxerit. Sic legio, Caesarem comitans, distinguitur a ceteris, magno spatio remotis. Et sic diserte Jul. Celsus pag. 142. describit: *substitit legio, quae propinqua erat altera; vero remotior* —. *M.* Sanatam lectionem recepi. *Oberlin.* Recepit quidem Gryphianam: *qua tum erat comitatus*; at speciosa magis quam vera haec lectio videtur. Cum Oudendorpio dedi vulgarem, quam omnes codices ad unum porri-

gunt. Neque tamen amplexor eam, quippe sensum efficit frigidior: suspicior potius, aut primitus exaratum fuisse *legionis decimae, apud quam erat commoratus* (unde librarii depravando vulgatum suggererent), aut cunctis verbis, usque ad *constitere*, tamquam haud sanis, necessariam esse medelam. St. [Si cui probetur conjectura *commoratus*, ne opus quidem erit mutare *quacum in apud quam*. Ut enim apud Senec. in ep. 2 & 32. est *morari cum* —, sic Caesar dicere poterat *quacum erat commoratus, W.*]

P. 153. C. 50. *ab latere nostris aperto.*] ubi ad nostros adiri poterat. De Aeduis vid. c. 45. extr.

P. 153. C. 50. *simil. armorum.*] Arma Gallicis armis similia habebant, ideoque hostes esse videbantur.

P. 153. C. 50. *humeri exerti.*] vestibus nudati. *Davisius.* Ut B. C. 2, 35. *humerum apertum.* Statius Theb. 4, 235. *Exerti ingentes humeros.* Ovid. Met. 2, 270. *brachia exserere.*

P. 153. C. 50. *pacatis.*] Libri scripti multi, *insigne pacatum*, h. e. insigne pacis et amicitiae; quam lectionem in poeta praeferrem.

P. 154. C. 52. *exposito.*] i. e. exposito simul illo.

P. 155. C. 53. *quae ante senserat.*] Cf. cap. 43. extr. Nolebat ita discedere, ut fugere videretur.

P. 155. C. 53. *nihilo magis.*] non magis tunc descendebat, quam antea descenderat: haerebant enim Galli in montis superiore parte: vid. c. 46. et quamquam Romanos insecuti descenderant, cap. 51, tamen in munitiones fuerant reducti, ibid. Altera lectio, *nihilo minus*, etsi est plerorumque codicum, tamen per ipsam rem falsa est: nam palam est, Gallos detrectasse pugnam acie instructa. Verum sensum metaphr. Gr. expressit. *M.* Quantum video, vitiosum id *minus* omnes codices obsidet.

P. 155. C. 53. *reduxit.*] scil. Caesar.

P. 156. C. 55. *aut itineris.*] Haec verba a multis codd. et edd. absunt, nec Graecus habet.

P. 156. C. 55. *si ab re fr. — Prov. excl. possent.*] Et hic locus laborat additamentis. Veram scripturam, reliquis omissis, esse puto hanc: *si re frumentaria Romanos excludere possent*, h. e. si litoribus obequitando possent impedire, quo minus Romani frumentatum irent. Ergo non modo commeatum, Novioduni paratum, vastarunt; sed nunc quoque occasionem frumentandi iis eripiunt. Jam videamus de varietate lectionis, et vestigiis additamentorum. Primo in Jul. Celso p. 147. nihil est de hoc, Gallos e Provincia excludere Caesarem conatos esse. Secundo, non potest intelligi, quomodo voluerint Caesarem excludere Provincia, h. e. ea parte Galliae, quae dicitur Provincia, (nam haec semper est in his libris Provincia) quum Caesar tunc non fuerit prope Provinciam, nec eo contenderit: Aeduos enim tunc aggressus est. Tertio, ex-

cludere his positum h. l. ferri non potest; quod ii senserunt, qui pro *excludere* posteriore loco scripserunt *expellere*, ut in codd. quibusdam legitur. Quarto, inopia frumenti Caesarem non exclusissent Provincia; sed eo se recipere coegissent. cf. cap. 59. Igitur quum aliquis lector, non satis attentus, explicare vellet verba Caesaris, *re frumentaria*: adscripsit margini, *inopia coactos*, quasi sensus esset, per rem frumentariam, per ejus inopiam. Quum deinde vellet ostendere, unde *excludere* voluerint, addidit, *e Provincia*. His immissis in contextum verborum, duplicatum est *excludere*, additumque est *aut*. Ceterum ut plerique codd. *ab re frum.* habent, sic alii omittunt *ab*, unus *aut* pro eo posuit, quae omnia sunt assuta. Sed utatur per me quisque suo sensu. *M.* Plane mihi videtur rem acu tetigisse Morus; itaque verba intrusa uncis inclusi. Davisius contra volebat: *si ab re frumentaria Romanos excludere et adductos inopia in Provinciam repellere possent.*

P. 156. C. 57. *supplemento relicto* — *Agedici*.] Ergo Caesar, ad Ligerim versans, nesciebat, Labienum, ab eo remotum, reliquisse Agedici copiarum partem; neque adeo potuit Agedico timere, ut Ciacconius c. 56. legi voluit.

P. 157. C. 58. *Melodunum*.] Sic codd. omnes. Scaligerum, qui *Metiosedum* legi voluit, improbavit Cellarius ad h. l. et in opere geographico T. I. L. 2, 2. *M.* Scil. *Melodunum* erat supra Lutetiam in Senonibus; *Metiosedum* infra in Parisiis. Vide not. ad c. 61.

P. 157. C. 59. *secundo motu*.] qui prospere successerat.

P. 157. C. 59. *itinere et Ligeri*.] transitu Ligeris.

P. 158. C. 61. *exercitus*. (pedites) *equitatusque*.] *M.* Sic *exercitus* pro *peditatu* etiam B. C. 3, 38. Sic fere et Silius 13, 308. Simili modo *milites* opponuntur *equitibus* 5, 10. B. C. 2, 41. itemque *homines* B. C. 2, 39.

P. 158. C. 61. *tumultuari*.] passive, 'ut alia' deponentia. V. Perizon. ad Sanct. 3, 11. p. 318.

P. 158. C. 61. *Metiosedum*.] Videtur esse *Meudon* infra Lutetiam. Male alii pro oppido *Corbeil* habent. Discedit hic a Valesio et sequacibus D'Anville in Not. de la Gaule p. 456. ubi *Metiosedum* non a *Meloduno* diversum arbitratur, nec de loco infra Lutetiam sito hic agi. Cardo rei vertitur in quaestione, de iisne navibus hic sic sermo, quae secundo, an quae adverso flumine erant progressae; prius mihi videtur potius, quia parva manus iis opponitur. Cf. Cellarius G. A. 2, 2. §. 74. Le Beuf (in opere cit. ad cap. 11.) T. I. p. 159. quaerit *Metiosedum* in loco dicto *Josay* paullo supra Lutetiam, qui nomen ceperit ex *Josedum* per diminutionem nominis antiqui. Id ipsum jam Glareano placuerat in notis ad h. l.

P. 159. C. 62. *contra castra Lab.*] e regione castrorum. Vid. cap. 61. extr. *M.* Sic B. C. I, 56. *contra Massiliam.* B. H. 27. *contra Pompejum*, ut heic alii *contra Labienum*.

P. 160. C. 63. *requirunt.*] desiderant, amissam sentiunt. *Clarkius.* Sic et Cic. pro Mil. I.

P. 160. C. 64. *XV. mil.*] Epexegesis. al. *milium.* Sed v. I, 49. ubi similis constructio.

P. 160. C. 64. *resedissee.*] al. *residissee.* Sic et ed. Mediol. 1478. Metaphora ab extincta flamma.

P. 161. C. 65. *a trib. mil. — Romanis.*] Equites h. l. non sunt ii milites, qui peditibus opponi solent; sed cives ordinis equestris, quales c. 60. init. intelliguntur.

P. 162. C. 67. *Eporedirix.*] Ejus, de quo sermo c. 54., pater vel avus.

P. 162. C. 68. *ut pro castris.*] i. e. eo ordine, quo.

P. 162. C. 68. *Alesiam circumv. instit.*] De hoc loco, quem equidem propter rei militaris ignorationem non satis intelligo, neque explicare audeo, exstant duae disputationes doctissimi militis, Guischardi seu Quinti Icillii (*Mémoires militaires sur le Grecs et les Romains.* T. I. p. 282, ubi suis verbis suoque modo hanc omnem Caesaris narrationem repetiit. Item: *Mémoires sur plusieurs points d'antiquités militaires.* T. 4. p. 131. ubi plura subtilius et uberius explicat). In altero libro etiam tabula est, obsidionis adumbrationem exhibens: unde vel periti, vel diligentius rem cognoscere et cum Folardi disquisitionibus comparare volentes, plura haurire poterunt. Etiam Lipsius (*Poliore.* 2, 2.) locum hunc persecutus est. Rem omnem Plutarchus (in *Caes.* c. 27.) breviter narravit. Orosium (6, 11.) conferre, vix operae pretium est: nec prodest multum Julius Celsus (p. 155.). Nec locus Dionis Cassii (40, 59. 40.) ad rem intelligendam sufficit, nisi Caesaris narratio fuerit ad manus.

P. 163. C. 69. *duo flumina.*] Lutosa et Osera.

P. 163. C. 69. *castella XXIII.*] *César établit vingt et trois redoutes placées de distance en distance autour de la montagne, que les troupes de Vercingetorix avoient occupée.* Guischardus (T. 4. p. 137. et *Défense des Mém. milit.* p. 495.) Conf. de B. Civ. 3, 43.

P. 163. C. 70. *intermissam collibus.*] mediam inter colles, vacuam colle, non tectam colle aliquo. Cf. c. 17.

P. 163. C. 70. *angust. portis relictis.*] quia non nisi portae angustae reliquae erant, per quas intrarent. Sic exposuit Ouden-dorpius. Qui *relictum* putarunt esse *desertum*, hi tollere voluerunt *relictis*, etsi codd. omnes habent. *M.* Majores portae fossa et maceria obstructae fuisse videntur.

P. 163. C. 71. *consilium — dimittere.*] Sic Nepos Hannib. 13. *tempus facere finem.* Vide et infra 8, 44.

P. 164. C. 71. *qua erat n. op. intermissum.*] ubi nondum erat aliqua munitio nostra; nondum enim eam perfecerant Romani.

P. 164. C. 72. *reduxit.*] remotas esse, distare voluit; ita instituit, ut distarent. De difficultate numeri, *pedes CD*, disputat Guischardus p. 143. sqq. vultque legi, *passus CD. M.* Recte omnino. nam et Graecus ponit *tria stadia*, quae conficiunt passus 375. et quae sequuntur, huic lectioni favent. Nullus ergo dubito repone *passus*. Opera haec Caesaris impense laudat Vellejus 2, 47.

P. 164. C. 72. *hoc consilio.*] Rem optime illustravit Guischardus T. 4. p. 144. *Ce fossé perdu ne pouvoit avoir pour objet que de former autour du poste de l'ennemi une enceinte moins grande et moins difficile à garder que celle de la ligne (munitio XI. milium passuum), et de procurer aux soldats la liberté de travailler derrière cette enceinte, sans avoir à tout moment à craindre les traits et les sorties des Gaulois.*

P. 164. C. 72. *quoniam — corona cingeretur.*] quoniam necesse fuisset, tanti ambitus munitionem instituere, scilicet XI. milium passuum (v. c. 69.), nec posset tamen hoc totum opus, haec tota munitio, militum praesidiis ubique, circumcirca, obtineri. *M.* Pro *corona cingere* dicitur alias *coronare*. Vide Statium Theb. 2, 526.

P. 164. C. 72. *corpus.*] Munitio nullo modo dici potest *corpus*, etsi codd. quidam hoc verbum habent. Ergo ex aliis codd. recte receperunt alii editores *opus*. *M.* Sed invitis codd. et edd. vet. Itaque Oud. restituit *corpus*, quod saepe denotat omne id, quod ex plurimis membris in unum coalluit; sic de re publica, de exercitu, de libris dicitur. Cf. Victorius l. c.

P. 164. C. 72. *duas fossas.*] *Ces deux fossés bordoient les remparts de l'une et de l'autre ligne.* Guischardus (T. 4. p. 153.) Sed fortasse nondum satis confectum est, ubi potissimum et quales fuerint hae duae fossae. *M.* Ea de re maxime certarunt Guischard et Lo-Looz. hujus ultimum scriptum prodit 8. Bouillon 1776.

P. 164. C. 72. *lorica et plutei.*] h. l. eandem rem expriment, ut Vossius ad h. l. et Guischardus p. 160. monuerunt.

P. 164. C. 72. *pinnae.*] vid. ad 5, 40.

P. 164. C. 72. *cerui.*] stipites s. trunci furcati, quos Gesnerus in Thes. L. L. non male confert cum eo impedimento, quod hostium impetum retardat, et a nostris dicitur *Spanische Reuter*. vid. ad Liv. 44, 11. Scriptores laudavit Broukhus. ad Tibull. 4, 1, 84. quem et ipsum Gesnerus jam contulit. Explicatio Guischardi (T. 4. p. 160.) haec est: *Une fraise de palissades avec leurs branches taillées en pointes semblables aux bois de cerf.*

P. 164. C. 73. *deminutis n. cop.*] ut adeo deminuerentur copiae.

P. 165. C. 73. *delibratis.*] (Al. *dolabratis.*) Codd. optimi habent *delibratis*, i. e. cortice nudatis: et sic in Gr. metaphr. Veteres non tam dixerunt *dolabrare*, quam *dolare*, quum voluerunt exprimere, aliquid dolabra aptare. Sic Oudendorp. de h. l. iudicavit, *M.* Et in editione posteriore edidit. bene. sequor. Oberl.

P. 165. C. 73. *ab ramis eminebant.*] ea parte tenus, qua rami enati erant, tegebantur, ab ea inde parte eminebant.

P. 165. C. 73. *se ipsi — inducant.*] Sic et c. 82. Graecismus.

P. 165. C. 73. *vallis.*] Hi valli sunt ipsi illi trunci et rami praeacuti. De cippo et quincunce vid. Ind. ap. Mor. et Oberl.

P. 165. C. 73. *paullatim — fastigio.*] extremitas scrobis infima erat angustior, quam summitas s. summus margo. Ergo fastigium est extremitas infima. Oudendorpius jam contulit Virg. Georg. 2, 288. *forsitan et scrobibus quae sint fastigia, quaeras.* et monuit, lectionem alteram, *ad summum pro ad infimum*, esse a correctione eorum, qui fastigium putarint non nisi de extremitate summa dici. St. [Digna videtur Servii ad hunc Virg. locum observatio, quae hic subjungatur: *Fastigium et summæ et infimæ partis possumus dicere, sicut altum et mare et coelum dicimus. Hinc est Coelumque profundum, quum et puteus sit profundus. W.*]

P. 165. C. 73. *singuli — exculcabantur.*] in singulis scrobibus singuli pedes, s. spatium unius pedis, terra calcata replebatur. Ergo una pars scrobis terra plena erat; reliqua, ut sequitur, virgultis integebatur. Sic intellexerunt Glareanus ad h. l. qui breviter et perspicue exposuit, item Lipsius (Poliorc. 2, 2.); et Oudendorpius. Quodsi non totus scrobs terra plenus fuit, falsa est codd. quortumdā lectio, *singuli* (sc. stipites) *ab infimo solo pedes tres* (altitudine trium pedum) *terra exculcabantur*: nam totus scrobs fuit tres pedes altus; sed non totus fuit plenus terra. Ceterum sunt et aliae varietates, quae locum interpolatum esse arguant. An *exculcare* alibi sit calcando replere, dubito. Locus est incertae lectionis.

P. 165. C. 74. *XIV — complexus.*] in circuitu XIV. milium passuum.

P. 165. C. 74. *pares muntiones perfecit.*] Guischardus T. 4. p. 162. intelligit aliam circumvallationem quatuordecim milium passuum, quae (relate ad eam, quam Caesar c. 69. descripsit, et undecim milium passuum circuitu fuisse dixit,) est exterior. Quae idem ille, accomodate ad rem militarem contra adversarium suum disputat, ea non sunt harum notarum. Illud unum quaeso, ut aliquis ad haec verba attendat: *muntiones pares*, et *eiusdem generis*, (sed fortasse hic est pleonasmus), et *diversae* (quatenus?), et *diversae ab his* (a quibus?). Hoc quid sit, quia non satis possum assequi, nec probare nec improbare audeo. Adjeci versionem

Guischardi: *Ce travail fini, il fit faire des ouvrages de la même espèce du côté opposé contre l'ennemi du dehors.*

P. 165. C. 74. *exteriorem hostem.*] Intelligit eum equitatum, quem Vercingetorix castello dimiserat (c. 71.) et copias, ab illo equitatu collectas, qui omnes ne mox adventarent, verendum erat.

P. 165. C. 74. *ejus discessu.*] quia ille (hostis, s. equitatus) discesserat (e castello). Sic cepit Guischartus T. 4. p. 167. et in Mémoires militaires T. 1. p. 299.

P. 166. C. 75. *Ambivaretis.*] Diversi sunt ab Ambivaritis, supra 4, 9. commemoratis: variant etiam libri h. l. ut nec de lectione certi simus. *Cellarius.*

P. 166. C. 75. *Aul. Bran. Bran.*] Haec omnia sunt incerta: nec constat, qui sint, nec ubi sint, nec, utrum tres, an duo populi sint. *M.* D'Anville Not. de la Gaule p. 129. suspicatur esse populum situm in hod. *Briennois* ad Ligerim. Forsan illud *Brannoviis* e varietate lectionis irrepsit. Uncis inclusi. *Oberl.*

P. 166. C. 75. *Eleutheris Cadurcis.*] Cadurcos populum Galliae fuisse, certum est. vid. Strabo 4. p. 191. Si ergo horum pars fuerunt Eleutheri, jure quaerit Ritterus in hist. Gall. p. 30. unde cognomen Graecum *eleutheroi* habuerint, et in quo eorum libertas fuerit. Existimat ergo, aut Eleutheros esse populum peculiarem, nobis ignotum, vitiata fortasse verbi scriptura (et variant codices): aut Eleutheros mutari posse in *Elentheros*, h. e. peregrinos, qui aliunde venerint in ista loca: nititurque eo, quod in Celtica lingua *el* sit peregrinus, *ellend* (*fremd Land*) extera terra, *ellenther* extraneus.

P. 166. C. 75. *Velaunis.*] Nec hujus verbi scripturam satis certa est. Cf. Ritter l. l. p. 27. De Gabalis dixit p. 28. (cf. supra c. 7.). De Rutenis p. 33.

P. 166. C. 75. *Helviis.*] MSS. omnes corrupte *Helvetiis*, *Elvetiis*, Rursus profertur lectio *Helviciis*, *Heleutheris*, *Eleutheris*. Vossius reposuit *Helviis*, idque Oudend. in schedis Pulmanni reperit.

P. 166. C. 75. *Petrocorii.*] incoluerunt eas terras, quae hodie dicuntur *Perigord*. Monuit Cellarius. Cetera vid. apud Ritterum in hist. Gall. p. 34.

P. 166. C. 75. *Bellocassis.*] Plerique hoc putant depravatum e *Velocassis*, qui 2, 4. & 8, 7. commemorantur.

P. 166. C. 75. *Caletes.*] Sic cod. Ortelii. Vossii *Caletos*. ut non sit dubium nomen. nec tamen D'Anville p. 192. audet rejicere nomen *Cadetum*, quod est in aliis, etsi, qui, quales fuerint, ignorare se profiteatur.

P. 166. C. 75. *Lemovices.*] Quam jam ante sint nominati, delent quidam hoc nomen: Valesius in notit. Galliae p. 269. putat,

duos fuisse populos s. partes gentis Lemovicum. Haec Cellarius ad h. l. scripsit. Verbum *Venetii* a plerisque codd. abest h. l. *M. Valesius* in Not. Galliae dat *Leonenses*. D'Anville malit *Leonices* vel *Leônices*. (de S. Paul de Leon.) p. 409.

P. 166. C. 76. *numerus inibatur.*] His verbis explicatur verbum *recensere*.

P. 166. C. 76. *Vergasillauno.*] O-Brien citatus ad 1, 16. nomen dignitatis fuisse ostendit e lingua Celtica: *feär-go-saighlean*, vir ad vexillum, vexillarius, *banneret*.

P. 167. C. 76. *ancipiti proelio.*] undique, a fronte et a tergo. Sic et Curr. 8, 9, 7. Cf. et B. C. 3, 72.

P. 167. C. 77. *nec stultitia.*] Duplex negatio more Graecorum, ni subaudias, *velitis*.

P. 167. & 168. C. 77. *Quid ergo? — putatis?*] Quum cogito varias lectiones, puto sic legendum: *Quid* (pro, cur) *ergo Romanos in il, ult. mun. quotidie exerceri putatis?* ut omnia sine distinctione cohaereant, et istud *animinte causa*, ut interpretamentum, tollatur. Nam in aliis codd. est: *Romanorum animos*, omisso deinde verbo *causa*. In alijs est *animi causa*, omisso *ne*. In alijs est lectio vulgata. Ergo est mera explicatio in his additamentis. *M.* Mihi vulgatum praeplacet, quod et exprimit Graecus interpres. *Oberl.*

P. 167. & 168. C. 77. *ulterioribus munitionibus.*] v. cap. 74.

P. 168. C. 77. *iis utimini.*] Leg. *his*, nam ad Romanos refertur.

P. 168. C. 77. *corporibus vitam toleraverunt.*] mactarunt infantes, et inutiles ad bellum, et sic famem depulerunt.

P. 168. C. 77. *Nam quid illi bello* (a Cimbris illato) *simile fuit* (cum his rebus, quibus nunc utimur, cum his miserijs, quibus nunc vexamur)?] Hunc verborum sensum, paulo obscuriorem, qui non animadverterant, pro *illi bello*, quod in omnibus codd. legitur, posuerunt *huic bello*, faciliore sensu: inter quos est metaphrastes Graecus.

P. 168. C. 77 *finibus quidem.*] Notat *quidem* profecto, Restituit particulam omissam vulgo Oud.

P. 168. C. 78. *ad Crit. sent. desce.)* Etsi codd. omnes, praeter Oxon. et metaphr. Graecam, legunt, *a Crit. sententia discedant*: tamen falsa est haec lectio. Perturbata sunt porro verba, quae sequuntur: nam in multis codd. est: *illo tamen tempore ut. —*

P. 168. C. 78. *Mandubii.*] Alesia Mandubiorum oppidum est. Conf. cap. 68.

P. 168. C. 78. *dispositis custodiis.*] Abstractum pro concreto. Sic et 2, 29.

P. 169. C. 79. *abditas.*] i. e. sejunctas, abstractas. nil ergo mutatione opus.

P. 170. C. 81. *campestres munitiones.*] sunt eae, quas c. 74. descripsit. In aequiore loco factae erant.

P. 170. C. 81. *librilibus.*] Librilia appellantur instrumenta bellica, saxa scilicet ad brachii crassitudinem, in modum flagellorum loris revincta. *Festus.*

P. 171. C. 83. *superiorum castrorum.*] quae in superiore s. edito loco erant, ut mox ipse Caesar describit. Extremo capite his opponuntur munitiones campestres, de quibus c. 74. dixit.

P. 171. C. 83. *C. Caninius Rebilus.*] De hoc nomine v. Ursinum in fam. Rom.

P. 171. C. 83. *quoque pacto.*] quisquis modus administrandae rei necessarius fuerit, quicumque casus se obtulerit, *auf jeden Fall.*

P. 171. C. 84. *a castris.*] Fuerunt castra Vercingetorigis, ut cap. 70. extr. diserte dicuntur. Haec castra ibidem munitiones appellantur, etiam dicuntur maceria et fossa. Atqui de hac maceria et fossa, sub muro Alesiae ducta, dictum est c. 69. Sunt igitur Vercingetorigis castra ipsa illa maceria et fossa. Hoc ergo est, *a castris profert.* Nec video, cur non potuerint longurii et musculi et reliqua in illa munitione s. castris esse fabricata et reposita: nec credo, etsi Vercingetorix cum suis in oppidum reversus est (c. 82. extr.), plane nullum praesidium horum castrorum relictum esse: immo revera relictum fuit (cap. 70. extr.). Quodsi relictum est, potuerunt ibi istae res et confici et asservari. Vidit hoc Clarkius, tamen non probavit; sed Oudendorpius tenet hanc lectionem. Equidem puto, si quis superiora attente legerit, eum ne dubitaturum quidem esse hoc loco: nec tam multa dixissem, nisi tot dubitationes et emendationes prolatas reperissem, omnes illas inde natas, quia, castra Vercingetorigis quae essent, non potuerant assequi. Alii ergo interpretes corrigendum putant locum: nam Glareanus dicit, *a castris* nihil ad sensum facere, esse ergo *rastris* legendum. Hotomanno placuit, *contos* legere, Lipsius (Poliorc. 1, 9.) voluit scribi, *ac crates*; quod et Ciaconio visum est, quia Vercingetorix non castris, sed oppido se continuerit. Metaphr. Graec. non diserte vertit illud *a castris*. Sive autem *castris*, sive *a castris*, sive *e castris* legatur, (ita enim variatur lectio); id nihil differt, nec est in hac varietate caussa mutandi loci.

P. 171. C. 84. *musculos.*] vid. Ind. Mori. [Ipse Caesar usum musculorum exponit B. C. 2, 10. & 11. *W.*]

P. 171. C. 84. *quod suum per. — constare.*] quia non possunt ipsi omnibus in locis adesse, non ipsi semet ipsos defendere, intelligunt, ab aliorum virtute pendere, utrum evasuri sint periculum, nec ne. Non pauci pro virtute habent salute, quod eodem reddit, si res omnino spectetur; sed non opus est hac lectione.

P. 171. C. 85. *auxilium*.] Hoc verbum, quod exciderat, e metaphr. Graeco. et quibusdam codd. Davis. et Oudend. recte restituerunt. *M.* Cf. Drakenb. ad Liv. 6, 6.

P. 171. C. 85. *tempus*.] Post hoc verbum frustra additur vulgo *praedicat*.

P. 171. C. 85. *contendi*.] sic amat noster, ut *hiemari*, *pugnari*, *veniri*.

P. 172. C. 85. *Exiguum — momentum*.] Haec verba non intelligo, etsi video, describi locum, de quo c. 83. dixerat: *erat collis — castra fecerant*. Legerim, *Iniquum loci fastigium m. hab. mom.* Exstat enim *iniquum* in codd. fere omnibus et metaphr. Gr. Sic *fastigium* est collis declivitas, et haec declivitas dicitur *iniqua*, ut cap. 83. Quia ergo Romani in declivi ideoque iniquo et difficili loco erant, magnum haec res habebat momentum, ut ibi valde laborarent. Verba *ad declivitatem* puto orta ex interpretatione, quum quis vellet fastigium explicare, et *declivitas* adscriberet; id deinde mutatum, aptatumque constructioni utcumque, irrepsit. Sed utatur quisque suo sensu. *M.* Oudend. praefert *exiguum*. Utraque lectio bonum sensum offert. Utra sit auctoris, dubium.

P. 172. C. 85. *Agger*.] terra congesta, accumulata. Sic et cap. 57. & 86. *aggere fossas explent*.

P. 172. C. 85. *quae in terram —*.] sunt lilia et stimuli. vid. cap. 73.

P. 172. C. 88. *ex colore vestitus*.] Haud dubie intelligitur paludamentum, quod fuisse rubicundi ut plurimum coloris, neminem fugit. Quum autem non proprium Caesari fuerit, gestare paludamentum, sed omnibus imperatoribus commune: dudum existimaram, verba, quae sequuntur, *quo insigni in proeliis uti consueverat*, ab aliquo in margine notata esse, et in textum irrepsisse, quum e notis Brantii et Davisii ad h. l. intellexi, jam Lipsium (in analectis ad libros de milit. Rom. 2, 12. pag. XII) idem censuisse. Nam quod Davisius suspicatur, Caesarem vestitu singularis coloris usum esse, id nullo nititur fundamento.

P. 173. C. 88. *Lemovicum*.] Male alii *Germanorum*, *Remorum*, *Sequandorum* et quid non? Interpres Graecus bene habet.

P. 173. C. 89. *Vercingetorigi deditur*.] Narrat Dio Cassius (40, 41), Vercingetorigem, fretum pristina Caesaris amicitia, improviso ad Caesarem, in tribunali sedentem, accessisse, supplicemque veniam rogasse; sed hanc ipsam ob causam, quoniam amicitiae jura violaverit, in vincula coniectum, in triumpho ductum et tandem interfectum esse. Conf. 43, 19.

P. 174. C. 90. *Rutilum attribuit*.] adiutorem, non collegam, ut Celsus habet pag. 159.

P. 174. C. 90. *litteris Caesaris*.] haec verba in aliis desunt.

P. 174. C. 90. *supplicatio*.] Quid precatio sive obsecratio, gratulatio sive supplicatio et alii actus tales sacri differant, docet Valer. Max. 1, 1.

IN LIBRUM VIII.

P. 178. PRÆF. *deprecatio inertiae*.] quae oritur ab inertia, quum quis rem declinat, quia ipse iners est.

P. 178. PRÆF. *rerum gestarum Galliae*.] Haec verba absunt ab uno codice. Vossius. Liceat singulas hujus corrupti loci varietates enotare, ut cuiusvis lectori liberum sit iudicium. *M. Galliae*, id est in Gallia. Sic et c. 48. item Sallust, Jug. 53. *Numidia* pro in Numidia. Florus 1, 18. *Lucaniae*.

P. 178. PRÆF. *comparandos*.] Sic codd. recentissimi. *comparantibus*: sic codices duodecim antiqui et editiones Beroaldinae priores. *Comparentibus*: sic codex unus, isque antiquissimus. *comparandis*: cod. Oxon. qui et ipse bonus est. *M.* Forsan legendum *commentariis* et post *comparandos* subaudiendum *commentarios*: tum *contexui* significaret *adtexui*, addidi. Sic Oud. Hausius mavult *non comparandis* scil. cum meis his; sensu eodem, sed constructione minus commoda.

P. 178. PRÆF. *novissimumque ac imperfectum*.] Plerique MSS. et edd. vet. *novissimumque imperfectum* habent. *novissimeque imperfectum*: sic tres codd. satis boni. *novissimum ac imperfectum*: sic duo codd. recentes. *novissimeque imperfecta*: haec est lectio vulgaris. *M.* Lego *ac imperfectum* et plane sic Sueton. in Caes. c. 56. de Hirtio. Oberl.

P. 178. PRÆF. *Caesaris nostri — confeci*.] Quis ergo facile dixerit, quaenam hujus loci vera lectio sit? Si non temerarium videtur, proponam, quomodo locus mea qualicumque sententia legi possit: *Caesaris nostri commentariis comparentibus* (qui comparent, adsunt, non interciderunt), *superioribus* (qui hunc librum octavum antecedunt), *atque insequentibus* (qui hunc librum octavum sequuntur), *contexui novissimum* (ultimum adieci librum libris septem de Bello Gallico, ultimum item libris tribus de bello civili), *atque imperfectum* (eum librum, qui non absolutus erat: is est tertius de bello civili, vere abruptus. v. ejus caput ult.), *ab rebus gestis Alexandriae confeci* (feci, ut esset integer, perfecti), *usque ad exitum* — —. Cui placuerit varias lectiones examinare, is nihil a me sine codicibus receptum, quaedam e conjectura esse omitta reperiet. Singula vindicare, vix opus est. Nam id, quod adest, quod in omnium oculis et manibus versatur, dici, *comparere*, neminem fugit. Et fortasse Caesar scripserat plura de his bellis, quam quae servata sunt; fortasse noluit schedas omnes servari, quia non redegerat in ordinem; ut adeo Hirtius loqueretur de his, quae

comparerent adhuc. Quod novissimum *commentarium* dicit novissimum librum, et *unum* librum appellat *commentarium*, id est e consuetudine hujus scriptoris: nam singulos libros appellat singulos *commentarios*. v. c. 4. 48. et passim. De significatione verbi *conficere* non dubitabunt, qui, quid sit *conficere negotium, numerum*, et alia, cogitaverint; etsi *librum conficere* alibi plerumque simpliciter est *scribere, consignare*. Sed, ut dixi, tantum suspicor, sic legi posse. *M.*

P. 178. PRÆF. *sed vitae Caesaris.*] Hodie tamen non exstant ea omnia, quae hic scriptor addidit. v. libr. de B. Afr. extr. aut adeo de B. Hispan. extr., etsi non constat, an liber de B. Hispan. sit ab eodem auctore, qui lib. 8. de B. G. et libros de B. Alex. et Afr. scripserat. *Morus.*

P. 178. PRÆF. *Quos qui legent.*] Quoniam dicit *quos* numero plurali, necesse est, ut superiora verba sic intelligantur, ut duobus diversis libris agnoscamus ab hoc auctore continuatos esse *commentarios Caesaris*.

P. 178. PRÆF. *praebita, facultas.*] vid. admonitionem, libris de B. Gall. a me praemissam. *M.*

P. 178. PRÆF. *aliter audimus.*] alii *audivimus*. Male. Sermo est de eo, quod vulgo fit.

P. 178. PRÆF. *pro testimonio.*] quorum ipsi testes et spectatores fuimus.

P. 179. C. 1. *a super. aestate.*] Aut non nimis urgendum est hoc: bellum enim renovatum est ipsa hieme (cf. 7, 8 — 10.): aut, idque potius, cum Clarkio e cod. regio istud *a* tollendum. *M.* Non id necesse, si de superiore aestate non ejus anni, sed praecedentis capias; imo, si malis, ipsa aestas anni praecedentis intelligi potest.

P. 179. C. 1. *inissent.*] coepissent. Sic duo codd. optimi. Alii *intulissent*.

P. 179. C. 1. *tali mora.*] expectando, donec complures exercitus, diversis locis adversus Romanos bellantes, eos sensim debilitassent.

P. 179. C. 1. *praefecit.*] alii *praeficit*, quod praefert Clarke, sed saepe variatur tempus in historicis.

P. 179. C. 5. *incursionis.*] puto delendum: voluit aliquis explicare *signum hostium*, quod esse potest vel signum, quod hostes dant, (et sic ceperim hoc loco), vel, e quo intelligitur hostium *incursio*: adscripsitque ideo *incursionis*, ut adeo sit *sign. incurs. host.* Servant quidem codd. hoc verbum; sed unus codex antiquus et bonus habet *incursionibus*, in quo est causa suspicionis. *M.* Oud. inde malit *incursioni*, sed praestat sequi codicem.

P. 179. C. 3. *signum incendiis intelligi.*] Ut dicimus, signum dare re aliqua: sic et dici potest, signum intelligere (datum) re aliqua.

P. 180. C. 4. *condonanda.*] In omnibus codd. praeter unum recentem est *condonata*, sensu nullo: ergo vulgata lectio videtur hactenus e correctione fluxisse. Ciacconius voluit tolli: non male.

P. 180. C. 5. *conjectis stram.*] An *congestis*? Omnia vero verba: *partim Gall.* — *conteggit*: sunt incertae lectionis, nec unum fere est, quin alicubi aliter scribatur.

P. 180. & 181. C. 5. *inaedificata.*] non stramentis; foret enim absurdum; sed *inaedificata* est *ibi*, *illo loco aedificata*, et stramenta sunt materia, e qua aedificantur. In uno cod. est simplex, *aedificata*.

P. 181. C. 5. *militēs contegit.*] Omnino leg. *conjecit*. Sic 2, 16. *homines in locum (tutum) conficere*. M. Voss. volebat *collegit*, quod non probat Clarke. Mihi *conjecit* multum arridet. Oberl.

P. 181. C. 6. *quantum in ratione* (cogitatione, conjectura) *esset* (positum).] quantum posset cogitando conjectandoque intelligi.

P. 181. C. 6. *sumum.*] gravissimum. Sed Gronovius ad Liv. (26, 10.), ut Oud. monuit, intelligit bellum, in quo summa rei vertitur.

P. 181. C. 7. *colendorum.*] Si vel maxime e duobus libris vetustis et optimis praeferatur *incolendorum*: tamen et vulgatae sensus est, non remansisse ideo, ut agros illos s. regionem illam incolerent; quia sequitur: nam omnes fere demigrarant, s. nemo ibi incolebat. Cf. c. 3. & 5.

P. 182. C. 7. *in silva — palude.*] Leg. *in silva*, *impedita* (quae silva impedita erat, difficiles aditus habebat) *palude* (propter paludem). Voluerunt explicare illud *impedita silva*, ideoque adscripserunt *circumdatus*, (sic enim codd. fere omnes,) quod deinde edd. mutarunt in *circumdatus*. Sed et plures sunt varietates, neque satis certa scriptura demonstrari potest. Orosius (6, 11.) sic expressit: *locum cinctum atque impeditum undique paludibus capiunt*.

P. 182. C. 7. *pabulatio disjecta.*] quum disjecti, dispersi, alii aliis locis, passim pabula colligunt. Cf. c. 10. *Raris disjectisque ex aedificiis pabulum conquirunt*.

P. 182. C. 8. *functa.*] abest a plerisque libris: exstat tamen in bonis. M. Eadem locutione usus Seneca ep. 93. *functum omnibus vitae humanae stipendiis*.

P. 182. C. 8. *accidere hostibus.*] eorum oculis offerri. Notum est, rem dici accidere ad aures, animum, oculos, quae afficit oculos (cadit in oculos).

P. 183. C. 8. *depoposcissent.*] Dixerant hostes (v. c. 7.), se velle dimicare, si Caesar cum tribus legionibus veniret. Haec igitur promissio certaminis cum hostium numero certo est nunc illud, *deposcere* numerum certum.

P. 183. C. 8. *quadrato agmine.*] Non omnes eodem modo describunt hoc agmen. Adjeci ergo verba Salmasii (de re militari Rom. c. 10. p. 103. edit. Lugd. a. 1657.) qui, Quadratum agmeni, inquit, non dicitur, cujus latitudo aequalis sit in omnes adspectus longitudini; sed quod frontem habet recta linea exaequatam et ad extremitates angulos rectos. Hanc sententiam Salmasii repetiit Guischardus (Mémoires crit. et histor. sur les antiquités militaires T. I. p. 195.), et his verbis expressit: *La figure ressembloit à un parallélogramme quelconque à angles droits.* Probat deinde rem, illustratque multis exemplis, quibus efficit, quadratum agmen esse idem illud, quod Polybius (6, 58.) descripsit. Nostrum hunc locum Guischardus p. 227. tractat, et de illo *paene quadrato agmine* haec addit: *Comme la quatrieme légion marchoit séparée des autres et sur une seule colonne, la figure d'un quarré, que la marche parallèle des trois colonnes représente ordinairement, n'étoit pas parfaite.* Evincit quoque, quadrato agmine et triplici acie venire (vid. Ind. Mori in *acies*) eandem rem exprimere, et utilitatem agminis quadrati fuisse hanc, ut, si exercitus in itinere improvise ab hostibus opprimeretur, agmen consistens illico esset acies instructa, quae et ipsa dicta est quadrata. Ceterum cum his omnibus non confundendum est *in orbem pugnare.* vid. Ind. Mori in *orbis*. De quadrato agmine add. Schwebelius ad Veget. de re milit. 3, 20.

P. 183. C. 9. *certaminis periculo.*] vel, ut periclitarentur aleam certaminis; vel, quia periculum subeundi certaminis instabat. Malim posterius. *M.*

P. 183. C. 9. *in altit. depressa.*] uno verbo, profunda. Sic *in altitudinem erectus* foret simpliciter altus.

P. 183. C. 9. *castra castris confert.*] sua castra castris hostium propinqua, et e regione ponit. v. Ind. Mori in *conferre*.

P. 183. C. 9. *coronisque — inaedificari.*] Haud cunctanter fateor, me haec non intelligere, praesertim quum ne lectio quidem certa sit. Nempe vel deest *loriculam*; vel deest *coronis*; vel desunt verba, *pro ratione ejus altitudinis*, vel, ubi leguntur, variant rursus pluribus modis. Quid sit *lorica valli*, potest ex 7, 72. intelligi; et rogo lectores, ut illum locum conferant: sed quid sit, *loriculam valli coronis inaedificare*, id quaero. Oudendorpius sic explicat: *in summo rotundi valli fastigio aedificare loriculam.* Sed cur dixit *coronis*, plurali numero, si est fastigium seu margo summus? Rursus Gesnerus in Thes. L. L. non agnoscit verbum *loriculam*, et *coronis inaedificare* explicat sic, *lorica intermissa pin-*

nis inaedificare castra: dubitat tamen de lectione. Si quid in lectione incerta dici potest, legerim: *coronisque hoc* (scil. vallum) *pro r. a. inaedificari*. Coronae sunt ipsa illa lorica: quod verbum, ut fortasse notius, quum aliquis interpretandi caussa margini adscripsisset, venit in textum, et e casu sexto, *loricula*, factus est quartus. Jam vallum inaedificatur coronis s. lorica, quum circa marginem valli sit corona s. lorica. Quodsi ex architectura addatur, coronas esse projectiones s. prominentias parietum, quae hodie dicantur *corniche* (Kranz), de quo Laeti Lexicon Vitruvianum adiri potest: tanto minus mirum fuerit, coronis istiusmodi, circa vallum procurentibus, dici inaedificatum vallum, et has esse illam lorica, quae alibi dicitur. Dubito, an e loco Vegetii (de re mil. 4, 28.) exsculpi aliquid possit, ubi loriculam esse dicit fossam, vallo sudiisque et turriculis instructam. Sed nihil desinjo. *M.* Puto in explicatione Oud. acquiescendum. Locus Vegetii huc non facit. Addit Oud. et aliam conjecturam, quae minus arridet. Forsan *loriculam* huc irrepsit per errorem e sequentibus; abesse enim potest, ut Morus ostendit. Forsan et legendum *coronisque sive lorica*.

P. 183. C. 9. *deprimere fossam*.] fodere, (facere, ut fiat profunda).

P. 183. C. 9. *pontes constrati*.] tabulae, quae sic sternuntur s. ponuntur, ab una turri ad aliam porrectae, ut veluti in ponte transiri possit ex alia in aliam. Sic *conjunguntur* turres. *Transjecti constratique*, i. e. transversim strati s. positi. *M.* Vitruvius 1, 5. usum horum pontium transjectorum docet hunc, ut, si hostis quam partem muri occupasset, contignata illa, qui repugnabant, possent rescindere. Sic hostis pergere haud poterit. Deprehendit hunc usum in vetere munitione urbis nostrae a. 1730 vir eximio dignus elogio, b. m. Andr. Silbermann, remque in tabula aeri incisa exhibuit in Local-Geschichte der Stadt Strassburg, fol. 1775. p. 12. *Oberl.*

P. 183. C. 9. *frontes*.] pars anterior pontis.

P. 183. C. 9. *viminea lorica turris*.] vid. dicta ad 5, 40.

P. 183. C. 9. *permitteret*.] Notat talem factum, quo tela pertingant ad hostes. Sic et apud Lucanum 1, 4, 651.

P. 183. C. 10. *auxilia Gallorum*.] quae constabant Gallicis militibus.

P. 184. C. 12. *elic. nostros insidiis*.] i. e. ad insidias, ad locum, ubi insidiae positae erant. Sic explicavit Oud. Locus non intellectus variatus est scribendo; *insidiae*, in *insidiis*, et vulgo in *insidias*. *M.* Similia sunt B. C. 2, 19. *deducere praesidio*. Afr. 16. *oppido represserunt*. et apud Lucanum 2, 685. *discussere salo*.

P. 185. C. 14. *expeditos*.] sine impedimentis. Ergo nunc tanto major carrorum copia erat, quia impedimenta in agmine erant.

P. 186. C. 14. *muniebatur.*] ipso situ ab aditu repentino tuta erat.

P. 186. C. 15. *consederant.*] locum occupant, in quo commorabantur. Alii *ubi pro uti: non bene: nam uti consederant eat*, quod alibi dicitur *ut erant*.

P. 186. C. 15. *namque in acie sedere Gallos consuesse, superioribus commentariis declaratum est.*] Hoc, intrusum post *consederant*, nusquam dictum est in commentariis Caesaris: nam, qui loci in hanc rem laudantur (de B. Gall. 3, 18. quem locum Hotomannus protulit, aut ibid. 3, 17. quo Fabricius ad Dion. Cass. 39, 45. usus est), hi ergo profecto nihil tale continent, quale continere debent, quoniam in priore nihil nisi *sarmenta et virgulta* legitur; sed quid hoc ad rem? in posteriore vero *hostis consedit* significat, *hostis castra posuit*. Praeterea est absurdum, milites in acie sedere. Quare credo Wassio, ad Sallust. Jugurth. (cap. 24.) statuenti, hanc totam parenthesin esse ab inepto homine, qui non intellexerit *consederant*, et adscripserit aliquid de stulto hoc ritu et commenticio, ideoque omnia haec verba, inclusa parenthesi, esse penitus tollenda. Haec est summa eorum, quae interpretes de h. l. dixerunt. M. Jure meritoque me expunxisse credo; servarant Oud. et Morus. Oberl.

P. 187. C. 18. *quod quum accidit propter timorem.*] si quando fiat hoc; ut plures in unum locum convenient, timore adacti, —. Sic recte explicavit et defendit locum Oudendorpius.

P. 187. C. 19. *Correo proeliante.*] Male hic interpungunt vulgo. Nam *ceteri*, scil. equites nostri, *erumpunt*; dum primae, quae accesserant, turmae impetum Correi sustinent, *proeliantis ex silvis*.

P. 187. C. 19. *diversum proelium.*] in diversis campi locis, passim.

P. 188. C. 19. *quum interim — conjicere.*] Sic scripsisse auctorem, non possum mihi persuadere: nam haec oratio non est intricata, sed perturbata. Quid scripserit nescio: suspicor; sic legi posse: *Quum interim nulla calamitate victus Correns, ut* (hanc particulam absorpsit superius verbum) *excederet proelio silvasque peteret, invitantibus nostris ad deditionem, haud* (sic quidam codd. et edd. vett. pro *aut*) *potuerit* (ita necessario legendum) *adduci, quin fortissime —. M. Nulla calamitate valet non ullā cal.* Sic alia negatione non est opus. *petere adduci* i. e. *ad petendum*.

P. 188. C. 20. *recentibus — ingressus.*] ibat per eum campum, ubi recens proelium commissum erat.

P. 189. C. 21. *integris.*] non victis et afflictis.

P. 189. & 190. C. 25. *vel ut insueta re permotus.*] simulabat; se perimoveri re insueta; quasi Commius arripisset Voluentium.

vim ei illaturus. *M.* Clarkium sequor, probatum ab Oud. Hic prius dederat ita: *et Centurio, velut insueta re perm. vellet Commium interficere; cel. a fam. &c. ubi otiosa repetitio interficere, conficere.*

P. 190. C. 24. *legione XI.]* Vulgo *XII.* sed haec cum Labieno erat, ut mox dicitur.

P. 190. C. 24. *qui — praerat.]* scil. legionibus: *er hatte das Commando daselbst.* De Rebili hibernis conf. 7, 90.

P. 190. C. 24. *Tog. Gall.]* quae c. 23. citior dicta est, et propter civitatem datam a togae usu nomen togatae habuit. *Cellar.* Neque tamen ea hujus nominis causa praeterenda est, quae ex hoc ipso loco intelligi potest, colonias civium Romanorum ibi fuisse.

P. 190. C. 24. *Tergestinis.]* Nullus veterum, quod sciam, hujus cladis meminit. *Vossius.* Tergeste, Carnicorum oppidum, ad Hadriaticum mare. *Cellarius.*

P. 190. C. 25. *omnis partes finium.]* Enallage pro *omnes fines partium* et sic codd. quidam exhibent.

P. 191. C. 27. *firmit.]* ut in fide maneant efficit.

P. 192. C. 29. *turmae equitum, acies peditum.*

P. 195. C. 37. *augere praesidia.]* multiplicare, multis in locis ponere, singulis in locis singula ponere. cf. c. 34. extr. Sic libri boni; sed plures libri, et in his etiam boni, habent *dividere* (*vertheilen*), quod eodem redit. *M.* Voculam antea praemisit Oud. e codd.

P. 196. C. 38. *Gutruatum.]* Conf. 7, 3, ubi duo auctores belli nominantur, sed nullus Gutruatus, cujus nomen h. l. tantopere variatur, ut aut nesciamus, quale Hirtius scripserit, aut in *Cotuatus* mutandum sit.

P. 196. C. 39. *quae de — gesta essent.]* quae iis accidissent. Usitatus dici, *quid de iis factum esset*, monuit Clarkius.

P. 196. C. 40. *neque ab opp. — posse.]* intelligebat, utique oppugnandum esse oppidum, uti Caninius coeperat: nam volebat Caesar, ut est cap. 39, frangere pertinaciam hominum.

P. 197. C. 46. *quae* (leg. cum Vossio, *quod*) *totum p. m. cing.]* *M.* Sed vallis etiam paene montem totum potuit cingere, depressior, per quam flumen labitur.

P. 197. C. 41. *quae fluminis circuitu vacabat.]* pars vallis vacua, s. non tecta, non obducta erat flumine, circueunte totum fere oppidum.

P. 197. C. 41. *succedentes.]* accedentes Romanos. vid. Ind. Mori.

P. 197. C. 41. *sine suspitione hostium.]* ut hostes ne suspicarentur quidem, tale quid fieri; cuniculi enim sub terra agebantur.

Ergo Romani non admovent crates et vineas, ut in vulgata lectione erat; nam hoc hostes potuissent ipsi suis oculis videre.

P. 197. C. 41. *fontis fastigium.*] locum altiore montis, e quo fons prosiliebat. Fons prorumpibat sub murum oppidi (c. 41. in.): oppidum erat in summo monte: ergo fons ibi, in altiore montis loco prorumpibat: hinc fastigium fontis est locus altior montis, unde fons scaturit.

P. 198. C. 42. *dimicatione et periculo.*] i. e. dimicationis periculo. Et haec explicatio, *dimicationis periculo*, invasit in multis libris locum verae lectionis.

P. 198. C. 42. *suppressa.*] impedita, quo minus procurrent ulterius. Conf. Ind. Mori.

P. 198. C. 42. *id ipsum, quod mor.*] vineas et aggerem.

P. 198. C. 43. *ex omn. oppidi partibus.*] Idem est, ut si dixisset, versus omnes oppidi partes.

P. 198. C. 43. *suspensi.*] dubii, haesitantes. Non est synonymum verbi *ignarus*, quod omiserunt ii, qui tautologiam opinatam effugere voluerunt. Rursus alii omisere verbum *suspensi*.

P. 198. C. 43. *sine proelii facto.*] *sine proelio facto* ne Latinum quidem est: altera lectio, *sine proelio facto*, facilius ferri potest. M. Lego cum Oudendorpio *sine pr. facto*. Oberl.

P. 199. C. 46. *in Turonis.*] sic interdum struitur verbum *ponere*.

P. 200. C. 46. *conventus.*] vid. Ind. Mori. Urbes, in quibus agebantur. Sic Cic. Verr. 2, 20. pro Lig. 8. Plin. 3. 1.

P. 200. C. 46. *quam* (defectionem) *sustinuerat* (Caesar non succubuerat illi, vires ad eam opprimendam habuerat) *fidel. atque aux. Provinciae* (ejus partis Galliae, quae Provincia Romana erat). In fine *illius* delendum esse vidit Clarkius, quia Provincia *per excellentiam* in his libris dicitur.

P. 200. C. 48. *quo libentius.*] ut adeo tanto libentius —.

P. 200. C. 48. *perfidia interp.*] Ita ut Romani perfidia uterentur, ut essent perfidi. Sic Latine dici posse, non dubito: sed e quibusdam libris bonis praetulerim cum Vossio, *perfidia* (aut *perfidie*) *imposita*, i. e. vulnera ei imposita, illata erant, fraude et perfidia Voluseni, vid. c. 23. *Vulnus imponere alicui* quia non frequenter dicitur, etsi bene (v. Ernestii Clav. Cic.), videntur mutasse locum librarii. M. Alii *per fidem* scil. simulatam.

P. 201. PRÆF. L. Paulo, C. Marc. Coss.] Fuit annus 704 P. Æ. C. M. L. Paulo. alii Lentulo. sed is in sequentem annum cadit.

P. 201. C. 49 *conditione parendi meliore.*] quum viderent, se ita fore in imperio Pop. Romani, ut pace uterentur.

P. 201. C. 50. *sacerdotii.*] Auguratus, quem etiam Plin. Epp. 4, 8. sacerdotium dixit. Cellarius. Mox diserte dicitur creatus

Augur. Quod autem Auguratus petitio h. l. suffragiis Populi commendatur, quum olim cooptarentur Augures, id eo factum est, quia lex Domitia sanxerat, ut sacerdotes, in his Augures, comitis Populi crearentur: quam legem etsi Cornelia lex sustulerat, restituit tamen A. U. 691. Labienus, Tribunus plebis. Cf. Fabric. ad Dion. Cass. 57, 37. et Ernesti Clav. Cic. in *Lex Domitia*.

P. 201. & 202. C. 50. *Contendebat gratia*.] qua valebat apud colonias et municipia. Male Ciaccon. et Scaliger abundare vocem *gratia* putabant.

P. 202. C. 50. *decedentis*.] de provincia. *Cellarius*. Quia vero e repulsa Antonii potuit intelligi, Caesarem parum valere sua commendatione; imminuta et convulsa est opinio de Caesaris gratia et potentia apud omnes.

P. 202. C. 50. *Lent. & Marc.*] Fuerunt Coss. a. 705 P. U. C.

P. 202. C. 50. *Sergio Galbae*.] Hic legatus Caesaris in Gallia fuerat (lib. 3. in.). Quum Consulatum deinde peteret, repulsam tulit propter Caesaris amicitiam: ex quo Caesari infensus cum Cassio et Bruto conspiravit. Sueton. Galb. 3. *Cellarius*. Rubenius in *Electis* 1, 27. Caesarem cum Suetonio conciliat: duplicem tulisse repulsam statuit Galbam, primam, de qua hic, quum Caesar adhuc esset in Gallia, alteram, cujus meminit Suetonius, Caesare jam dictatore.

P. 202. C. 52. *conciliaretur*.] civibus Romanis in Gallia, suffragii jus habentibus. Monuit Davisius. *M.* Conf. Cic. epist. ad Attic. 1, 1.

P. 203. C. 52. *Labien. sollicitari*.] Et stetit postea a Pompeii partibus. *Cellarius*.

P. 203. C. 52. *spoliaretur*.] Conf. cap. 54. ubi hoc narratur. In paucis iis, de quibus h. l. sermo est, praecipue Marcellus Consul fuit.

P. 203. C. 52. *obtinere*.] subaudi *posse*.

P. 203. C. 52. *Curio*.] Ille est, ad quem Ciceronis epistolae (lib. 2.) exstant. Conf. Sueton. Caesar. 29. 36. *Cellar.* Add. Appian. Civ. 2, 26. pag. 444. edit. Steph. Dio Cass. 40, 62. Vellej. Patercul. 2, 48. qui mores Curionis adumbrat. Attingit etiam Plutarchus in Caesar. cap. 30.

P. 203. C. 52. *quum — suscepisset*.] Magnis Caesaris largitionibus Curio in ejus partes tractus est.

P. 203. C. 52. *per se (ipse) disc. f. coop.*] Rogavit Senatam, num placeret, ut et Caesar et Pompejus exercitus dimitterent: multi enim eo rem trahebant, ut solus Caesar ab armis discederet. Appian. Civ. 2, 27. seq. pag. 446.

P. 203. C. 52. *quod ne fieret — jusserunt*.] i. e. hoc prohibuerunt. Sed partim non poterat Tribunus plebis simpliciter pro-

libendo impediri, partim dubitavit Oudendorpius, an Latinum satis sit, *jubeo, ne quid fiat*, etsi plerorumque codd. haec lectio est. Quod autem in aliis codd. *suaserunt* pro *jusserunt* legitur, id est lenius verbum, quam pro summa contentione, qua tum ea res in Senatu agitata est. Lectio rursus vulg. *intercesserunt* est a manu emendatrice. Ergo scimus quidem, Consules amicosque Pompeji *obstitisse* Curioni, hoc est, efficere voluisse, ne in Curionis sententiam iretur, neve Pompejus quoque exercitum dimittere juberetur (Appian. Civ. 2, 27. pag. 444.); quae vero verba Hirtius h. l. scripserit, nescimus.

P. 203. C. 52. *discesserunt.*] plerique in hanc sententiam, ut utrique imperium abrogaretur, neque adeo Pompejus Caesari praeferretur. vid. Appian. C. 2, 30. p. 446. extr. Fortasse ergo legendum: *atque ita rem eo moderante discesserunt*; nam nec *moderando*, nec *discesserunt* ad Consules referri potest: hi enim non exhibuissent testimonium favoris erga Caesarem; sed quia c. 53. sequitur, magnum hoc favoris testimonium fuisse, necesse est, ut in hoc *discesserunt* sit honorifica Senatus de Caesare suffragatio. Conf. Plutarch. in Pompejo c. 58.

P. 203. C. 53. *Marcellus.*] vid. Sueton. Jul. c. 28. *Retulit Marcellus ad Senatum, ut Caesari ante tempus succederetur, et ne absentis ratio comitiis haberetur.*

P. 203. C. 53. *contra leg. Pomp. et Crassi.*] qua Caesari Gallia in alterum quinquennium decreta erat. Appian. B. C. 2, 17. p. 437. Sueton. Jul. cap. 24. Plutarch. in Pompejo c. 51.

P. 203. C. 53. *ante tempus.*] Nondum effluxerat quinquennium. Cf. B. C. 1, 9.

P. 203. C. 53. *de provinciis.*] Acceperat Caesar Galliam Cisalpinam, Illyrico adjecto, mox etiam Comatam, Sueton. Jul. 22.

P. 203. C. 53. *necessitudines.*] Vid. Gellius 13, 3. ubi de discrimine inter *necessitudines* et *necessitates*.

P. 203. C. 54. *Fit S. C.*] Appian. C. 2, 29. pag. 446. Dio Cass. 40, 65. 66.

P. 203. C. 54. *bellum Parth.*] Hoc tum Bibulo Imperatore gerebatur. Dio Cass. 40, 29. ubi Fabricius Ciceronis locos collegit.

P. 203. C. 54. *dedit.*] Bibulo ad bellum Parthicum.

P. 203. C. 54. *suorum se exspoliari.*] Haec verba puto esse tollenda: certe, qui varias lectt. consuluerit, intelliget ea dubia esse: atque verbum *suorum* profecto non est ab Hirtio. *M.* Certe *suorum* glossam olet; at retinuit Oud.

P. 204. C. 54. *si Belgae.*] i. e. *si Belgium.*

P. 204. C. 55. *Contendit.*] Hoc verbum in pluribus et quibusdam bonae notae codd. addi, in uno vero etiam *Contendit quadam utraque die futurum* legi, testatur Oud. et deesse hic nonnulla existimat. Ac profecto videtur Hirtius ad illa usque tempora progredi voluisse, quibus evenit id, quod ineunte libro primo de civili bello narratur. Certe, ut nunc legitur libri illius initium, non cohaeret plane cum hujus libri verbis et rebus ultimis. Res, quae desunt, ex Appiano 2, 52. facile possunt addi. Scilicet Caesar, qui jam in Italia erat, *per litteras contendit ab Senatu, ut etiam Pompejus se imperio abdicaret, seque idem facturum promisit; sin minus, se neque sibi neque patriae defuturum.* Jam cohaeret initium libri primi de bello civili: *Litteris Caesaris consulibus redditis* —. Haec ergo est rerum series, neque opus erit, cum Vossio et Glandorpio existimare, initium libri primi de bello civili deesse. M. Bene id supplementum concordat cum initio L. I. de bello civili.

ANNOTATIONES

IN

COMMENTARIOS

DE

BELLO CIVILI.

P. 209. C. 1. *Litteris — redditis.*] De his litteris ad 8, 55. paulo ante dictum est. Cf. Sueton. Jul. 29, 30. Dio Cass. 41, 1. *M.* Non opus est longo Vossii supplemento, quo nexus constet cum praecedentibus.

P. 209. C. 1. *a Fabio.*] Hoc est falsum: nam Dio Cass. d. 1. et Appian. Civ. 2, 52. eas a Curione redditas Consulibus dicunt, nec fuit tum aliquis Fabius, in hac controversia insignis. Ergo aut *a Curione* legendum, aut, ut mihi videtur, verba *a Fabio* plane tollenda sunt, aut cum Oudendorpio *Litteris a Cajo Caesare* legatur, quia in apt. et bono cod. reperitur, *a Fabio Caesare. M.* Legebatur *Litteris a Fabio C. Caesaris Cons. redd.* Mendum adesse manifestum, omnes consentiunt. Quidni tollatur? Oudendorpii emendatio malo medetur. *Litterae a C. Caesare* sunt litterae Caesaris, ut infra 3, 36. *litterae a M. Favonio.* Respice ad G. 5, 54. *ut a Populo Romano imperia perferrent.*

P. 209. C. 1. *Tribunorum plebis.*] Cassii et Antonii. Cf. e. 2. extr. Appian. 2, 35. Dio Cass. d. 1.

P. 209. C. 1. *ex litteris.*] ea de re, quae in litteris scripta erat.

P. 210. C. 2. *pronunciaturum.*] Pronunciat Consul sententias, quum eas, quae dictae sunt, breviter repetit et enumerat, ut Senatus in suffragia discedere possit.

P. 210. C. 2. *terrore praes. exerc.*] qui cum Pompejo erat,

P. 210. C. 2. *advers. Remp. fact.*] Mollior formula, quam, hostem judicari; re autem huic fere consentiens. *Cellarius.*

P. 210. C. 3. *a Pompejo evocantur.*] extra urbem evocantur Senatores, ut Senatus habeatur. Conf. c. 6. *Cellarius.*

P. 210. C. 3. *completur urbs.*] E variis lectionibus Oudendorp. confecit lectionem, quam recepi. Similis fere locus est apud Cic. pro Sextio c. 35. *forum, comitium, curiam armatis hominibus implevissent, occupassent.* Comitium erat locus in foro, comitiis curiatis et aliis agendis destinatus. *Oberl.*

P. 210. C. 3. *L. Piso.*] Censor cum Appio Claudio, idemque socer Caesaris. *Cellarius.* Conf. Dio Cass. 40, 63.

P. 210. C. 4. *dolor repulsae.*] Consulatum cum M. Marcello et Ser. Sulpicio, ut invalescenti Caesaris et Pompeji potentiae resisteret, petierat; sed impeditus ab utriusque amicis fuit. v. Dio Cass. 40, 58. *Cellarius.* Rectiora dat Plut. in Pomp. c. 64.

P. 211. C. 4. *judiciorum metus.*] quia Scipio, Pompeji socer, lege Pompeja fuerat a Memmio ambitus accusatus. *Cellarius.* Cf. Plut. in Caes. c. 62.

P. 211. C. 4. *ostentatio sui et potentium.*] ostentabat se et amicitiam potentium. *Manutius.*

P. 211. C. 4. *injunxerat.*] tamquam onus suscipiendum necessitudinis gratia. Cf. Gron. ad Liv. 8, 32.

P. 211. C. 4. *infamia duarum legionum.*] quam sibi contraxerat retentis duabus legionibus. Conf. supra 8, 54.

P. 211. C. 4. *iter Asiae.*] in Asiam, ad bellum Parthicum. vid. ibid. et Plutarch. Anton. c. 5.

P. 211. C. 5. *Tribunis plebis.*] Adeo acris contentio fuit inter Consulem, Antonium Cassiumque Tribunos, et Curionem, ut ad extremum Consuliis suaderet, e curia discedere, ne fortasse violarentur. Appian. 2, 33, p. 448. Dio Cass. 41, 2. 3. Plutarch. in Caes. c. 31. in Anton. c. 5. Hinc paulo post: *Profugiant ex urbe Tribuni.*

P. 211. C. 5. *Sulla reliquerat.*] Cf. c. 7. vid. Ernesti Clav. Cic. in Lege Cornelia Tribunitia, ubi et noster locus explicatur.

P. 211. C. 5. *septimo die.*] post, quam litteras Caesaris (vid. cap. 1.) Consulibus reddiderant.

P. 211. C. 5. *octavo mense suarum actionum (sui muneris).*] h. e. mense eo, quo novi Consules creabantur, ex quo tempore Tribuni hos designatos Consules timere coeperunt, quibus rationem actorum deberent reddere. Sic Cellarius ex Hotomanni notis explicavit locum.

P. 211. C. 5. *Decurritur — S. C.*] vid. Liv. 3, 4. Sallust. Cat. 29. Cic. Cat. 1, 2. *Cellarius.* Comparari debet et de hoc, et de omnibus, quae hic enarrantur, Cic. ad Fam. 16, 11.

P. 211. C. 5. *S. C.*] Vide Brisson. de form. L. 2. §. 101.

P. 211. C. 5. *biduo comitali.*] Dies comitalis erat, quo comitia populi habebantur, ideoque Senatus haberi non poterat.

vid. Ernesti Clav. Cic. in Lege Pupia. *M.* Vide Macrob. Sat. 1, 16.

P. 211. C. 5. *Profugiunt.*] vestitu servili in rheda meritoria: quæ res Caesaris milites vehementer contra Pompejanos irritavit. Plutarch. in Caes. c. 31. Appian. 2, 33. p. 448.

P. 211. C. 5. *lenissimis postulatis.*] Sunt litteræ, cap. 1. commemoratæ, quas tamen, ut Hotomannus monuit, Cicero ad Fam. 16, 11. minaces et acerbas appellat.

P. 211. C. 6. *extra urbem.*] ut Pompejus interesse deliberationi posset. Cf. c. 2. & 3.

P. 211. C. 6. *cognitum comp. sibi.*] Consulto fuerant ejusmodi rumores de Caesaris exercitu sparsi, ut Pompejus falleretur. Plutarch. Pomp. c. 57.

P. 212. C. 6. *Saltem.*] addidit Oud. e codd. et sic interpretatus est: *quidquid sit, saltem de rel.* Edd. multæ habent *statim*. Quid vero si hoc verbum *saltem* referatur ad superiorem periodum, *aut sequantur saltem*, h. e. saltem ab ejus partibus stent, non contra eum arma capiant, etsi defendere nolint eum armis. *M.* Conjectabat Oud. legendum *saltem*, i. e. *saltuatim*, *raptim*. De quo Vorst. de Latin. merito suspecta cap. 18. Bene Morus post alios, qui sic jam ediderant, id *saltem* jungendum judicat verbo *sequantur*. Nec dubito hoc ita dare. Probat et Bentl. *Oberl.*

P. 212. C. 6. *in Mauritaniam.*] propriam, ut videtur, ut Reges Bocchum et Bogudem a Caesaris partibus abstraheret. Vid. Noris. Cenot. Pis. p. 236.

P. 212. C. 6. *privatis.*] non Consularibus, non Praetoriis, vid. c. 85. Monuit Cellarius. *M.*

P. 212. C. 6. *Philippus.*] quia Caesaris affinis, vitricus Octaviani fuit. Sueton. Aug. cap. 8. *Cellar.*

P. 212. C. 6. *privato consilio.*] Paucorum voluntate.

P. 212. C. 6. *ad Pop. feratur.*] Sic in codd. bonis. Vulgo *referatur*, ut in epp. Coelii ad Cic. ad fam. 8, 8. Sed bene monet Manutius dici *ferre ad pop.*, *referre ad Senatum*. Cf. Ducker. ad Flor. 3, 21, 9.

P. 212. C. 6. *privati.*] quibus privatis decretæ erant provinciae.

P. 212. C. 7. *armis notaretur.*] adventante exercitu Pompeji, curiam cincturo, ignominia afficiuntur tribuni, quia nihil valet eorum intercessio. Appian. 2, 38. p. 448. *M.* Apposite Cic. ad Att. 7, 9. *Tribunus pl. notatus.*

P. 212. C. 7. *templis — occupatis.*] ut Gracchus Capitolium occupavit. *Rhelicæanus.*

P. 212. C. 7. *Sat. atque Gracch.*] vid. Florus 3, 14. 15. 16. *Cellarius.* Adde Livii epit. 58. 59. 69.

P. 213. C. 7. *Remp. gerunt.*] milites, qui eam defendunt.

P. 213. C. 7. *omnem.*] tantummodo ad Galliam referri potest.

P. 213. C. 7. *evocaverat.*] hibernis. Sic c. 8.

P. 213. C. 8. *Ariminum proficiscitur.*] Multi sunt veteres in hac re narranda. Sueton. Jul. 31. 32. Plutarch, Caes. 32. Nunc ergo armorum civilium initium factum est.

P. 213. C. 8. *a Pompejo mandata.*] Perpulit Pompejum ad hoc consilium mite, quod de Caesaris molitionibus multa inaudierat, ipse vero exercitum nondum collectum habebat, denique, qui ei favebant, maluerant conditionibus ferendis, quam armis committendis controversias componi. Dio Cass. 41, 5.

P. 214. C. 9. *prox. comitils.*] Consularibus. Appian. 2, 28. p. 442.

P. 214. C. 9. *ipsi* (Caesar & Pompejus) *exercitus dimittant.*] Monuit Clarkius post Hotomannum. Vulgo, *dimittantur.* M. Male.

P. 214. C. 11. *legiones alienas.*] ereptas Caesari. Cf. 8, 54.

P. 214. C. 11. *ab Arimino.*] Solet Caesar praepositione sic uti. Conf. c. 15. 18. 25. 78. V. et not. Oud. ad G. 6, 3. et Cic. ad Fam. 4, 12.

P. 215. C. 12. *Praetorem.*] Freinshemius in ind. ad Florum mavult *Propraetorem*, sed *Praetor* saepe dicitur, qui cum imperio praeest. V. van Staveren ad Corn. Nep. Hannib. 4, et Duker. ad Flor. 2, 20, 5. Simile quid c. 5.

P. 215. C. 13. *posteritatis.*] famae apud posteros. Vossius. Rubenius in Electis 1, 8. emendare volebat *potestatis*, perperam. Eo sensu, quo hic, vox *posteritatis* legitur et apud Tacitum Annal. 3, 19. et H. 2, 53, item Cic. Tusc. 1, 15.

P. 215. C. 13. *profugit.*] in Africam. vid. c. 31.

P. 215. C. 14. *aperto sanct. aer.*] Aliter scribere Caesari non permittebat posteritatis verecundia, ut aerarium, quod ab eo effractum omnes auctores testantur (Dio Cass. 41, 17. Appian. 2, 41. p. 453. Plut. Caes. 35. Florus 4, 2, 21.), diceret se apertum a Lentulo invenisse. Vossius. De terroribus, quibus ipsa Roma tum exagitata est, vid. Dio Cass. 41, 6 — 10. Appian. 2, 36. p. 450. M. Rubenius in Electis 1, 24. volebat, *non aperto*, male.

P. 216. C. 14. *ex urbe profectus.*] e suburbio. Cf. c. 2. 3. 6.

P. 216. C. 15. *Vibullium.*] De hoc et Hirro et Domitio cf. mutuas Ciceronis et Pompeji epistolas, in Epp. ad Att. 8, 11. sqq. *Ulcilles* est corruptum nomen. *Domitius* est is, de quo supra c. 6., qui jussus erat Caesari in Gallia succedere. Epistolae Pompeji, ad Domitium scriptae, exstant in epp. Cic. ad Att. 8, 12.

P. 217. C. 16. *pontem fluminis.*] Aterni.

P. 217. C. 18. *legionis octavae.*] Au hic, aut paulo post; ubi triduo post demum legio VIII venisse dicitur, numerus VIII vitiosus est. M. Monuerat Ursinus.

P. 217. C. 18. *deductus, petit.*] Gruterus vult *petiit*, sed frequens nostro temporum variatio modorumque. cf. B. G. 5, 2.

P. 218. C. 19. *Pompejus enim resc.*] Exstat epistola in Cic. epp. ad Atticum L. 8. post 12.

P. 218. C. 20. *honest. sui generis.*] eos militum gregarium, qui aetate rebusque fortiter gestis essent ceteris honestiores s. nobiliores.

P. 218. C. 20. *projectis omnibus.*] proditis, neglecta omnium salute.

P. 219. C. 21. *animi confirmatio.*] vel est oratio, qua moesti eriguntur ad spem, dubitantesque dubitatione liberantur; vel erit contumacia eorum, qui sibi proponunt utique pugnare aut perfire. Malim prius; nam de posteriore potius dixisset *obfirmatio*. M.

P. 219. C. 21. *intercederent.*] immiscerent se, acciderent.

P. 219. C. 21. *et nocturni t. lic.*] Sic codd. et edd. vet. Ciaccon. malit *in*; Davis. *ex*. Omitti jubet Clarkius.

P. 219. C. 21. *asservari.*] P. Faber e codd. dat *observari*. Semestr. 1, 20.

P. 219. C. 21. *asservent.*] Alii *observent*, quod Oudendorp. mallet.

P. 219. C. 21. *Neque vero.*] Sic Faernus e vet. cod. Vulgo *Neque eo*.

P. 219. C. 21. *summa rerum.*] Leg. *summae rerum*. Monuit Lipsius, probavit Oud. *Tanta summa* conjungi non possunt. M. Posses struere sic: *summa rerum expectatio erat tanta Summae* malit et Jurinius.

P. 219. C. 22. *cum eo — orat.*] cum eo per preces agit. Formulam loquendi Davisius e Plauti Asin. 3, 3, 72. et Curcul. 3, 62. (ubi vid. Gronov.) defendit.

P. 219. C. 22. *ea re ex civ. exp.*] ea de caussa, scil. quod Caesarem defenderent.

P. 220. C. 22. *ad suam spem solatio.*] Sic codd. unde male Scaliger *suampse*, Ciacconius conjicit *ad suam spei et solatio*. non opus. intellige, *quo ipsi sperent de salute*.

P. 220. C. 23. *Dimittit omnes incolumes.*] Huc pertinet epistola Caesaris in Cic. Epp. ad Att. 9, 6. & 16.

P. 220. C. 23. *Sestertium sexagies.*] Conf. Gronov. de Sestertiis 2, 3.

P. 220. C. 24. *Luceria.*] Inde litteras dedit ad Ciceronem, insertas epp. ad Att. 8, 11.

P. 220. C. 24. *inde Brund.*] Quo die, e Cic. epp. ad Att. 9, 1. disci potest.

P. 220. C. 24. *servos, pastores.*] Davisius sublato commate *servos pastores* jungit. Displicet Oud., qui confert infra 3, 4., *ex servis suis pastorumque suorum*.

P. 220. C. 24. *Bivius*.] corruptum praenomen. De re est aliquid in Cic. Epp. ad Att. 9, 6. *M.* Ubi male quidam *Curtium* habent. In loco nostro videtur legendum *Vibius Curius*, ut apud Quintil. Inst. Or. 6, 3, 73.

P. 221. C. 24. *Cn. Magius*.] Mentio ejus in ep. Caesaris ad Oppium et Cornelium apud Cicer. in epp. ad Atticum 9, 8. Eam repetit Celsus pag. 187. ubi male legitur *N. Magni*. Apud Cic. l. cit. 9, 13. dicitur *N. Magius*. Plutarchus in Pompejo c. 63. *Numerium* vocat, praenomine scilicet.

P. 221. C. 24. *Cremona*.] oriundus. *M.* Similia vide 3, 71. Alibi additur praepositio. Gell. 2, 29. *Aesopus e Phrygia*.

P. 221. C. 24. *atque ad se — venturus*.] Caesar ad Pompejum venturus est. Sed hoc nullo modo his verbis exprimi potest: *Caesar nunciari Pompejo jubet, quoniam — — atque ad se* (Pompejum) *sit venturus*. Ergo pro *atque ad se* legendum puto: *antequam ipse Br. sit vent.* Siquis malit, cum Ciacconio leget, *atque ipse Br. s. v. M.* Marclandus l. c. p. 265. ita legendum suadet: *quon. — fuerit, atque* (i. e. statim, v. not. ad C. 2, 42.) *ad te Brund. sit venturus, (dicit) interesse reipublicae — se* (Caesarem) *cum P. colloqui &c.* Hariolatur porro, posse scribi, *se venturum*.

P. 222. C. 26. *omnibus rebus perseverand.*] omnino perseverandum.

P. 222. C. 26. *quod Cons. absint*.] Quod pro quia, vel eo quod. Sic sensus bene sibi constat, nec opus est Perizonii observatione ad Sanctii Min. 3, 14. nec Apuleji loco citato ab Oud.

P. 223. C. 27. *expedito loco*.] e quo facile, sine difficultate et periculo discedere possent.

P. 223. C. 28. *caecum*.] v. Ind. Mori. Sed *vallum* puto abusive dici: est enim fossa, pone quam stipites delixi erant. vid. c. 27. Ergo habet similitudinem cum vallo, h. e. fossa et aggere, quo castra aut oppida vulgo cinguntur. *M.* Festus: *Caecum vallum dicitur, in quo praeacuti pali terrae affixi herbis vel frondibus occutuntur*. Plut. in Pomp. c. 62. nihil de vallo, modo de stipitibus loquitur.

P. 223. C. 29. *a freto*.] Davisius Gaditanum fretum, Oudend. Siculum intelligit. Posterius verisimilius est ideo, quia Caesar (c. 25.) copias in Siciliam miserat, unde reversuras naves nunc exspectabat.

P. 223. C. 29. *Hispanias confirmari*.] ut tanto certius in Pompeji fide permanerent.

P. 223. C. 29. *altera* (citerior) *maximis beneficiis* (inde a bello Sertoriano). *Cellar*.

P. 223. C. 30. *Pomp. ins. rationem*.] cogitationem de ins. Pompejo, consilium insequendi Pompejum:

P. 225. C. 32. *erip. legionibus.*] Cf. 8, 54. *Praedicare* est narrare, ut B. G. 4, 31.

P. 225. C. 33. *reliquasque res.*] h. e. Caesari, aerarium sanctius (vid. ad c. 14.) spoliatur, Metellus restitit.

P. 225. C. 33. *infectis iis.*] Sed revera sustulit pecuniam ex aerario.

P. 226. C. 34. *leg. Massil.*] Fortasse Massilienses adolescentes tum Romae erant, quum Pompejus urbe discessit, quibus haec mandata ad civitatem dedit. *Cellar.*

P. 226. C. 35. *quindecim primos.*] Senatus Massiliensium constabat sexcentis: his praefuere quindecim: his rursus tres. Strabo 4. pag. 179. *Vossius.* Simile quid est in Cic. pro Rosc. Am. 9., ubi *decem primi* occurrunt. *Ciacconius.* Adde Lucian. in *Toxari* c. 24. & 26.

P. 228. C. 39. *scutatae et cetratae.*] refertur ad *cohortes.* Monuit Glandorpius. Cf. c. 55.

P. 228. C. 40. *praesidio proprio.*] quod semper et certo comitabatur pabulatores.

P. 228. C. 40. *ex aggere.*] materia congesta, qua pons instratus fuerat.

P. 228. C. 40. *diversamque — constituit.*] Idem est, ut si dixisset: *diversam aciem in diversis locis constituit*, seu *duas acies in duobus locis constituit.*

P. 229. C. 40. *Commisso ab equitibus proelio.*] Quid hoc? jam legiones quoque pugnabant. Itaque Jurinius vel delendum statuit *ab equitibus*, vel substituendum *ab utrisque.* Mihi videtur *commisso ab equit. proelio* significare dum equites proeliantur se-junctim.

P. 229. C. 40. *ulteriore ponte.*] superiore ponte.

P. 229. C. 42. *similem rat. operis.*] qua usus erat superiore die.

P. 230. C. 43. *procurrere.*] Proprium huic rei verbum. Sic et c. 44. & 2, 34. Alii *praecurrere*, minus bene.

P. 230. C. 44. *genere quodam.*] An, *genere eodem?*

P. 230. C. 44. *moveatur.*] ad imitandum.

P. 231. C. 45. *tenui fastigio.*] arto, non extenso in latitudinem; sic *tenuis tellus* Ovid. Her. 4, 106. *limes* id. Trist. 1, 9, 16. *trames* Vell. 2, 3.

P. 231. C. 46. *dejectis locis.*] ad radices tumuli.

P. 232. C. 46. *ex primo hastato.*] Oud. intelligit qui *primus hastatus* fuerit, ut alibi saepe *ex Praetura* i. e. post Praeturam. Manut. in Quaes. per epist. 2, 3. explicat etiam per *primum hastatum*, in quem locum a decimo pervenerit. Lips. de milit. Rom. 2, 8. scriptum esse autumat *7 primi hastati*, i. e. *Centurio pr. h.* sed ea nota Centurionis, lapidibus trita, in codd. non occurrit.

Interpres Germanicus Viennensis a. 1794 suspicatur subaudiendum esse *ex primo hastato primus princeps*.

P. 232. C. 46. *in eum locum.*] in quem, an *primi hastati? primi principis? primi pili?* Nam obscura haec sunt. nec Oud. conjectura sufficit.

P. 232. C. 47. *praefertur.*] An sensus: utrique prae se ferebant hanc opinionem?

P. 232. C. 48. *nivis proluit.*] scil. tempestas. Ergo tempestas fecit, ut nives disfluere.

P. 232. C. 48. *ut supra demonstratum est.*] Videtur respicere c. 40. & 41, ubi hoc fere dixit; sed his ipsis verbis, et hoc plane, non dixit.

P. 232. C. 48. *maximi comitatus.*] Vulgo hodie *Carazwanen*.

P. 232. & 233. C. 48. *in hibernis.*] in iis locis, ubi fuerant nuper hiberna, et in quos erant per hiemem comportata frumenta.

P. 233. C. 48. *utribus.*] quibus incubantes flumina transirent. Sueton. Jul. 57. *Davisius*. Conf. Liv. 21, 27.

P. 233. C. 49. *loca integra.*] nondum vacuefacta pabulationibus.

P. 233. C. 50. *fluminis natura.*] Erat enim, ut sequitur, rapidissimum.

P. 233. C. 51. *super. temp. atque it. licentia.*] i. e. licentia s. securitas, qua iter fecerant superiore tempore, antequam ad hoc flumen impeditum venerant.

P. 234. C. 52. *His tamen.*] Intellige, quamvis hoc pugnae tempus magnum attulerit momentum ad salutem.

P. 234. C. 33. *concursum ad Afran.*] Domum Afranii Romae adierant, ejusque propinquis gratulati sunt. *Domum concursus* dicitur, ut *domum reditio*, 1, 5. *Ad Afranium*, est, ad domum Afranii. Haec fere monuerat Davisius. M. Sic Terent. Ad. 4, 4, 19. *ad me adducta est domum*, ubi Donatus: i. e. ad domum meam. Sic non opus erat conjecturis et emendationibus criticorum, de quibus Oud.

P. 234. & 235. C. 54. *ut naves faciant &c.*] Posterior aetas dixit *carabos*. Vid. Isidori orig. 19, 1.

P. 235. C. 54. *expedire.*] difficultates illius rei minuere.

P. 235. C. 56. *Massilienses.*] Redit narratio ad c. 36.

P. 235. C. 56. *Certas naves.*] certum numerum navium.

P. 235. C. 57. *Centuriones.*] ideo, ut essent Centuriones, fungerentur munere Centurionum.

P. 236. C. 58. *latiore spatio.*] quippe extra portum.

P. 236. C. 58. *producta longius.*] in longitudinem extensa.

P. 236. C. 58. *transcurrentes.*] transcurrendo. Navis, per medias hostiles vecta, vi et impetu vecturae remos earum refringit,

(hoc

(hoc enim est *detergere remos*) iisque refractis conversa ad suos redit. Sexcenties hoc in narrationibus veterum scriptorum occurrit.

P. 236. C. 58. *diversi pugnabant.*] pars cum hac, pars cum illa nave; nam singulae naves Caesaris cum binis hostilibus pugnabant.

P. 236. C. 59. *perterriti virt. equicum.*] Redit ad c. 55.

P. 236. C. 59. *minus libere.*] Haec verba in utraque editione sua omisit Oud., sed codd. et edd. omnes habent.

P. 237. C. 61. *contrariis gen.*] quorum alii Romanis adhaeserant, alii cum Sertorio steterant.

P. 237. C. 61. *nomen absentis.*] Pompeji. Flor. 3, 22. Davisius suadebat hic nomen *Pompeji* e linea seq. transferre post *absentis*.

P. 237. C. 61. *magnos equitatus.*] Raro in plurali occurrit. V. tamen Sall. Jug. 46. Flor. 3, 11.

P. 237. C. 61. *navis conquirere.*] Subaudi milites. Alibi quoque cum infinitivo activo et passivo simul struitur *jubere*, ut apud Lucanum 1, 589. & 10, 547.

P. 238. C. 62. *pons effectus.*] ab Afranio.

P. 238. C. 63. *pons. — habebat.*] transire pontem velle postulabat magnum circuitum. Cf. c. 61.

P. 239. C. 64. *expeditas.*] nihil nisi arma gestantes.

P. 240. C. 67. *religioni consulit.*] qui diligentissime facit, quod iusjurandum et officium postulant. *Timor*, ne cives et consanguineos caedant. c. 74.

P. 241. C. 70. *ex magnis rupibus.*] i. e. *superatis m. rup.* Gronov. obs. 4, 10. *Cellarius.*

P. 241. C. 70. *jugis.*] per juga. *Hotomann.*

P. 242. C. 72. *interficiendos.*] De hoc usu hujus participii v. Perizon. ad Sanctii Min. 1, 15. p. 145.

P. 243. C. 74. *rectene.*] an sine periculo fallaciae et damni.

P. 243. C. 74. *in se scelus concipere.*] scelere (proditione suorum) efficere, ut in se haereat culpa, ut obnoxii sint culpa. Alibi dicitur, maculam sceleris in se concipere.

P. 243. C. 74. *invitandi causa.*] ut eos coenae adhibeant humaniterque excipiant. Sic Davisius cum Graevio (ad Justin. 1, 6.) intellexit.

P. 243. C. 74. *alii (Caesariani) ab suis (Afranianis) adducuntur* (in castra Afranii).

P. 243. C. 74. *pristinae.*] pridianae, ut initio capitis dictum.

P. 244. C. 75. *non deserit se.*] non discedit ab indole sua.

P. 244. C. 75. *familia.*] famuli, liberti, coloni. Sic Vossius et Glandorpius explicant ex cap. 34. et Lucan. Pharsal. 4, 205. *M.* Quaerit Voss., an et gladiatores? ut seq. aevo. Tacit. Ann. 1, 23.

P. 245. C. 79. *equites (Caesariani) vero ex loco superiore* (descendentes, insecuturi hostem, qui ante descenderat) *in aversos* (fugientes Afranianos) *tela conjiciebant.*

P. 245. C. 79. *tantum — aberant.*] tantum aberat, ut possent equitum auxiliis uti.

P. 245. C. 80. *Tali dum (leg. quum) — subsistunt.*] Est iudicium narrantis, quo indicat, quid vulgo tali tempore fieri soleat.

P. 246. C. 80. *una fronte.*] Intelligit Caesar, castra non, ut alias, a quatuor partibus munita esse, sed tantum ab una, quae ad hostem vergebat. Oud. Ergo in verbis *contra hostem*, h. e. e regione hostis, explicatio est.

P. 246. C. 81. *Illi enim.*] enimvero. Advertunt castrorum vitium, qui animadvertunt, se procul ab aqua et iniquo loco castra posuisse.

P. 246. C. 81. *castra c. convertunt.*] commutant: prioribus relictis, alia rursus alibi faciunt. Sic Vossius explicat, probantque Cellarius et Oud. Sensum puto esse hunc; an *convertunt* sit vera scriptura, subdubito. M. [Cf. B. G. 8, 9. *castra castris hostium confert.* Sed non opus est, ex hoc nostrum locum mutare. W.]

P. 247. C. 82. *quae sunt cognitae.*] jam aliquoties indicatae. Conf. c. 72. & 81.

P. 248. C. 85. *Nulli omnium —.*] Neminem minus decere, quam Afranium et Petrejum, suscipere et gerere partes querentis aut miserantis. *Miseratio* est oratio, commovens misericordiam.

P. 248. C. 85. *integra sunt ad pacem omnia.*] nihil est factum, in quo sit impedimentum pacis, omnibus de causis licet adhuc pacem facere.

P. 248. C. 85. *Sic omnium — constitisse.*] Omnium ordinum homines, Caesar, Caesariani, milites Afraniani, Dux, exercitus, has egerunt partes, ut misericordes se gererent.

P. 249. C. 85. *ut idem — obtineat.*] Pompejus describitur, ut ex initio hujus libri satis constat.

P. 249. C. 85. *duas bellie. prov.*] Hispaniam & Africam. Davis.

P. 249. P. 85. *ne ex Praet. et Cons.*] ne hi, qui Praetores et Consules fuissent — Conf. c. 6.

P. 249. C. 85. *in se aetatis —.*] Non licebat veterano militi, per aetatem militiae vacationem habere; sed evocabantur, modo Caesari ea re damnum daretur. Vide cap. 3. *Multi undique — evocantur.* Ergo ad obtinendos exercitus est, ideo ut Pompejus habere possit exercitus integros, neque careat iis, unde possint exercitus confici.

P. 249. C. 86. *Varum flumen.*] quod Italiam Galliamque sub Alpibus disternit. Cellar.

IN LIBRUM II.

P. 251. Liber hic secundus plus dimidia parte periisse videtur. Ciacconius ostendit deesse varia, ad quae proximo libro Caesar sese refert: qualia *Dolabellae e Dalmatia fuga; Antonii*

deditio ad Coronam; seditio legionis nonae apud Placentiam et ipsius Caesaris adventus ad urbem.

P. 252. C. 1. *oppugnatio Massiliae.*] Conf. 1, 34 — 37, & 56 — 59.

P. 252. C. 2. *Asseres.*] — Hanc expeditionem, contra Massilienses susceptam, diligenter tractavit explicavitque Guischar-
dus: vid. *Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains* T. 2. p. 55.

P. 252. C. 2. *cratium.*] Crates sunt opus plexile vimineum, quo vineae integuntur. Quia ergo h. l. quatuor ordines (*vier Schichten*; cf. B. G. 5, 51. *ordines cespitum*) cratium impositi erant vineae, dicuntur hostes tela s. asseres tanta vi misisse, ut per quatuor illos ordines s. quadruplex tectum vi summa penetrarent, et in terra defigerentur.

P. 252. C. 2. *porticus*, (vineae, sic dictae a similitudine porticus) *integebantur* (a militibus Trebonii), quia crates non sustinebant vim telorum hostilium.

P. 252. C. 2. *inter manus.*] *manibus*, *manuum administratione*. Cic. Verr. 5, 11. Liv. 3, 13. ubi vid. Drakenb.

P. 252. C. 2. *aequandi loci causa*] h. e. ut milites, testudine tecti, explerent fossam, qua Massilienses urbem cinxerant et munierant. Guischar-
dus p. 55. de hac testudine sic loquitur: *Trebonius l'employa ici pour préparer et niveller le terrain, que la jetée devoit couvrir.* Tractat eundem locum in *Mémoires critiques et historiques* T. 4. p. 128. ubi de hac testudine dicit: *elle dévança les travailleurs pour leur faciliter les moyens d'applanir le terrain.* — *Il n'y a presque pas de doute, que par cet aequandi loci causa les historiens n'entendent le comblement du fossé.* M. Rem omnem vero huc refert, Caesarianos sub testudine explesse fossam, quae Massiliam cinxerit. Et sic explicat etiam Vitruvianum locum (10, 20.), *testudo ad congestionem fossarum*, i. e. *dont la destination étoit de protéger le comblement du fossé.* M. Sic jam Davisius locum explicabat.

P. 253. C. 4. *remigum.*] Hic addendum erit, *enim. M.*

P. 253. C. 4. *exterreamur.*] Nullum hic esse terrori locum monet Bentlejus. Et certum est, male cohaerere cum sequentibus. Proinde legi jubet iste *efferamur*.

P. 253. C. 5. *superior aetas*] *senectus*.

P. 254. C. 5. *honesti.*] *nobili familia orti*.

P. 254. C. 6. *Commisso proelio.*] Interea dum committitur proelium.

P. 254. C. 6. *praeceptorum.*] Sunt adhortationes, de quibus cap. 4.

P. 254. C. 6. *insigne.*] Praetoriae navis fuit vexillum purpureum, interdum et aliud quid. Conf. Scheffer. de milit. nav. p. 175.

P. 255. C. 9. *contignationem laterculo adstruxerunt.*] Quid hoc sit, non intelligo: suspicor, sensum esse, eos inde ab eo loco, ubi contignatio fuit, rursus imposuisse quoquoersus, et veluti adstruxisse opus lateritium, ut turris fieret altior. Sed, si hic esset sensus, scribere debuisset Caesar: *ad hanc contignationem* (ibi, ubi est contignatio) — *lateritium adstruxerunt.* Guischardus sic vertit: *On continua à mûrer, au dessus de ce plancher tant que la protection des mantelets et des galeries le permet.* Eundem sensum expressit Wagnerus in versione Germanica. Ergo hi eodem modo, quo ego, ceperunt. Addam lectiones varias. MSS. omnes habent *latericulo*, quod Marcellandus in explicat. vet. auct. p. 268. mutat in *lateritio* (scil. opere): quod probo. Optimus codex habet *adstrinxerunt*, non bene: alius *construxerunt*, non male. M. Mox sequitur, *ne saxa — lateritium discuterent*, quod probat, Marcellandum hic verum vidisse. Planior etiam sensus procederet ex *Mori lateritium.* Opus lateritium Columella dixit 9. 6.

P. 255. C. 9. *quantum — passum est.*] Sub pluteo et vineis stantes struebant turrim, ut paulo post dicitur. Ergo in tantum potuerunt turrim altiore struendo facere, in quantum altus erat pluteus et vineae, quibus struentes tegebantur; sin altius voluissent aedificare, non fuissent tecti pluteo et vineis.

P. 255. C. 9. *suspenderent.*] Infra synonymum est tollere, *hinaufschrauben.* M. Gall. *pour être les supports de la plateforme.*

P. 255. C. 9. *directo.*] recta linea.

P. 255. C. 9. *axibus (mit Bohlen oder Bretern) religav.*] Ergo tabulis ligneis trabes illas copulant invicem et figunt. M. Pro *casque* alii habent *eaque*, ut referatur ad tigna. Loco *axibus* alii legunt *asseribus.* *Asses* s. *axes* sunt tabulae; *asseress* trabes fissae, quales transversae in tectis sustinent tegulas. V. c. 2.

P. 255. C. 9. *eminentior, quam extremus paries.*] procurrens s. prominens ultra superficiem parietis. Nam extremus paries est ibi, ubi superficies est.

P. 255. C. 9. *tegimenta.*] v. c. cilicia, coria.

P. 256. C. 9. *Storia.*] opus textile vilius, quo humus insternitur. *Matratzen. Decken.* M. Gall. *nattes.*

P. 256. C. 9. *per se ipsum.*] *Par ces mots César marque sans équivoque, que les ressorts qu' on employoit pour l'élevation de la plateforme étoient dans la plateforme même et dans son équilibre.* Guischardus T. 4. pag. 113.

P. 256. C. 9. *prehensio.*] genus machinae, quo per modum cochleae tectum vel tignationes sublevantur et attolluntur. *Cellar.* Codices variant: nam et *pressionibus* habent, quas et ipsas e Vitruvio 10, 8. docent machinationes fuisse ad tollenda et elevanda onera, sive ut Vossio ad h. l. et Laeto in Lex. Vitruviana videtur, *hypomochlium.*

P. 256. C. 9. *quantum stor. dem. patieb.]* quanta erat storiarum praependentium longitudo ad homines inter operandum protegendos. *Clarkius.*

P. 256. C. 9. *tormenta mittenda.]* De omni hoc loco conf. Turnebi *Advers.* 11, 24. *M.* Intellige grandia missilia e tormentis mittenda.

P. 256. C. 10. *materia bip.]* tigna bipedalia.

P. 257. C. 10. *capreolis.]* Omnes fere consentiunt, capreolos esse tigna, sic utrimque proclinata versus columnam, ut utrimque nisu ac renisu firment columnam, ne vacillet. Collegit sententias Laetus in *Lexico Vitruv.* pag. 19. 20. *Molle fastigium est, leniter proclinatum.*

P. 257. C. 10. *regulas.]* ligna directa, qualia normae loco fabri admovent parietibus, ut, an linea recta servetur, examinent. Interdum regulae sunt *die Leisten an der Wand. M. Gall. des lattes, des listels.*

P. 257. C. 10. *tectum vineis.]* Aedificantes musculum stant sub vineis. *M.* Quid potius credit significari, *latens post vineas.* Et sic quoque capiendum locum G. 7, 27. censet, ubi *legiones dicuntur intra vineas in occulto expeditae.* Lipsius putabat, posse legi *tecti.*

P. 257. C. 10. *phalangae.]* s. palangae, sunt cylindri lignei, suppositi oneri, ut super iis facilius provolvatur (*Walzen*). Plerumque iis usi sunt veteres in navibus e litore deducendis, aut in litus subducendis. Hinc intelligitur, cur Caesar dixerit *machinatione navali*, h. e. machinatione, qua vulgo in re nautica uti solent. — Ceterum et hoc et superius caput illustravit Lipsius *Poliore.* 1, 4, 9. Musculi figuram Guischardus exhibuit (*Mémoires militaires* T. 2. p. 58.), longe diversam ab ea, quae in editionibus quibusdam Caesaris exhibetur, sed haud dubie multo veriore, Caesarianaeque descriptioni magis congruam. *M. Phalanges, rouleaux, cylindres.* Hesychio et Polluci dicuntur etiam *phalangia.* Nonio Marcello 2, 725. *palangae*, qui eas bene describit. Plura dabit Turnebus *Adv.* 27, 24.

P. 257. C. 11. *labuntur.]* de fastigio.

P. 257. C. 12. *opera* (machinas et munitiones Caesariani exercitus) *perfecta.*

P. 258. C. 12. *hominibus doctis.]* facundis. *Vossius.* Et quidni aliqua Graecarum litterarum assuetudo (vid. ad 1, 29.) eos hactenus quoque expoliverit? Cic. pro Flacco 26.

P. 258. C. 14. *muro sagittis prohibentur.]* sagittis, e muro missis.

P. 259. C. 14. *superioris temporis contentionem* (antiquam fortitudinem) *remiserant* (per aliquot dies).

P. 259. C. 15. *adversus.]* a fronte.

P. 260. C. 16, *paene inaedific.* — *moenia.*] Moenia hostium lateritia (c. 15.) ita prope muros urbis Massiliensis structa erant, ut eos fere tangerent.

P. 260. C. 17. *Legatione.*] munere Legati.

P. 260. C. 17, *fiduciariam operam.*] administrationem belli, sibi creditam ea lege, ut ea rursus cederet, si Imperator eum cedere voluisset. Ita fere Gesnerus in Thes. L. L. Conferri potest Ernesti Clav. Cic. in *fiducia.* Sed res est tralatitia.

P. 260. C. 18. *in Hispani.*] Sic codd. et sic alibi noster in nominibus urbium. V. Voss, de construct. c. 46.

P. 260, C. 18. *ex fano Herculis.*] Sacra Herculi, tamquam semper peregrinabundo, extra muros fiebant. Curtius 4, 2, 4. *Cell.* Cf. c. 21.

P. 261, C. 18. *HS. CXC.*] Lege adverbialiter: centies et nonagies sestertium. *Cellar.* Sestertium continet mille sestertios (*Kaisergroschen*). *M.* 200, *francs.*

P. 261, C. 18. *argenti — milia.*] i. e. viginti milia librarum argenti pondo, *zwanzig tausend Pfund am Gewicht.* Jam Cellarius laudavit Gronovium de Sestert. 1, 6. et admonuit, libram argenti esse centum drachmas (sic Graeci) seu denarios (sic Romani). Denarius s. drachma sunt tres circiter grossi nostri. Add. Perizon. ad Sanctii Minerv. p. 598, *M.* Nostra moneta fere 16. solidos valet vel 78. *centimes.*

P. 261. C. 18. *tritici modios.*] per appositionem, vel sub audito *ad.* Conf. Bell. Afr. 36.

P. 261. C. 18, *eorum.*] Leg. *eorumque.* *M.* Ea conjunctione hic non est opus, nec boni codd. habent.

P. 261. C. 18. *insula.*] Et haec dicta est *Gades*, ad ostia Baetis fluminis. V. Cellarii notit. orbis ant.

P. 261. C. 18. *necessariis rebus.*] In his videtur fuisse seditio militum, Placentiae orta et feliciter composita, de qua vid. Sueton. Jul. c. 69. et Dio Cass. 41, 36., qui longam orationem, tum a Caesare dictam, suo operi intulit. Etsi vero tempus ipsum definire non possum, tamen res in ea tempora incidit, de quibus infra cap. 22. extr. dicitur. Volui saltem de ea monere, quia Caesar plane silentio praeteriit. *M.*

P. 261. C. 19. *colonicae.*] Cellarius interpretatur, quae in coloniis conscriptae erant: Vossius vero (ad B. C. 1, 75). quae colonis et servis constabant, et eodem sensu dictam putat c. 20. vernaculam cohortem. Malim Cellarium sequi. *M.* Varro R. R. 1, 2. *leges colonicas* dicit et Suet. Aug. 46. *Decuriones colonicos.*

P. 263. C. 21. *habitis honoribus.*] In his fuit jus civitatis, quod Caesar omnibus Gaditanis concessit. Dio Cass. d. 1.

P. 263. C. 21. *a Lepido Praetore.*] Hoc ergo, quod Praetor Dictatorem dixit, a more majorum abhorrens fuit. Dio Cass. 41, 36. Appian. Civ. 2, 48. p. 457.

P. 263. C. 22. *Massilienses.*] Redit ad cap. 15.

P. 263. C. 22. *panico.*] Describitur a Plinio 18, 7. (10). Cf. et Salmas. in Solin. p. 89, & 516. *vilius frumenti genus et minuti grani.*

P. 263. C. 22. *contendit et f. pers.*] contento cursu fugere perseveravit.

P. 264. C. 22. *pro nomine et vetustate.*] propter antiquam gloriam et famam. Dio Cass. 41, 25, narrat, Caesarem Massiliensibus, omnibus aliis ademptis, unam libertatem reliquisse, quia Pompejus Phocaeam, e qua civitate Massiliam colonia deducta erat, libertate donaverat. Ibi Fabricius Cic. Philipp. 8, 6. contulit.

P. 264. C. 22. *ad urbem proficiscitur.*] Ibi Dictaturam suscepit, nuper ei decretam. c. 21. Quae autem eo tempore egit, ea infra 3, 1. tradentur.

P. 264. C. 23. *Aquilaria.*] Hujus nulla alibi mentio. *Cell.* Aliis *Anguillaria.* forsitan rectius sic, et videtur a lucrosa anguillarum captura sic dicta. Cf. Schol. ad Lucan. 4, 585, et ibi Burmannum.

P. 264. C. 23. *a Clupeis.*] sitis ad Mercurii promontorium, a Carthagine in ortum aestivum. Liv. 27, 29. 29, 32. *Cellar.*

P. 264. C. 23. *duobus promontoriis.*] Apollinis et Mercurii, quorum hoc nunc *Cap Bon* ab oriente, illud *Cap Zibeeb* (Zebib) ab occidente sinum claudit. *Heynius* (ad Virg. Aen. 1, Excurs. 6. p. 113.).

P. 264. C. 23. *L. Caesar filius.*] De hoc, et ejus patre vid. 1, 8.

P. 264. C. 23. *ejus fuga.*] Intelligitur vulgo de Caesaris fuga. Negat Jurinius et delet *ejus*, ut de fuga navium intelligatur. Tum pro *Hanc* legit *Hunc* scil. Caesarem. Sic et Davis. aliique.

P. 264. C. 24. *Uticam.*] Haec tum caput regionis, deleta Carthagine.

P. 264. C. 24. *castra Cornelianae.*] Non sunt castra, quae aliquis Cornelius illo tempore iis in locis posuit; sed est locus, qui in memoriam castrorum, a Scipione in bellis Punicis ibi positorum, nomen castrorum Cornelianorum habuit. Vid. Cellarii notit. orbis ant. 4, 4, 54. Conf. infra cap. 30. & 37.

P. 264. C. 24. *fons.*] Hunc Afri veneno infecerunt, Curiionisque exercitui haud leve damnum attulerunt. Appianus d. 1.

P. 264. C. 24. *succedit.*] exuberans expanditur.

P. 265. C. 25. *porta — Bellica.*] Freinsheim. ad Curt. 3, 3, 16. *Belii portam* fuisse credit, ut apud Herod. 3, 155, & 158. *portae Belides* Babylone.

P. 265. C. 26. *Imperator.*] Solet Dux, victoria parta, ab exercitū Imperator salutarī, hoc est, nomē *Imperator* additur nunc nomini Ducis, estque titulus, quem vulgo dicimus, honorificus; neque tali tempore significat simpliciter eum, qui exercitui cum imperio praeest. Vanissimus ergo fuit Curio, qui, paucis interfectis, tanto honore se ornari passus est. Cf. 3, 31.

P. 267. C. 29. *Caesaris beneficium.*] quo captos Corfinii seryarat. Cf. 1, 23. *Cellar.* Ergo *consuetudo mutat beneficium* significabit, facit ut vilescat.

P. 267. C. 31. *prudētes.*] qui verentur male agere. Haec, etsi paucorum codicum, lectio certe praeferenda est alteri, *prudētes.* Ergo *improbi* sunt, in quibus est, ut ipse scriptor dicit, licentia. *M.* Boni quidam codd. habent *prudētes.* Sunt, quibus honor cordi est, *qui ont du point d'honneur.*

P. 267. & 268. C. 31. *illis, improbis: his, imprudentibus.* *Clarkius.*

P. 268. C. 31. *hujusmodi res.*] i. e. conatus improbi. *tenentur* i. e. impediuntur.

P. 268. C. 31. *quibus rebus.*] pudori et metui.

P. 268. C. 32. *auctoritate.*] exemplo, quod magnam vim habet.

P. 268. C. 32. *gravissime.*] honorificentissime: nempe vos non parvi faciendos esse. *M.* Vulgo explicant per pessime, hostiliter, male.

P. 268. C. 52. *facti praejudicium.*] i. e. factum, quod est praejudicium. Praejudicium vero est, quidquid rem antecedit ita, ut ex hoc et propter hoc judicetur, quid postea in hac similibusque rebus agendum sit, aut eventurum videatur. Ergo, quum Corfinienses defecissent, poterat ex hoc et propter hoc judicari, ceteros quoque deficere posse atque etiam defecturos esse. Quomodo Pompejus post Corfiniensium deditionem timere sibi et effugere coeperit, v. 1, 24. 27.

P. 268. C. 32. *gravius (vestrae famae turpius) sentire.*

P. 268. C. 32. *victum (Pompejum) sequamini.*

P. 269. C. 32. *Desertos enim.*] enimvero.

P. 269. C. 32. *Vosne.*] Alii *Vos.* In dubitatione saepe prius *ne* vel *an* omittitur. Cf. G. 7, 5.

P. 269. C. 32. *nova religio.*] per ironiam dicitur. *Rhelli-canus.*

P. 269. C. 32. *capitis deminutio.*] est, eaque maxima, (nam fuit triplex) quum quis jus civitatis et libertatem et familiam amittit. Jam capti bello, his omnibus amissis, in servilem transibant more Romano conditionem. Liv. 22, 16, 15. Ergo et hi, qui Corfinii venerant in potestatem victoris, eo sensu *capite deminuti* videntur dici. Sed vidit Hotomannus, rem hoc loco praeter modum

dugeri. Etsi enim in bellis cum externis hostibus talis deminutio capitis erat: tamen in civili bello capti non jure et lege detrusi sunt in illam servilem conditionem, amisso jure civitatis, libertate, familia. Erit ergo h. l. simpliciter intelligendum, eos in alterius potestatem venisse.

P. 269. C. 32. *processit.*] Clarke volebat *processerit*. Sed frequens est id anacoluthon apud nostrum. Cf. Wopkensii Lect. Tullianas 2, 5. et Obs. Miscell. Vol. 3. p. 257.

P. 269. C. 32. *Africi belli praejudicia.*] id, quod sub initium belli in Africa accidit, et cui simile quid rursus accidere potest, videturque eventurum. *Sequi ignominiam, fugam, deditio-nem*, est sequi eos, qui ignominia affecti sunt, fugerunt, se dederunt. Ergo et *sequi praejudicia belli*, sequi hos, qui sub initia belli, in Africa gesti, victi sunt et posthac haud dubie rursus vincuntur, qui infausta belli initia habuerunt.

P. 270. C. 33. *consensu suo.*] Oud. sic explicat, Curionem, qui noluerit antea proelium committere, nunc consensisse, ut fieret proelium, ideoque suo consensu nunc constituisse. Tamen multo melius erit, vel *suorum*, vel potius *summo* legere, ut edd. vulg. jam ediderunt.

P. 270. C. 35. *humorum apertum.*] hoc est dextrum, qui scuto non tegebatur. Vossius.

P. 273. C. 39. *ad spem morabatur.*] quod attinebat ad ejus spem.

P. 274. C. 42. *integri.*] qui ne tentarunt quidem fugere, sed, ut sunt, procumbunt. Sunt ergo integri ad caedem. Nam is est integer ad commodum aut incommodum aliquod, qui nihil dum fecit aut passus est, quo illud commodum aut incommodum impediretur vel adjuvaretur, tardaretur aut acceleraretur. Qui ergo nondum effugere coepit caedem, is est integer ad caedem.

P. 275. C. 44. *interfici jussit.*] In moenibus eos disposuit, et ita expositos spectaculo telis configi jussit. Appian. 2, 46. p. 456. — Propter operam, a Juba strenue navatam, Pompejana factio Jubam Regem appellandum esse decrevit: Caesariana vero factio Bocchum et Bogudem, hostes Pompeji, simili honore ornavit. Dio Cass. 41, 42.

IN LIBRUM III.

P. 277. C. 1. *Dictatore Caesare.*] Redit narratio ad 2, 21, 22.

P. 277. C. 1. *Caesar et Servilius.*] Consulatu hoc functi sunt anno P. U. C. 706. Sed Pompejana factio, Thessalonicae congregata, quum hos Consules non agnosceret, Lentulum et Marcellum, superioris anni Consules, habuit loco et numero Consulum, sed eos Proconsules appellavit. Dio Cass. 41, 43.

P. 277. C. 1. *P. Servilius.*] Isauricus, Isaurii filius.

P. 277. C. 1. *annus, quo — liceret.*] Annus decimus a primo Consulatu. Liv. 7, 42. *Cellarius.* Veterem hanc legem repetiit, et denuo sanxit Sylla, auctore Appiano Civil. 1, 100. p. 413.

P. 278. C. 1. *praesidia legion.*] in urbe. Cicero pro Mil. c. 1. et Asconius in argumento Miloniana.

P. 278. C. 1. *quae judicia — perfecta.*] Et haec lucem capiunt ex Asconiano illo argumento. Testes per triduum auditi sunt; quarto die omnes jussi sunt adesse in diem posterum. Tum accusator et reus verba fecerunt, eodemque die sententia pronunciata est. Erit ergo *audire* hoc loco, testes audire, omnemque causam cognoscere. Fieri enim potuit, ut, qui non interfuissent superioribus diebus, aut semel saltem afuissent, hi deinde cum ceteris suffragarentur.

P. 278. C. 1. *ingratus.*] erga populum, a quo Consul creatus fuerat.

P. 278. C. 2. *feriis Latinis.*] De his Dio Cass. 46, 4.

P. 278. C. 2. *comitiis omnibus.*] quibus quum Magistratus urbanos (Dio Cass. 41, 36.), tum Proconsules et Proprætores (Appian. p. 457.) creavit. *M.* Suo arbitratu.

P. 278. C. 2. *undecim dies.*] ex quo Dictaturam susceperat.

P. 278. C. 2. *ab urbe proficiscitur.*] mense Decembri anni P. U. C. 705. non exspectatis calendis Januariis, quibus Consulatum rite auspicaretur. Sic Appian. l. c.: infra vero c. 6. Caesar dicitur pridie nonas Januarias jam Brundisii fuisse et inde solvisse. De his tamen recte intelligendis monuit Usserius in Annal. ad an. Mundi 3956, Januarium illum respondere *Octobri* Juliano, e vitiosa tum ratione anni Romani: inde non esse mirum, cur infra demum c. 9. hiems appropinquasse dicatur.

P. 278. C. 2. *tantum navium.*] i. e. tam parum. Sic et 6, 35.

P. 278. C. 2. *Atque eae ipsae copiae.*] — Hae copiae, etsi vix capi poterant a navibus, tamen erant multo infrequentiores, s. pauciores, quam numerus earum fuisset, nisi morbis aliisque incommodis deminutus esset. Plutarch. in Caes. c. 37. refert, milites, confectos labore vulneribusque, aegerrime tulisse, quod nondum quies ipsis indulgeretur a Caesare, ideoque lente convenisse Brundisium: sed ubi intellexissent, Caesarem jam solvisse, verecundia plenos unum illud optasse, ut eum mox sequi possent.

P. 278. C. 2. *ex salub. — regionibus.*] post commorationem in saluberrimis regionibus.

P. 278. C. 3. *annuum spatium.*] ab eo inde tempore, quo Caesar e Gallia in Italiam cum exercitu venerat. vid. init. libri primi.

P. 278. C. 3. *societates.*] publicanorum. *Hotomannus.*

P. 279. C. 4. *hippotoxotae*.] Curt. 5, 4. *sagittarios equites* vocat.

P. 279. C. 4. *Dardani*.] *populus Moesiae superioris, Illyricum et Macedoniam versus: Bessi, Thraciae, in Haemo monte. Cell.*

P. 279. C. 4. *quem supra demonstr.*] An septem milia? *M.*
V. Plutarch. Pomp. c. 64.

P. 281. C. 9. *servosque &c.*] Exemplum simile apud Florum 2, 6, et Plut. in Cat. min. c. 65. et Appian. Pun. 93.

P. 281. C. 9. *praeseclis — crinibus*.] Et hoc in obsidione Capitoli factum teste Vegetio 4, 9. Alia exempla dant Florus 2, 15. Appian. l. c. Capitolin. in Maximo et Balbino c. 16.

P. 281. C. 9. *tormenta*.] funes. vid. ad B. G. 7, 22.

P. 283. C. 11. *Candavia*.] regio aspera, per quam a Dyrhachio et Apollonia in interiorem et propriam Macedoniam iter erat. *Cellarius.*

P. 283. C. 11. *Parthini*.] gens Illyrica. *Cellarius.*

P. 283. C. 11. *contra imperium Populi Romani*.] contra Caesarem, Consulem, qui cum imperio erat. Cf. c. 12.

P. 285. C. 15. *tectae naves*.] Sub iis miles cœu sub tentoriis agebat. Adi cap. 100.

P. 286. C. 18. *quibus communicare*.] Sic libri omnes. Quod vero scriptores Latini (optimae aetatis) semper dicunt, *communicare cum aliquo, non alicui*: dubitavi in curis posterioribus c. 5. de integritate hujus loci. Post me Gronovius obs. 2, 6. confirmavit, qui eandem ob rationem *quibuscum* scribi jussit. *Cellar.* Ac tanto magis hoc recipiendum erat, quum etiam Ursini codex *quibuscum* habeat. Errores non debebant, verecundia codicum nescio qua, servari. *M.* Id cum absorptum est a seq. *com.*

P. 286. C. 18. *eum ingressum*.] Refer ad sermonem, non ad Vibullium.

P. 286. C. 18. *Bello perfecto*.] Alii hoc annectunt praecedenti periodo.

P. 287. C. 19. *Mittit* (Caesar) *P. Vatinium*.

P. 287. C. 19. *ille — vitavit*.] Vatinium intelligit Jul. Celsus p. 197. *Davis.*

P. 287. C. 20. *Coelius R. Praetor*.] olim Caesari amicus (cf. 1, 2, 43.), sed ab eo offensus, quia non ipse, sed Trebonius Praetor urbanus a Caesare constitutus erat. v. Dio Cass. 42, 22, ubi hae turbae copiosius describuntur. De re cf. Cic. Epp. ad Famil. 8, 17. Vellej. Paterc. 2, 68.

P. 288. C. 21. *ad Milonem*.] qui Massiliae exsul vixit. Ceteris ergo exsulibus nuper (cf. c. 1.) a Caesare revocatis, unus Milo revocatus non erat. Hinc odium in Caesarem. Dio Cass. 40, 54, 42, 24.

P. 288. C. 21. *muneribus (gladiatoriiis) datis.*] Cic. pro Mil. c. 55. *Cellar.*

P. 288. C. 21. *eum (Milonem) hostis loco.*] — Addit Dio, Senatum Romae censuisse, vi et armis coercendum esse Milonem.

P. 288. C. 22. *per Bibulam.*] tum, quum per Italiam copias cogeret.

P. 289. C. 22. *occupatione mag.*] quia magistratus prohibiti erant occupatione, quo minus occurrerent malo quantum necesse esset. Sic de B. Alex. c. 34. dicitur aliquis tentare jura populi, occupatione belli, h. e. quia populus, prohibitus occupatione et administratione belli, non satis vigilare atque tueri jura sua potest. Quod autem dicit, *occ. mag. et temporum*, id eodem pertinet; est enim occupatio magistratuum, quam effecerunt tempora ista. Cf. B. G. 4, 16. *prohibitus occupatione Reipublicae id facere.* M. Marcellandus l. c. verba *et temporum* potius post *rerum* autumat ponenda. Puto intelligendum, *et ratione temporum.*

P. 290. C. 25. *Multi menses transierant.*] ex quo Caesar Brundisium venerat. Conf. cap. 2. ubi etiam de vero mense illius itineris ex Usserio admonitum est. M. V. et c. 6.

P. 290. C. 25. *hiems praecipitaverat.*] Sic Ovid. Trist. 1, 3, 47. *nox praecipitata.* Alibi *aestas, autumnus praeceps.*

P. 290. C. 25. *committendum (se, aut naves) existimabat.*

P. 290. C. 25. *qui classibus (Pompeji) praeerant.*] Cf. c. 18.

P. 290. C. 25. *duriusque — expectabant.*] Haec verba sunt obscura. Quinam expectabant? Caesariani an Pompejani? Si syntaxin sequaris, Pompejani: si rem, Caesariani. Praeferamus ergo id, quod res postulat. Jam dum hi, qui Brundisii sunt, morantur, quid nanciscuntur morando? quid expectant? Nempe durius quotidie tempus ad navigandum fiet. Hactenus bene. Illud vero *lenioribus ventis* quid est? An, quia lenius flare venti incipiebant? Sed hoc fuisset iis valde commodum post hiemis inclementiam. Oud. sensum loci putabat esse hunc: dum expectant leniores ventos ad transportandum, expectando accipiunt quotidie durius tempus. Sed hoc non est in verbis, nisi sic legatur: *duriusque qu. tempus, expectandis (vel, optandis) ad transportandum lenioribus ventis, expectabant.* M. Ciacc. dat *expectabatur*, quod placet Jurinio.

P. 290. C. 25. *Caesar — ad suos — scripsit.*] Reticuit h. l. Caesar suum quoddam facinus, illustre quidem magnitudinis animi documentum, sed quo patrando militis potius, quam Imperatoris officio functus est. Scilicet dum accubat, repente surgit e convivio simulatione mandatorum, quae cuipiam dare velit. Sumit servilem vestitum, vehitur curru ad litus, conscendit navigium et, nescio gubernatore, quem vehat, ipse trajicere Brundisium audet. Urgente procella et fluctibus, et gubernatore desperante, se Caesarem esse

profitetur. Excitatus gubernator nititur; sed frustra. Ergo redeundum fuit ad litus. Atque ita demum Brundisium litteras misit. Appian. Civ. 2, 57. p. 463. sq. Plutarch. Caes. c. 58. Dio Cass. 41, 46. Sueton. Jul. cap. 58. Florus 4, 2, 37. et alii.

P. 290. C. 25. *quod se longius.*] h. e. quod non auderent mari se committere longius a portibus.

P. 290. C. 26. *ipsis militibus hortantibus.*] quos nunc poenitentia nuperae tarditatis (v. ad c. 2.) ceperat.

P. 290. C. 26. *appropinquassent.*] Scil. naves Rhodiae.

P. 290. C. 26. *Nymphaeum.*] Ibi et rupes ignivoma et bituminosum solum et oraculum. vid. Fabricius ad Dion. Cass. 41, 45.

P. 290. C. 26. *Lissus.*] urbs ultima Illyrici ad Macedoniam. *Cellar.*

P. 291. C. 27. *eliderentur.*] inter scopulos.

P. 291. C. 27. *distraheretur.*] Clarkius explicat, *dispersi capiuntur*. Vix ita dici hoc potest. Oud. *detrageretur* e duobus codd. legi vult, et explicat, a scopulis detractos esse. Bene. Davisius corrigit, *extraheretur*, et ex aqua extractos intelligit. *M. Reposui detrageretur*, scil. a scopulis, quibus illidebantur. *Oberl.*

P. 291. C. 28. *sentinae vitiiis.*] Hoc proprie dictum; de tempestate minus proprie. Similia apud Nepotem Alcib. 3. *Non solum spem in eo habebant, sed etiam timorem.* et apud Florum 3, 21. *oculis, manibus cruribusque defossis.*

P. 291. C. 28. *sed, tractandis cond.*] Leg. et pro *sed*. Saepe enim *neque* sequenti et ita ponitur, ut alterum alteri respondeat; quum unum membrum negat, alterum ait. Exempla vid. in Ind. Mori in *neque*.

P. 292. C. 29. *pontones.*] Cf. Gell. 10, 25. et Isidor. 19, 1. hodieque nomen in Gallia obtinet.

P. 292. C. 30. *expedito itinere.*] propter expeditum iter, h. e. iter brevius, nullo circuitu, opportunum.

P. 293. C. 31. *detrimentis — acceptis.*] A barbaris clade affectus tamen sibi victoriam et nomen Imperatoris tribuerat. *Cell.*

P. 293. C. 31. *M. Bibulum.*] vid. ad B. G. 8, 54.

P. 293. C. 31. *in provinciam quum venisset.*] E Syria venit in Asiae minoris partem eam, quae per excellentiam provincia Populi Romani dicta est, per quam Scipioni ad Pompejum in Macedoniam transeundum erat.

P. 293. C. 32. *generatim.*] per singula genera hominum et pro singulis generibus rerum tributa imposita sunt.

P. 293. C. 32. *columnarium.*] tributum, quod pro singulis columnis pendebatur. *Ostiarium*, pro aedium ostiis. De illo Cic. ad Attic. 13, 6: de hoc id. ad F. 3, 8. *Cellar.* Cicero sic: *De aquaeductu probe fecisti. columnarium vide ne ullum debeamus.* Barth, Barrientus in Annot. sylv. (in Gruteri lamp. t. 3, p. 416.)

haec notat. Aquaeductus per alienos fundos ducebantur. l. 1. de serv. praed. rust. Ideo fundi domino tributum pendebatur sive pretium pro columnarum numero. Nec Coelio assentior 21, 21. *colonarium* legenti, quod sit vectigal ex re rustica. Haec ad Ciceronis locum; in nostro intelligendum tributum, pro columnis impositum, quae aedificiis vel fulcimento fuere vel ornamento.

P. 293. C. 32. *imperatorum.*] i. e. *imperatorum.*

P. 293. C. 32. *differta.*] recte receptum est e codicibus; vulgo, *conferta*; quamquam sensus idem est. Sed quod *praeceptis* e MSS. receptum est, id non probo; praefero potius cum vulg. edd. *praeceptis*, etsi codd. hoc non habent. *M.* Sed de *Præfectis* jam praecesserat. Hic eorum edicta vel mandata intelliguntur. Bentleyus multum sibi placet in *praedibus*, quos legi hic jubet, i. e. satisfactoribus.

P. 293. C. 32. *privato compendio.*] *Compendium* est accessio, lucrum superadditum, proprie id, quod una appenditur emtori, quod justo pondere additur (*Zugabe*). Jam omnino, *lucrum*. *M.* Gall. *le surplus*.

P. 295. C. 37. *castris stativis.*] De his vid. Lipsius de mil. Rom. 5, 1. Talia fuere, quorum rudera haud ita pridem detecta a viro egregio Hoffmanno, architecturae militaris perito, prope Neuwied, de quibus v. Minola in Uebersicht dessen, was sich unter den Römern am Rhein ereignet, et Matthiae in Mém. de la Soc. des Sciences du Mont Tonnerre t. 1.

P. 295. C. 37. *castris* — *subjecit.*] propius castra duxit.

P. 297. C. 38. *earum turmarum.*] Non intelligit duas turmas exceptas; sed omnes illas turmas equestres, quas Scipio ad explorandum praemiserat, quarum duae erant exceptae, reliquarum milites nunc aut caesi aut capti sunt. Sic intellectus locus non habet lacunam, ut Marclando visum est.

P. 297. C. 39. *ut supra demonstratum est.*] c. 34, ubi dixit, legionem Orico deductam esse, quae orae tuendae causa ibi posita fuerat.

P. 297. C. 40. *ad libram fecerat turres.*] Dicuntur turres ad libram factae, quia binae erant in navi, vel in prora et puppi, vel ad utrumque latus, ut altera alterius aequaret pondus, ne turris inclinaret. De his turribus Scheffer. de mil. nav. 2, 5. *Cellar.*

P. 297. C. 40. *ex superiori loco.*] e suis turribus.

P. 297. C. 40. *molem.*] prominentiam in superficie aquarum.

P. 300. C. 45. *praesidiis.*] locis, ubi praesidia collocarentur. *M.* Sic et G. 6, 33. 34. Liv. 21, 57.

P. 300. C. 46. *tectis (pluteo et vinea) militibus.*] qui fossam ducebant.

P. 301. C. 46. *conspirati.*] (sic boni quidam codd.) in artius spatium collecti, ut quum serpens colligitur in spiram. Ergo omnino significat coartatos, condensatos.

P. 302. C. 49. *angustiae vallium ad specus.*] i. e. ang. vall. quae poterant esse loco *specuum*, habere usum et vim specuum. Specus autem in de B. Alex. cap. 5. & 6. sunt meatus subterranei, canales. Cf. Liv. 10, 10. Fortasse ergo hoc dicit, angustam vallem fuisse veluti meatum s. canalem, per quem aut sponte proflueret aqua, e montibus in vallem delata; aut, arte adjuncta fossisque ductis, derivari posset. Et ut in altero loco specus intersepuntur, ita h. l. praeseptuntur, obstruuntur, ne aqua profluat. Putabam etiam, specum fortasse cisternam s. lacum significare posse, ideoque aquas in vallibus, uti in cisternis, collectas et praeseptas esse. Sed neque exempla alterius significatus habeo, neque sustineo rem definire. M.

P. 302. C. 49. *praesidiis.*] locis, ubi praesidia erant, ut c. 45.

P. 303. C. 53. *ad Dyrrhachium — ad munitiones.*] Caesar a castellis (munitionibus) progressus ipsam urbem Dyrrhachium oppugnavit, ubi propemodum periit: Pompejus interea in castellis ejus magnam stragem edidit. Sic eodem tempore ac die et ad muros Dyrrhachii et ad castra Caesaris pugnatum est. vid. Appian. et Dio Cass. d. 1.

P. 305. C. 57. *praest suo nomine exercitui.*] qui ipse est Imperator, nec sub Imperatore bellum gerit. Erat autem Scipio Proconsul Syriae. Cf. c. 31.

P. 306. C. 60. *ut ex sua (Caesaris) amic. omn. exsp.*] ut a Caesare amicissimo omnia exspectarent, neque ipsi fraudibus et artibus malis crescere studerent. Sic *ex praeteritis* Caesaris officiis reliqua sperant, quum sperant, et in posterum talia officia ipsis Caesarem praestitutum, qualia praestiterit superiori tempore. Haec quomodo nonnullis videri potuerint corrupta, non assequor. M.

P. 307. C. 61. *cognitis omnibus rebus.*] quum scirent, quidquid in Caesaris castris fieret.

P. 307. C. 61. *temporibus rerum animadversis.*] quo tempore quidque fieri in castris Caesaris soleret. M. Opportunitatibus.

P. 308. C. 63. *vallus.*] h. l. idem quod *vallum*. vid. Ind. Mori. Sic et Tibullus Eleg. 1, 11, 9. *non arces, non vallus erat.* et Hirtius AL. 2. *triplicem vallum obduxerat.* Erat exstructus saxo.

P. 308. C. 63. *legionarii (Pompeji) terrebant defensores (Caesarianos).*] Sic cepit Clarkius. M. Et sana ratio docet. opponuntur *legionarii* levis armaturae militibus. V. c. 62.

P. 309. C. 64. *Princeps prior.*] e sententia Lipsii de mil. Rom. 2, 8. est Centurio prioris centuriae s. ordinis principum. Cellarius amandavit lectores ad Liv. 42, 34. Veget. 2, 8. De principibus in legione v. Polyb. 6, 19. sqq. Liv. 8, 8.

P. 309. C. 66. *cohortes* — *videretur*.] i. e. quasdam cohortes, et quidem id cohortium, quod — — sive, tantum cohortium, quantum videretur instar legionis.

P. 310. C. 67. *Eo* (in vetera castra; c. 66.) *signo leg. ill.*] Sic jam Rhellicanus interpretatus est. *M.* Similis constructio G. 7, 4. ubi vid. Oud.

P. 310. C. 67. *ericius*.] transversariae ad portas trabes, aculeis confixae, eaeque versatiles. *Lipsius.* (Poliorc. 5, 4.) Conf. Sallustii ed. Haverc. T. 2. p. 83. et ed. Cort. p. 979. *M.* Ita vocatus a bestiolae ita dietae aculeis. Nonius 18, 16. e Sallustio: *axibus eminebant in modum ericii militaris veruta binum pedum*, ubi *veruta* sunt tela brevia, a veru similitudine. Cf. Turneb. Adv. 4, 8.

P. 310. C. 67. *T. Pulcione*.] Ciacconius et Gruterus volunt *Pulstone*, ut sit idem vir fortissimus, de quo B. G. 5, 44. mentio facta est. Probo. Quod enim ad Codd., ex *Pulfione*, majusculis litteris scripto, oriri facile poterat *Pulcione*. Quo accedit, ut plures Mss. bonae notae, pluresque Edd. vett. habeant *Pulejone*, ex *Pulfione* enatum. [Ex PVLFIONE videtur ab aliis corruptum esse PVLTIONE, quod facile mutari potuit in PVLC., ab aliis PVLEIONE. *W.*] — Ceterum Narratio de prodicione exercitus Antoniani periit. Vid. Annotat. ad initium libri secundi. *St.*

P. 310. C. 67. *demonstravimus*.] Non hanc ipsam rem narravit; sed aliquid, quod ad hanc rem pertinet, c. 4. adpersit.

P. 311. C. 68. *sunt secutae*.] venerunt eo, delatae sunt eo.

P. 311. C. 68. *Quod quum esset*.] Redundat *quod*, aut potius nectit cum superioribus sequentia, ut *quod si, quod nisi, quod ubi*: etsi *quod* verti non necesse est.

P. 312. C. 71. *laureae*.] In bello civili nolebat uti lauro, signo victoriae. Dio Cass. 41, 52. Litteras etiam victoris, praesertim quibus Senatui victoria nunciabatur, vulgo lauro ornatas fuisse, et hac de causa laureatas dictas, satis notum est. *M.* *Fasces laureatos* videsis in Museo Veronensi Scip. Maffei p. CXVII.

P. 312. C. 71. *perfugae*.] Labienus, deserto Caesare, transierat ad Pompejum.

P. 313. C. 73. *Hispanias* — *ducibus*.] tum, quum Hispaniae habebant duces peritos, nominatim Afranium et Petrejum. vid. I. 1.

P. 313. C. 73. *frumentarias prov.*] Siciliam & Africam.

P. 313. C. 73. *ejus* (Fortunae) *juri*.] quod Fortuna in omnes habet: est enim omnium domina.

P. 313. C. 73. *locum* — *aequum*.] Sic cod. Norvic. apud Davisium. Ceterae omnes lectiones, quantumvis antiquae, sunt falsae. Caesar hoc dicere vult, se non metuisse hostes, quoniam iis in loco adeo aequo, in quo fortasse vincere possent, nec Caesar a montibus aut fluminibus haberet aliquid praecipui adjumenti, decertandi facultatem dedisset, aut se iis ad proelium obtulisset.

P. 313. C. 74. *ignominia notavit.*] Clementiae exemplum. Alias morte multabantur.

P. 313. C. 74. *tantus incessit — dolor.*] milites postularunt adeo a Caesare, ut decimus quisque ab eo puniretur. Appian. 2, 63. p. 467. Cf. Sueton. Jul. 68.

P. 314. C. 74. *super. ord. nonnulli.*] quidam legati, tribuni militum, centuriones; omnino, qui erant loco honestiore. Apud Appianum est, quosdam *amicos* eum cohortatos esse ad proelium.

P. 314. C. 74. *relictisque — timebat.*] Haec absona esse, quis non videat? Si Caesar relinquit sua castra, non vexabitur inopia; adibit enim loca, in quibus est copia frumenti; et hoc deinde ita facit. Sin remanet in castris, in quibus vexatus est dudum inopia, vexabitur et porro. Ergo cum Vossio lenissima mutatione legetur: *spatiumque — putabat, relictis munitionibus; et magno pere —*. M. Vossium sequendum puto, idque eo magis, quod codd. boni istud *que* non habent. Ciacconius conjiciebat *retentisque*. Et hoc sensu accipiendum illud *relictis* censet Oud., quod mihi durissimum videtur. O.

P. 314. C. 75. *eadem* (nunc quoque) *spectans.*] quae semper solebat spectare. Conf. c. 85. init. Quod autem Caesar dicit, Pompejum sine mora secutum esse; contra ea Sueton. (Jul. cap. 56.) et Dio Cassius (41, 52.) narrant, Pompejum non secutum esse, ideoque ab ipso Caesare reprehensum: id e Plutarcho (Caes. c. 39.) dijudicari potest. Nempe Suetonius et Dio volunt, Pompejum, finito proelio, se in castra recepisse, nec *fugientibus ex acie* statim institisse; sed Caesar loquitur de his, quae die uno aut duobus post eveniunt, h. e. Pompejum Caesari alio *proficiscenti et castra moventi* institisse: quamquam non gnaviter instituit. vid. c. 77.

P. 314. C. 75. *Genusum.*] Distinxi olim cum pluribus Genusum a Panyaso: jam, Caesaris itineribus ac castris accuratius inspectis, minus dubito, Panyasum et Genusum eundem amnem esse, altero vocabulo fortassis corrupto. Idem Ciacconio et in schedis ad Livium (44, 30.) Fulvio Ursino visum est. Prima castra fuerunt ad Apsum (cap. 13.): altera ad Asparagium (c. 30. 41.): tertia ad Dyrrhachium: unde pulsus Caesar, transducto Genusum exercitu, in veteribus suis castris contra Asparagium consedit; at Pompejus in suis ad Asparagium, tam propinquis Dyrrhachio, ut milites in priora castra recurrerent, sarcinas relictas repetituri. Vides sic, Genusum inter Dyrrhachium et Apsum esse, ubi et Panyasum Ptolemaeus posuit. *Cell.* Sed in opere geographico T. I. 2, 13, 6. rursus distinguit Genusum a Panyaso, distinguit etiam Palmerius in Graec. ant. 1, 22. p. 133., et hoc videtur verum. Situs ergo fluminis deinceps est hic: Dyrrhachio venit ad Panyasum, ab hoc ad Apsum, inde ad Genusum, M. D'Anvillius nil deficit.

P. 314. C. 76. *justum iter diei.*] Guischardus (Mémoires critiques et historiques T. 1. p. 102.) (vel p. 40. sqq. ed. formæ majoris) refutat eos, qui e Vegetio (1, 9.) concludunt, viginti millibus passuum, aut viginti quatuor millibus absolutum esse justum diei iter. Ostendit igitur, justum diei iter esse satis magnum viae spatium pro spatio diei, sive, ut verbis ejus utar: *L'expression justum iter nous dit simplement, que César fit une bonne journée, une bonne marche, sans y attacher l'idée de quelque distance.* Argumentis utitur quum aliis, tum hoc, quod ab eo loco, ubi Caesar confecto itinere justo consedit, Pompejani, in eodem loco versantes, tamen in vetera castra, *ut in vicina*, redierunt. Unde hic locus, ubi consederunt, a veteribus castris non viginti aut quatuor et viginti millia passuum abesse potuit. Mihi quidem etiam inde, quia additur, *quod iter proposuerat Caesar*, intelligi videtur, non fuisse finitum et certum viae spatium; sed in arbitrio Caesaris et temporum necessitate positum, quousque vellet deberetque Caesar illo die progredi. Omnem rem conficit numerus passuum, qui capite hoc extremo traditur. *M.*

P. 316. C. 79. *Apollonia.*] voluntas et necessitas adeundi Apolloniam. De *Candavia* vid. c. 11.

P. 318. C. 82. *classicum — cani.*] aequè apud Scipionem cani atque apud Pompejum. Quum enim duoi summi duces aut consules in unis castris erant, apud utrumque classicum canebatur: ideoque Asdrubal, suspicatus alterum consulem in castra venisse, observari jubet, semel bisne signum canat in castris. Liv. 27, 47. *Cellar.* Cf. Veget. 2, 22.

P. 318. C. 82. *si quando quid — — dicerent.*] Non haec modo dicebant; sed Pompejum iocabundi Regem et Agamemnonem appellabant. Appian. 2. p. 470. Plutarch. Pomp. 66. 67.

P. 318. C. 82. *Jamque inter se.*] Ab hac temeritate alienissimum fuisse Pompejum, iidem scriptores referunt; sed metu, aut torpore, aut fato cessasse libidini nobilium, qui in ejus castris erant.

P. 318. C. 83. *de sacerdotio.*] pontificatu maximo.

P. 319. C. 83. *sententiasque — ferrent.*] h. e. qui (ut) sent. de sing. ferrent. Monuit Clarkius.

P. 319. C. 83. *intra praesidia.*] in castris, ut ibi tuti laterent.

P. 319. C. 84. *quod demonstravimus.*] Ubi? In Gallicis bellis hoc saepius factum est, ut B. G. 1, 48., quod Caesar videtur imitatus hoc tempore.

P. 319. C. 84. *armis.*] Hiulca oratio. omissum videtur adjectivum, quod armorum genus designet, *insolitis, insuetis, vel simile.*

P. 319. C. 84. *quum adesset usus.*] quum usus venisset, quum opus esset.

P. 320. C. 86. *usu manūque.*] nihil aliud est, quam, quod habent codd. quidam, *usu manuum*, seu *usu manus*. Dubium est, utrum Caesar scripserit. Significat autem *usu manūque*, tum, quum ventum est ad rem, quum manibus utendum est, facto opus est. Cicero dicit, *administratione manuum opus esse*, hoc est, *usu manūque*. Si quis malit *usum* dicat tractationem ipsam rei, et *manum*, facta, operam.

P. 321. C. 87. *exaudistis.*] Vulgo *audistis*. Nempe sensus est: annon fama ad vos usque penetravit? Dicitur vero is *exaudire*, ad quem usque clamor, strepitus, vox procul veniens penetrat. *M.* Emendavit Oud. e codd.

P. 321. C. 87. *factas.*] conscriptas, collectas.

P. 321. C. 88. *ripus* [quidam.] i. e. Enipeus. vid. Lucanus 7, 116. 224. *Cell.* Add. Appian. 2, 75. p. 474. Frontin. Strateg. 2, 3, 22.

P. 322. C. 91. *manipulares mei qui f.*] Scil. antehac iis praefuerat, qui jam erant veterani. Conf. Lips. de mil. Rom. 1, 8.

P. 324. C. 95. *existimans.*] Sic codd. Vulgo *aestimans*, ut c. 96.

P. 325. C. 95. *missis.*] Jurinius malit *amissis*.

P. 325. C. 95. *in altiss. montes — pertinebant.*] Jurinius emendat *in altissimum montem — pertinebat*. quia c. 97. de uno monte sermo. Verum statim in montes vicinos fuga facta videtur, dein in illorum uno collectus fugiens exercitus. *O.*

P. 325. C. 96. *trichilae.*] sunt, ut Ovidii (Fast. 3, 528.) verbis dicam, casae frondeae, e ramo factae, quas et *umbras* (vid. Festus in h. v.) et *umbracula* nominare veteres solebant. Accurate descripsit Heynius (ad Virgil. Copam v. 8.), ubi, *trichila* et *trichilum*, inquit, est pergula, ex vitibus aliave arbore, pedamentis et jugis firmata, implicitis frondibus concamerata et arcuata, notiore voce *hypampelos* dicta. Laudat vir doctus intt. ad Colum. 10, 378. Jam lectio haec, *trichilas*, ab omnibus codicibus Caesaris (et edd. vet.) firmatur constanter.

P. 325. C. 96. *tabernacula.*] militum. Differunt ergo haec ab illis luxuriosis umbraculis, neque eadem res, ut Vossius putabat, his dicitur. — De luxuria hac intempestiva conf. Plutarch. in Pomp. c. 72.

P. 325. C. 96. *patientissimo.*] In Mss. cunctis, ne uno quidem excepto, et edd. antt. legi *potentissimo*, monuit Oud. Neque tamen locum habere potest.

P. 329. C. 105. *societatis.*] publicanorum: ut mox *familiae* (servi) *societatum* illarum. cf. c. 31. — De consilio itineris mutato alia quaedam Plutarchus in Pomp. c. 76. addidit.

P. 329. C. 104. *amici regis.*] quorum principes fuerunt *Poethinus*, Theodotus rhetor, idemque Ptolemaei praeceptor. (Liv. epit. 112.), et Achilles. Cf. c. 108. et Plutarch. Pomp. c. 77. *M.*

P. 329. C. 104. *consilio inito.*] *De Pompeji capite pupillus et spado tulere sententiam.* Sic Seneca ep. 4.

P. 330. C. 105. *repetunt et enumerant dies.*] enumerant eos ita, ut repetant s. initium faciant ab eo die, quo proelium commissum est.

P. 330. C. 106. *necessitudines regni.*] Cum patre regis jus hospitii Pompejus habuerat. Cf. c. 103.

P. 330. C. 106. *de Pompeji morte.*] Cujus caput et annulus, leone ensem tenente insignitus, Caesari ab aulicis Ptolemaei oblata sunt, quorum adspectu lacrimasse dicitur: Plutarch. Pompej. cap. 80. Caes. c. 48. Praeterea Dio Cass. 42, 18. refert, Romae non ante creditum esse de nece Pompeji, quam ejus annulus eo fuerit allatus, quem annulum dicit tria tropaea insculpta habuisse: de quo Dionis et Plutarchi dissensu laborare velle, foret temporis inutilis jactura.

P. 331. C. 107. *contröv. regum.*] Regis et Cleopatrae, sororis. vid. c. 103. Sic B. Alex. 33. Liv. 1, 39. *exciti reges*, i. e. rex et regina: ubi v. Gronov. et Drakenborch. Cf. Bentlej. ad Horat. Serm. 1, 1, 100.

P. 331. C. 107. *pertinere existimans.*] Alii judicarunt, Caesarem non necessarium hoc bellum suscepisse; sed Cleopatrae amore adductum. Plutarch. Caes. c. 48.

P. 331. C. 108. *indignari coepit.*] Fuit tamen alia quoque causa, qua Caesar indignationem Aegyptiorum commovit. Nam, quum Ptolemaeus Auletes ingentem pecuniae summam Caesari debuisset, Caesar vero residua debiti nunc paulo severius exigeret, ac ne sacris quidem parceret: multorum animos ab se alienavit. Plutarch. Caes. c. 48. Dio Cass. 42, 9. 34.

P. 332. C. 109. *alter accepto vulnere occupatus, perque* (sic leg. puto pro *per*) *suos sublatus est.*] Ergo occupatus et sublatus est vel significat, citius sublatus est, quam posset interfici; vel arreptus etq. est.

P. 332. C. 110. *uxoresque duxerant.*] Contra militiae Romanae morem. vid. Lips. de mil. Rom. 5, 18.

P. 332. C. 110. *vim suorum.*] vim suis illatam. *M.* Passive: Sic et G. 1, 20. *injuria reipublicae.* et c. 30. *injuria P. R.* 7, 38. *suas injurias.* Ita et Liv. 2, 55.

P. 333. C. 110. *pro suo periculo.*] ut suum periculum.

P. 333. C. 110. *Bibuli filios.*] Locum Valerii Max. (4, 1, 15.) huc pertinentem Manutius et Ciacconius indicarunt.

P. 333. C. 111. *conatus.*] etsi conatus erat, Domus Caesaris fuit regia, cap. 112. *M.* Pars ejus exigua.

P. 333. C. 111. *naves incendit.*] Hoc incendio conflagrasset mobilissimam bibliothecam Alexandrinam, auctores sunt Plutarchus in Caes. c. 49. Dio Cass. 42, 38. (ubi vid. Fabricius), Ammianus Marcell. 22, 16. et alii bene multi. Nuperrime de hac quoque re diligentissime exposuit Christ. Dan. Beckius in specimine historiae bibliothecarum Alexandrinarum sect. 19.

P. 333. C. 112. *a superioribus regionibus.*] Alexandria in duas partes divisa fuit, superiorem et inferiorem (B. Alex. c. 1.): illa fuit mari propior, haec ab eo remotior (cf. ibid. 2, 6.: *die Oberstadt und die Niederstadt.*) Ergo a parte inde superiore, seu a superioribus regionibus, moles jactae sunt. Pluralis *regiones* neminem offendet, quum B. Alex. c. 2. partes inferiores, et c. 6. loca superiora dicantur. Cellarius monet, Brodaeum (Miscell. 3, 5.), Scaligerum (ad Euseb. p. 132.), Valesium (ad Ammian. Marc. p. 342.), Hodium (de interpret. septuaginta p. 294.), legi voluisse, *a superioribus regibus*, id quod et Marcellando in Explicat. vet. auct. p. 279. visum est. Sed nulla mutatione videtur opus esse. M. In codice Vossiano Oud. clare invenit *regibus*. Hoc unice verum, reposui. Oberl. Probe. Adstipulor nunc quidem, re iterum pensitata. Vulgatum vero, *regionibus*, censuerunt servandum Davisius et Clarkius; quin imo ipse Oudendorpius in utraque editione nihil mutavit. Illi autem critici autumant, Caesarem dicere voluisse, *in mare jactas fuisse moles, quas a superioribus* (i. e. montuosis) *regionibus convexerant.* „At quis ita loquitur, quaerit Oud., *moles jactae in mare a superioribus regionibus*, per ellipsin τοῦ *convexerant* vel similis verbi? Potius explicuissent viri docti, *a* notare locum, unde hae moles jaci coeptae sint; ut initium ceperint a superioribus regionibus, et ita in mare longius extensae fuerint. Quo sensu facile lectio vulgata se tueri potest. Ut verum tamen fatear, addit, malim ego quoque *regibus*, praesertim quum hoc confirmetur a Cod. Voss., in quo clare ita inveni.“ — Neque tamen in textum recipere ausus est Vir acutissimus, interdum nimis caute, ut videtur, in re critica agens. St.

P. 333. C. 112. *in mare jactis molibus.*] De his molibus adeas Ammian. Marcell. 22, 16. ibique Valesium.

P. 334. C. 112. *Dimisit.*] Haec lectio, nunc recepta, videtur necessaria propter ipsam rem, etsi codd. plerique habent *deduxit*. M.

P. 334. C. 112. *reliqua navalia.*] Cur autem *reliqua*? Legerim, *ad regia navalia*, ubi regiae naves stabant. Cf. de B. Alex. cap. 13., ubi regiae navalia commemorantur, quae, ut ex nostro loco apparet, vicina regiae fuerunt, quoniam e theatro, regiae conjuncto, aditus ad navalia fuit. M. Credo, verum vidiisse Morum. Doleo, nullum codicem addicere. Oberl.

P. 334. C. 112. *filia minor.*] Arsinoe. de B. Alex. c. 4. *Cell.*
 Add. Dio Cass. 42, 39.

P. 334. C. 112. *sperans.*] contra testamentum patris. c. 108.

P. 334. C. 112. *est inter eos — orta.*] Conf. B. Alex. c. 4.
 Cum Arsinoe fuit Ganymedes, qui eam abduxerat in castra, et Achillan contra se et Arsinoen irritavit ita, ut ipse potiore esset auctoritate. Dio Cass. 42, 40.

P. 334. C. 112. *jacturis.*] Donis, muneribus. Cf. G. 6, 12.
 Sic Plin. paneg. c. 12. largitiones *damna* dixit.

P. 334. C. 112. *in parte Caesaris.*] h. e. in ea parte urbis, in qua Caesar erat. v. B. Al. c. 6. & 32. ubi *pars Caesaris* eodem sensu dicitur. Jam Caesar erat ibi, ubi rex erat (c. 109. extr.): Pothinus, nutricius regis, erat cum rege. Erat ergo Pothinus ibi, ubi Caesar erat, in ea parte urbis, in qua Caesar versabatur. Qui *in parte Caesaris esse* cum Ciacconio interpretantur, a partibus Caesaris stare, hi errant: nam Pothinus Caesari inimicissimus fuit.

INDEX HISTORICUS

*Numeri, quibus littera nulla praeposita est,
ad libros de Gallico bello referuntur:
c. ad bellum Civile.*

A.

- A** carnania Caesari subjecta c. 3, 55.
 Acco, Senonum princeps 6, 4. 44.
 Achaja c. 3, 55.
 Achilles, aulicus Aegyptiacus c. 3, 104. 108. 110.
 C. Acilius, legatus c. 3, 39. 40.
 Actius Pelignus c. 1, 18.
 Actius Rufus c. 3, 83.
 Actius Varus c. 1, 13. 31. 2, 23. 25. sqq. 33. 35.
 Adbucillus c. 3, 59.
 Adcantuaninus 3, 22.
 Admagetobria v. *Magetobr.*
 Adrumetum c. 2, 23.
 Aduatuca, castellum 6, 32. 35.
 Aduatuci 2, 4. 16. 29. 31. 5, 38. 39. 56. 6, 2. 33.
 Aeduorum res cum Ariovisto 1, 33. cum Arvernīs 1, 31. cum Biturigibus 7, 5. cum Helvetiis 1, 11. 14. cum Sequanis 6, 12. cum Romanis 1, 11. 16. 32. 35. 43. 5, 7. 54. 6, 4. 7. 32. 54. 63. Eorum lex de magistratibus 7, 33. clientes 1, 31. 7, 75.
 Aeginium opp. c. 3, 79.
 Aegus Allobrox c. 3, 59. 60.
 L. Aemilius 1, 23.
 Aes apud Britannos non nascitur 5, 12.
 Aetolia c. 3, 35.
 Afranii & Petreji res c. 1, 37. 38. 3, 83.
 Agedicum & Agendicum, opp. 6, 44. 7, 10. 57.
 Alba urbs c. 1, 15.
 Albici c. 1, 34. 56. 57. 2, 2.
 Alces, ferae 6, 27.
 Alesia urbs 7, 68. 69. sqq. 8, 34. c. 3, 47.
 Alexandria c. 3, 111.
 Alexandrini belli initia c. 3, 112.
 Alexandrinorum indoles c. 3, 110.
 Allobroges 1, 6. 11. 28. 7, 64.
 Alpes 1, 10. 3, 1.
 Amagetobria, incert. Vid. *Magetobria.*
 Amantia c. 3, 40.
 Amanus mons c. 3, 31.
 Ambacti Gallorum 6, 15.
 Ambarri 1, 11.
 Ambialiti 3, 9.
 Ambiani 2, 4. 15.
 Ambibari 7, 75.
 Ambiorix 5, 24. 27. 34. 6, 2. 5. 29. 30. 8, 24.

Ambivareti 7, 75.
 Ambivariti 4, 9.
 Ambracia c. 3, 36.
 Amphilochoi c. 3, 55.
 T. Ampius c. 3, 105.
 Ana, fluvius c. 1, 38.
 Anartes 6, 25.
 Ancalites pop. Britann. 5, 21.
 Ancona c. 1, 11.
 Andes 2, 35. 3, 7, 7, 4.
 Antrostheneſ c. 3, 80.
 Antebrogii 2, 3.
 Antiochus Commagenus c. 3, 4.
 C. Antistius Reginus 6, 1.
 M. Antonius Caſſarianus 7, 81.
 8, 2. 50. c. 1, 2. 3, 24. 29. ſqq. 40.
 Apollonia c. 3, 11. 12. 75. 79.
 Apsus flumen c. 3, 13.
 Apulia c. 1, 14. 23. 3, 2.
 Aquilaria c. 2, 25.
 Aquileja 1, 10.
 Aquitania 1, 1. 3, 20. 21. 27.
 8, 46.
 Aquitani (in Caes. exerc.) c. 1, 39.
 Arar fl. 1, 12.
 Arduenna ſilva 5, 3. 6, 29.
 Arecomici Volcae 7, 7. c. 1, 35.
 Arelate c. 1, 36.
 Ariminum c. 1, 8.
 Ariobarzanes c. 3, 4.
 Arioviſtus 1, 31. ſqq. proelium
 cum eo 1, 52. 5, 19. 6, 12.
 M. Ariſtius 7, 42.
 Armatum concilium 5, 56.
 Armoricae civitates 5, 53. 7, 75.
 8, 31.
 C. Arpinus 5, 27.
 Arretium c. 1, 11.
 Aruerni 1, 31. 45. 7, 7.
 Asculum c. 1, 16.
 Asparagium c. 3, 30.
 Atrebatas 2, 4. 16. 23. 7, 75.
 Q. Atrius 5, 9.
 Attius v. Actius.
 Avaricum 7, 13. 31. 47.
 Aulerci Eburones, Cenomani
 Brannovices 2, 34. 3, 17. 7, 75.
 L. Aurunculejus Cotta 2, 11. 4, 22.
 5, 24. 28. 30. ſqq. 36. 37.
 Ausci 3, 27.
 Ausetani c. 1, 60.
 Auximum c. 1, 15.
 Axona 2, 5, 9.

B.

Bacenis ſilva 6, 10.
 Baculus 2, 25.

Bagrada fl. c. 2, 38.
 T. Balventius 5, 35.
 Batavorum inſula 4, 10.
 Belgae 1, 1. 2, 1. 4. 10. 11. 5, 12.
 8, 54.
 Belgium 5, 24. 25. 46, 8, 46.
 Bellica porta Uticae c. 2, 25.
 Bellocassi 7, 75.
 Bellovaci 2, 4. 13. 7, 59. 75. 8, 7.
 14.
 Bessi c. 3, 34.
 Bibracte 1, 23. 7, 55. 63.
 Bibrax 2, 6.
 Bibroci 5, 21.
 M. Bibulus c. 3, 5. 7. 8. 14. 16.
 18. 110.
 Bigerriones 3, 27.
 Bituriges 8, 3.
 Bivius Curius c. 1, 24.
 Boduognatus 2, 23.
 Boja 7, 14.
 Boji 1, 5. 25. 28.
 Brannovii et Brannovices 7, 75.
 Bratuspantium 2, 13.
 Britannia 4, 21. 5, 8. 12. 6, 13.
 oppida Brit. qualia 5, 21. Re-
 ges quatuor 5, 22.
 Brundisium c. 1, 24. 26. 3, 2. 24.
 Brutus 7, 9. c. 2, 3. 5. 6. 22.
 Bullis, urbs c. 3, 12. 40.
 Buthrotum c. 3, 16.

C.

Cabillonum 7, 42. 90.
 Caburus 7, 65.
 Cadetes 7, 75.
 Cadurci 7, 4. 75.
 T. Caecilius, centurio c. 1, 46.
 Caeracesi 2, 4.
 C. Caesar contra Aduatucos 2, 16.
 17. 29. Alexandrinos c. 3, 111.
 Ambianos 2, 15. Arioviſtum 1,
 33. Belgas 2, 2. Bellouacos 2,
 13. Britannos 4, 20. 5, 8. Ger-
 manos 4, 6. 14. Aeduos 7, 40.
 Massilienses c. 1, 35. Nervios
 2, 17. 5, 46. Sotiates 3, 20.
 Sueſſiones 2, 12. Venetos 3, 9.
 Vercingetorigem 7, 7. ſqq.
 C. Caesar Antonio adest in pe-
 tendo auguratu 8, 50. Pompejo
 conciliari vult c. 1, 26. 3, 10.
 16. 17. 57. ad Scipionem de
 pace mandata dat c. 3, 57.
 C. Caesar, dictator c. 2, 21. 3, 2.
 C. Caesar ad Alesiam 7, 69. 72.
 ad Brundisium c. 1, 25. ad Iler-

- dam c. 1, 41. ad Massiliam
c. 2, 15. ad Dyrrhachium c. 3,
41. sqq. cum Afranio pugnāt
c. 1, 41.
- L.** Caesar 7, 65. c. 1, 8,
Sextus Caesar c. 2, 20.
Calagurritani c. 1, 60.
Calenus (Kalennus) c. 3, 14. Ca-
lenus Fulius c. 1, 87. Q. Cale-
nus legatus 8, 39.
Caletes 2, 4, 8, 7.
M. Calidius c. 1, 2.
C. Calvisius Sabinus c. 3, 34.
Calydon c. 3, 35.
Camerinum c. 1, 15.
Camulogenus 7, 57. 62.
Candavia c. 3, 11. 79.
C. Caninius 8, 33.
Caninius Rebilus c. 1, 26. 2, 34.
Cantabri c. 1, 38.
Cantium Britanniae 5, 13. 22.
L. Canulejus c. 3, 42.
Canusium c. 1, 24.
Cappadoce in exercitu Pompeji
c. 3, 4.
Capua c. 1, 10. 14.
Caralitani c. 1, 30.
Carmonenses c. 2, 19.
Carnutes 5, 25. 56. 6, 2, 4, 7, 2,
8, 31.
Carvilius 5, 22.
Cassi, populus 5, 21.
Cassivellaunus 5, 11. 18.
L. Cassius Consul, ab Helvetiis
victus 1, 7. 12.
L. Cassius Longinus c. 3, 34. sqq.
Cassius, Pompejanus c. 3, 5. 101.
Casticus, Sequanus 1, 3.
Castor Tarcondarius c. 3, 4.
Castrā Corneliana c. 2, 24. 37.
Castulonensis saltus c. 1, 38.
Catamantaledes 1, 3.
Cativolcus 5, 24. 6, 31.
Cato Uticensis, Caesaris hostis
c. 1, 4. 30. 32.
Caturiges 1, 10.
Cavarillus 7, 67.
Cavarinus 5, 54. 6, 5.
Celtae 1, 1.
Celtiberi c. 1, 38.
Celtiberia 1, 61.
Celtillus 7, 4.
Cenimagni 5, 21.
Centrones 1, 10. (5, 39.)
Ceraunii c. 3, 6.
Cevenna 7, 8.
Centrones 5, 39.
- Chara, radix c. 3, 48.
Cherusci 6, 10.
Cicero, legatus Caesaris 5, 27. 38.
sqq. 45. 48. 6, 36.
Cilicia c. 3, 102.
Cimberius 1, 37.
Cimbri 1, 33. 40. 7, 77.
Cinga fluxius c. 1, 48.
Cingetorix 5, 3. 4. 56. 57. 6, 8.
Cingulum c. 1, 15.
Cisalpinā Gallia 6, 1.
Classis Pompeji c. 3, 5. Caesaris
c. 3, 7. Caesariana incenditur
c. 3, 101. classis Gallorum 3, 14.
Cleopatra c. 3, 103.
Clodii caedes 7, 1. c. 3, 21.
A. Clodius c. 3, 90.
Clupea c. 2, 23.
Cocostates 3, 27.
M. Coelius Rufus, tribunus pl.
c. 3, 20. 21. 22.
Colonicae cohortes c. 2, 19.
Colonorum delectus c. 1, 14.
Commus Atrebas 4, 21. 27. 35. 6,
6. 7, 76. 8, 6. 23. 47. 48.
Concilium armatum 5, 56.
Condrusi 1, 6. 2, 4, 4, 6, 6, 32.
Conetodunus 7, 3.
Confluens Mosae et Rhēni 4, 15.
C. Considius Longus c. 2, 23.
Convictolitanes 7, 32. 33. 55. 67.
C. Coponius c. 3, 5. 26.
Corduba c. 2, 19.
Corfinium c. 1, 16. sqq.
Corneliana castra, locus Africae
c. 2, 24. 37.
Cornelius Balbus c. 3, 19.
Correus 8, 6. 19.
Cosa, urbs c. 3, 22.
Cosanus sinus c. 1, 34.
Cotta v. Aurunculejus.
Cotuatius 7, 3.
Cotus, Aeduus 7, 32. 33. 67.
Cotys, Thrax c. 3, 4. 36.
M. Crassus 1, 21. c. 3, 31.
P. Crassus 2, 34. 3, 20.
Crastinus, centurio c. 3, 91. 99.
Critognatus 7, 77.
C. Curio, trib. pl. 8, 52. c. 1, 23.
2, 42.
Curiosolitae (tes) 2, 34. 3, 7. 7, 75.
Cyclades ins. c. 3, 3.
Cyprus c. 3, 102.
- D.**
- Daci 6, 25.
Danubius 6, 25.

Dardani c. 3, 4.
 Decetia 7, 33.
 L. Decidius Saxa c. 1, 66.
 Decimus Brutus 3, 11. c. 1, 56.
 56.
 D. Laelius c. 3, 5. 40. 100.
 Dejotarus c. 3, 4.
 Delphi c. 3, 55.
 Devoti s. Soldurii 3, 22.
 Diablintes 3, 9.
 Diana Ephesia c. 3, 32. 105.
 Dii Gallorum 6, 17. Germano-
 rum 6, 21.
 Dioscorides Aegyptius c. 3, 109.
 Divico 1, 13.
 Divitiacus 1, 3. 16. 18. 19. 41.
 2, 4. 5. 6, 12.
 Domicilia Gallorum 6, 30.
 Domitius Ahenobarbus c. 1, 15.
 19. 34. 56. c. 2, 22.
 Cn. Domitius Calvinus c. 2, 42.
 3, 34. 78.
 L. Domitius c. 1, 6. 23. 2, 22. 3,
 83. 99.
 Donilaus c. 3, 4.
 Drappes 8, 30. 44.
 Druides 6, 13.
 Dubis 1, 58.
 Dumnaeus 8, 26. 31.
 Dumnorix 1, 3. 9. 5, 6. 7.
 Duratius 8, 26.
 Durocortorum 6, 44.
 Dyrrhachium c. 3, 13. 41. 57.
 79. 80.

E.

Eburones 2, 4. 4. 6. 5, 24. 28. 39.
 6, 34. 35. 43.
 Eburovices 3, 17.
 Elaver, flumen 7, 34.
 Eleutheri Cadurci 7, 75.
 Elis c. 5, 105.
 Elusates 3, 27.
 (Enipeus c. 3, 88. extr., ubi is
 est rivus quidam. v. Annot.
 ad h. l.)
 Epasnactus 8, 44.
 Ehippia Suevis contenta 4, 2.
 Epidaurus c. 3, 12. 42.
 Epirus c. 3, 80.
 Epistola, telo alligata mittitur
 5, 48.
 Epovedirix 7, 38. 39. 54. 63. 67.
 Equites Galli 6, 15.
 Equites Germani pedibus proe-
 liantur 4, 2.

Eratosthenes geographus 6, 24.
 Ergastula solvuntur c. 3, 22.
 Esseda 4, 24. 33.
 Essui 5, 24.
 Esuibii 3, 7, *ex edit. Oud.*

F.

C. Fabius, legatus 5, 24. 8, 27.
 c. 1, 37. 40. Pelignus c. 2,
 35. Maximus 1, 45.
 L. Fabius, centurio 7, 47. 50.
 Factiones Gallorum 6, 12.
 Fagum Britannia non habet 5, 12.
 Fanum, oppidum c. 1, 11.
 M. Favonius c. 3, 36.
 Faustus Sulla c. 1, 6.
 Felginas c. 3, 71.
 Feminae Germanorum fanidicae
 1, 50.
 Ferrariæ Biturigum 7, 22.
 Ferrum in Britannia non nasci-
 tur 5, 12.
 Frentani c. 1, 23.
 Fufius Calenus (Kalenus) c. 3,
 8. 55.
 Fugitivi a saltu Pyrenæo c. 3,
 19.
 O. Fulginius c. 1, 46.
 Fulvius Posthumus c. 3, 62.
 Funera Gallorum 6, 19.
 C. Fusius Cita 7, 5.

G.

Gabali 7, 64. 75.
 Gabiniani milites c. 3, 4. 103.
 110.
 A. Gabinus c. 3, 4.
 Gabinus Ptolemæum restituit
 c. 5, 103.
 Gaditani c. 2, 18.
 Galba, legatus 3, 1.
 Galba, Svesionum rex 2, 4. 13.
 Gallia divisio 1, 1. mores et di-
 sciplina 1, 31. 6, 11. Gallia di-
 sciplinam a Britannis petit 6,
 13. Graecis literis utitur 6, 14.
 Gallorum corpora procera 2,
 30. religio 6, 16. factiones 6,
 12. Druides et equites 6, 13.
 conjugia 6, 19. Gallicae naves
 3, 13. Gallici muri 7, 23.
 C. Gallonius c. 2, 18.
 Garumna, fluvius 1, 1.
 Garumni 3, 27.

Geiduni 5, 39.
 Genabum 7, 3. 11. 28. 8, 5.
 Geneva 1, 7.
 Genusum c. 3, 75. 76.
 Gergovia in Arvernibus 7, 4. 34. 36.
 Gergovia in Bojibus 7, 9.
 Germaniae mores 4, 1. 6, 11. 21.
 sqq. populi plures 2, 4. sortes
 et vaticinationes 1, 50. Germa-
 ni in Galliam transeunt 1, 31.
 4, 16. eorum corpora procera
 1, 39. hospitalitas 6, 23. aciei
 ratio 1, 51. equestre proelium
 1, 48. 4, 2. 7, 13. 8, 36. in Cae-
 sariis exercitu 7, 13. a Caesare
 vincuntur 1, 53. 4, 14. equita-
 tum Rom. vincunt 4, 12.

Glasto s. vitro se inficiunt Bri-
 tanni 5, 14.

Gobanitia 7, 4.

Gomphi expugnati c. 3, 80.

Gorduni v. Geiduni.

Graecis literis Galli utuntur 1,
 29. 6, 14. Nervii Graece ne-
 sciunt 5, 48.

Graioceli 1, 10.

Granius c. 3, 71.

Grudii 5, 39.

Gutruatus 8, 38.

H.

Haliacmon, fluvius c. 3, 36.

Harudes 1, 31. 37. 51.

Helvetiorum virtus 1, 1. pagi 1,
 12. mos in judiciis 1, 4. victo-
 ria de Romanis 1, 7. ipsi vin-
 cuntur 1, 12. 26. Graecis literis
 utuntur 1, 29.

Helvii 7, 7. 75. c. 1, 35.

Heraclea Senticca c. 3, 79.

Herculus fanum Gaditanum c. 2,
 18. 21.

Hercynia silva 6, 24.

Hibernia 5, 13.

L. Hirrus c. 1, 15. 3, 82.

Hispalis c. 2, 18. 20.

Hispaniae duae pacatae c. 3, 73.

Hispanorum pugna c. 1, 44.

Homines immolantur 6, 16.

I.

Iacetani c. 1, 60.

Iberus c. 1, 60.

Iceius Gallus 2, 3.

Iceius portus 5, 2. cf. 4, 23.

Igilium c. 1, 34.

Iguvium c. 1, 12.

Ilerda c. 1, 41. 43. 45.

Illurgavonenses c. 1, 60.

Illyricum 2, 35. 3, 7.

Imanuentius 5, 20.

Imperatoris adpellatio c. 2, 26.

Induciomarus 5, 3. 26. 53. 55. 58.

Intercessio tribunitia c. 1, 5. 7.

Issa c. 3, 9.

Isthmus c. 3, 55.

Italica Hispaniae c. 2, 20.

Itius portus. v. Iceius.

Iuba c. 2, 25. ejus regnum pu-
 blicatur c. 2, 25.

O. Iunius Hispanus 5, 27.

Jura mons 1, 2. 6.

L.

Laberius 5, 15.

Kalenus v. Calenus.

T. Labienus, Caesaris legatus 1,
 21. 5, 58. 6, 7. 7, 57. sqq. 62. ad
 deserendum Caesarem sollici-
 tatur 8, 52. ad Pompejum defi-
 cit c. 3, 13. crudelis in Cae-
 sarianos c. 3, 71. ab eo Cingu-
 lum aedificatum est c. 1, 15.

Lacus Lemannus 1, 2. 8.

Larinates c. 1, 23.

Larissa c. 3, 80. 97.

Latinae feriae c. 3, 2.

Latobrigi 1, 5. 28. 29.

Legatus pro praetore 1, 21.

Legati Caesaris, Antistius 6, 1. 7,
 83. M. Antonius 7, 81. Cotta
 2, 11. 4, 22. Calenus 8, 39.
 Caninius Rebilus 8, 24. Q. Ci-
 cero 5, 24. C. Fabius 5, 24.
 8, 24. Ser. Galba 3, 1. Labie-
 nus 1, 10. 21. Qu. Pedius 2, 2.
 Munat. Plancus 5, 24. 25. L.
 Roscius 5, 24. 53. T. Sextius 6,
 1. M. Silanus ibid. Titurius Sa-
 binus 2, 5. 3, 17. 4, 22. Sulpi-
 cius Rufus 4, 22. C. Trebo-
 nius 7, 81. 8, 46. Vatinius 8,
 46.

Legiones: gemella c. 3, 4. septi-
 ma 4, 32. octava c. 3, 89. nona
 c. 3, 67. 89. decima, fortis-
 sima 1, 40. undecima 8, 8. de-
 cima tertia 7, 51. c. 1, 7. vige-
 sima septima c. 3, 28. 34. ver-
 nacula c. 2, 20. veterana c. 3,
 28.

Lemannus Iacus 1, 2, 8.
 Lemovices 7, 4.
 P. Lentulus Spinther c. 1, 15, 23.
 L. Lentulus, consul 8, 50, c. 1, 1,
 4, 14, c. 3, 83, 104.
 Lentulus Marcellinus c. 3, 62.
 M. Lepidus 2, 21.
 Lepontii 4, 10.
 Leptis c. 2, 38.
 Levaci 5, 39.
 Leuci 1, 40.
 Lex Julia c. 1, 14.
 Lexovii 3, 9, 11, 17.
 Lex Pompeja de ambitu c. 3, 1.
 Leges Coeliae c. 3, 20, 21.
 Libo c. 3, 5, 16, 23, 24.
 Liburnica classis c. 3, 5.
 Licinius Damasippus c. 2, 44.
 Liger, fluvius 3, 9, 7, 5, 55.
 Liliun, munimentum 7, 73.
 Limonum 8, 26.
 Lingones 1, 26, 40, 4, 10, 6, 44,
 7, 9.
 Liscus 1, 16, 17.
 Lissus c. 3, 26.
 Litavicus 7, 37, sqq. 54.
 Lucani c. 1, 30.
 Lucanius 5, 35.
 L. Lucceius c. 3, 18.
 Luceria c. 1, 24.
 Lucretius Vespillo c. 3, 7.
 Lueterius Cadurcus 7, 5, 8, 30,
 sqq.
 Lugotorix 5, 22.
 Luna causa aestus marini 4, 29.
 ante lunam novam Germani
 non pugnant 1, 50.
 Lusitania c. 1, 38.
 Lusitani c. 1, 48.
 Lutetia Parisiorum 6, 3, 7, 58.

M.

Macedones in exercitu Pompeji
 c. 3, 4.
 Macedonia Libera c. 3, 34.
 Magetobria 1, 31.
 Cn. Magius Cremonensis c. 1, 26.
 Mandubii 7, 68, 78.
 Mandubratius 5, 20.
 L. Manilius 3, 20.
 L. Manlius c. 1, 24.
 C. Marcellus 8, 53, 55, c. 3, 5.
 M. Marcellus c. 1, 2.
 Mareomanni 1, 51.
 C. Marius 1, 40.
 Marrucini c. 1, 23, 2, 34.

Mars 6, 17.
 Marsi c. 1, 15, 2, 27, (29.)
 Massilienses c. 1, 34 sqq. 56 sqq.
 c. 2, 22. Eorum quindecim
 primi c. 1, 35.
 Matisco 7, 90.
 Matrona, flumen 1, 1.
 Mauritania c. 1, 6, 39.
 Mediomatrici 4, 10, 7, 75.
 Meldae 5, 5.
 Melodunum 7, 58.
 Menapii 2, 4, 3, 9, 10, 4, 4, 38,
 6, 2, 6.
 Menedemus, Macedo c. 3, 34.
 Mercurius Gallorum 6, 17.
 M. Messala 1, 2, 35.
 Messana c. 2, 3, 3, 101.
 L. Metellus c. 1, 33.
 Metiosedum 7, 61.
 Metropolis, nomen proprium
 c. 3, 80.
 M. Mettius 1, 47, 53.
 Milo c. 3, 21, 22.
 Minerva Gallorum 6, 17. Ejus
 templum c. 3, 105.
 L. Minucius Basilus 6, 29.
 Minucius Rufus c. 3, 7.
 Mona, insula 3, 13.
 Morini 2, 4, 3, 9, 28, 4, 22. Cae-
 sarem oppugnant 4, 37. vin-
 cuntur 4, 38. Atrebatibus at-
 tribuuntur 7, 76. ab his in Bri-
 tanniam brevis trajectus 4, 20.
 Moritasgus 5, 54.
 Mosa, flumen 4, 10.
 Mulieres Germanicae in proeliis
 1, 51. cf. 50. Gallicae 7, 48.
 Muri Gallici 7, 23.
 Musculus, machina 7, 84, c. 2,
 10.
 Mytilenae c. 3, 102.

N.

Nannetes 3, 9.
 Nantuates 3, 1, 4, 10, ubi potius
 Sarunetes.
 Narbo, urbs 3, 20, 7, 7.
 L. Nasidii classis c. 2, 3, 7.
 Nasua, Suevus 1, 37.
 Navale certamen Rom. et Gall.
 3, 13. Massil. et Caesar. c. 2, 6.
 Navium Gallicarum forma 3, 13.
 Naupactus c. 3, 35.
 Neapolis Ital. c. 3, 21.
 Nemetes 1, 51.
 Nemetocenna 8, 46, 52.

Nerui 2, 17. feroces 1, 4. Graece nesciunt 5, 48. Ciceronem obident atque fugiunt 5, 42. eorum clientes 5, 39. mores 2, 15. 5, 51. multitudo 5, 42. rebellio 2, 17. 18. 5, 39. deditio 2, 27. 6, 3.

Nitiobriges 7, 7, 31.

Noctem diei praeponunt Galli in numerando 6, 18.

Noctes in Britannia breves 5, 13.

Nocturna Gallorum concilia 5, 53.

Noreja, urbs 1, 5.

Noricus ager 1, 5. Rex Noricus c. 1, 18.

Noviodunum Suessionum 2, 12.

Biturigum 7, 12. Aeduorum 7, 55.

Nox dierum triginta in insulis Britann. 5, 13.

Numejus Helvetius 1, 7.

Nunidae sagittarii 2, 7. Curionem, fallunt c. 2, 41. vincuntur c. 2, 25. 38.

Nymphaeum c. 3, 26.

O.

Ocelum 1, 10.

M. Octavius Pompejanus c. 3, 5. 9.

Octodurus vicus 3, 1. 6.

Octogesa c. 1, 61.

Ollovoico, rex Nitiobrigum 7, 31.

M. Optimus c. 3, 38.

Oppidi Britannici ratio et modus 5, 21.

Orchomenus opp. c. 3, 55.

Orcinia silva 6, 24.

Orgetorix, Helvetius 1, 2. 3. 26. moritur 1, 4.

Oricum oppidum c. 3, 11. 12. 78. 90.

Oscenses c. 1, 60.

Osismi 2, 34. 3, 9. 7, 75.

Otacilius Crassus c. 3, 28.

P.

Paemani 2, 4.

Pagi Helvetiorum 1, 12. Suevorum 1, 37. 4, 1. pagi Tigurini robur 1, 12.

Palaeste c. 3, 6.

Palma e pavimento enata c. 3, 105.

Paludamenti color 7, 88.

Paludes Morinorum 4, 38.

Parisii 6, 3.

Parthi c. 3, 31.

Parthicum bellum molitur Caesar 8, 54.

Parthini c. 3, 11. 41. 42.

L. Paullus 8, 48.

Pedites Germani inter equites proeliantur 1, 48. 7, 65. cf. 8, 19. 36.

Q. Pedius 2, 2. 11. c. 3, 22.

Peligni c. 1, 15.

Pelles pro velis 3, 13. pelles vestitus Suevorum 4, 1. 6, 21.

Pelusium adit Pompejus c. 3, 103.

Petra, locus c. 3, 42.

M. Petrejus, Pompejanus c. 1, 38. 75. 76.

M. Petrejus, centurio 7, 50.

Petrocorii 7, 75.

L. Petrosidius 5, 37.

(Pharsalus c. 3, 6. in quibusdam edd. pro Palaeste.)

Pharus c. 3, 112.

Philippus, trib. pl. c. 1, 6.

Picenus ager c. 1, 12.

Pictones 3, 11. 7, 4. 8, 26.

Pirustae 5, 1.

Pisaurum c. 1, 11. 12.

Piso Aquitanus 4, 12.

L. Piso, censor c. 1, 3.

L. Piso 1, 12.

M. Piso 1, 2. 35.

L. Plancus c. 1, 40.

Pleumexii 5, 39.

M. Plotius c. 3, 19.

Plumbum album Britanniae 5, 12.

Pompeja lex de ambitu c. 3, 1.

Cn. Pompejus filius c. 3, 40.

Cn. Pompejus Caesaris amicus

6, 1. Caesari infestus 8, 53.

55. c. 1, 3. arrogans c. 1, 32.

44. gratosus apud Senatum

c. 1, 14. apud Hispanos c. 2,

18. exercitum cogit c. 1, 3. 4.

5. Dyrrhachio excluditur c. 1,

42. vincitur c. 3, 94. ejus ca-

stra expugnata c. 3, 96. inter-

ficitur c. 3, 104.

Cn. Pompejus, Titurii interpres

5, 36.

M. Pomponius Caesarianus c. 3,

101.

Pons in Rheno factus 4, 17. 6, 9.

ad Herdam c. 1, 54.

Portenta c. 3, 105.
 Portus Iccius v. Iccius p. — superior 4, 28. ulterior 4, 23.
 Pothinus, procurator Aegypti c. 3, 108.
 Praeciani 3, 27.
 Preteus c. 3, 35.
 Ptolemaei patris testamentum c. 3, 103. 108.
 Ptolemaeus puer et Cleopatra c. 3, 107. a Caesare tenetur c. 3, 109. ad eum Pompejus fugit c. 3, 103.
 T. Pulcio c. 3, 67. vid. Annot.
 T. Pullio 5, 44. v. Annot.
 L. Pupius c. 1, 13.
 Pyrenaei montes 1, 1.
 Pyrenaeus saltus c. 1, 37. 3, 19.

R.

Rascypolis, Pompejanae factionis c. 3, 4.
 Ravenna c. 1, 5.
 Rauraci 1, 5. 6, 25. 7, 75.
 T. Rebilus c. 2, 34.
 Reges a Sen. Rom. appellati 1, 3. 43. c. 1, 4.
 Remi s. Rhemi 2, 3. eorum cum Caesare amicitia 5, 54. 6, 4. 7, 63. cf. 8, 12.
 Rhedones 2, 34. 7, 75.
 Rheni fluvii natura 4, 10. 16. ponte junctus 4, 17. 6, 9.
 Rhodanus 1, 1.
 Rhodia classis c. 3, 5.
 Ros pelibus excipitur c. 3, 15.
 Roscillus, Allobrox c. 3, 59.
 L. Roscius, legatus 5, 24. 53. c. 1, 10.
 L. Rubrius c. 1, 23.
 M. Rufus, quaestor c. 2, 23. 43.
 Ruteni 1, 45. 7, 7. 75.
 Rutilius Lupus c. 1, 24.

S.

Q. Sabinus c. 3, 55.
 Sabis, flumen 2, 16. 18.
 Sabura, dux Jubae c. 2, 38. 40. 41.
 Sacerdotes Galli 6, 13.
 Sacrativir c. 3, 71.
 Sadales Thrax c. 3, 4.
 Saloniae, urbs c. 3, 8. 9.
 Samarobriva 5, 24. 46. 53.
 Santones 1, 10. 3, 11.

Sardinia c. 1, 30.
 Saturninus et Gracchus c. 1, 7.
 Scaeva, centurio c. 3, 53.
 Scaldis flumen 6, 33.
 Scipio imperatorem se appellat c. 3, 31. Pompejo favet c. 3, 4. 37. 82. avarissimus c. 3, 31. 32. fugatur c. 3, 37.
 Scorpio, machina 7, 25.
 Scribonius Libo c. 1, 26. 3, 5. 16.
 Scuta e cortice facta 2, 33.
 Sedulius Lemovix 7, 88.
 Seduni 3, 1.
 Sedusii 1, 51.
 Segni 6, 32.
 Segonax, rex 5, 22.
 Segontiaci 5, 21.
 Segusiani 1, 10. 7, 64.
 Senatus Rom. extra urbem c. 1, 2. in Caesaris potestatem redigitur c. 1, 13.
 Senatusconsultum contra Caesarem 8, 53. 54. c. 1, 5. 7.
 Senones 5, 54. 56. 6, 3. 4.
 L. Septimius, Pompeji percussor c. 3, 104.
 Sequana 1, 1.
 Sequani 1, 9. 31. 32. 33. 35. Germanos in Galliam invitant 6, 12.
 Serapion Alexandrinus c. 3, 109.
 Sergius Galba 3, 1. sqq. 8, 50.
 L. Sertorius c. 1, 61.
 Q. Sertorius 3, 23.
 Servi armantur c. 1, 24. manumittuntur, ut arma capiant c. 3, 9.
 Servilis tumultus 1, 40.
 Servilius, consul c. 3, 21.
 Servius Sulpicius c. 2, 44.
 Sesuvii 2, 34.
 T. Sextius 6, 1. 7, 49. 90.
 Sibuzates 3, 27.
 Sicilia et Sardinia a Caesare recipiuntur c. 1, 30.
 Sicoris, fluvius c. 1, 40. 48. 63.
 Sigambri 4, 16. 18.
 Signorum militarium conferendorum mos Gallicus 7, 2.
 M. Silanus 6, 1.
 T. Silius 3, 7.
 Soldurii 3, 22.
 Sortes mulierum Germanarum 1, 50.
 Sotiates 3, 20. 21.
 L. Staberius c. 3, 12.

Statius Murcus c. 3, 15.
 Stimuli in munitione 7, 73.
 Stipendium duplex bene merito-
 rum c. 3, 53.
 Stipendium victis imponitur 1,
 44.
 Storie c. 2, 9.
 SueSSIONES 2, 3. 13. 8, 6.
 Suevorum pagi 1, 37. cf. 1, 51.
 54. Rhenum transire volunt
 1, 37. bellicosi 4, 1. cf. 4, 19.
 P. Sulla c. 3, 51.
 Sulmonenses c. 1, 18.
 Sulpicius, legatus Caesaris c. 1,
 74.
 Supplicatio XV. dierum 2, 35.
 XXX. dierum 4, 38.
 Supplicia more Gallorum 6, 16.
 Surus Aedius 8, 45.
 L. Sylla 1, 21.

T.

Tabulae Graecae Helvetior. 1,
 29.
 Tabulae novae c. 3, 1. 21.
 Taleae 7, 73.
 Tamesis, fluvius 5, 11. 18.
 Tarbelli 3, 27.
 Tarcondarius Castor c. 3, 4.
 Tarraconenses c. 1, 60. 2, 21.
 Tarusates 3, 23. 27.
 Tasgetius 5, 25.
 Taurois c. 2, 4.
 Taxi arboris venenum 6, 31.
 Taximagulus 5, 22.
 Tectosages Volcae 6, 24.
 Tenchtheri 4, 1.
 Tergestini 8, 24.
 T. Terrasidius 3, 8.
 Testamenta militaria 1, 39.
 Testamentum Ptolemaei Aeg. c.
 3, 108.
 Teutomatus 7, 31. 46.
 Teutoni 1, 33. 40. 2, 4. 7, 77.
 Thebae Boeot. c. 3, 55.
 Theophanes c. 3, 18.
 Thermus praetor c. 1, 12.
 Thessalia c. 3, 36. 81.
 Thessalia in copiis Pomp. c. 3,
 5. 34.
 Thurii c. 3, 21. 22.
 L. Tiburtius c. 3, 19.
 Tigurinus pagus 1, 12.
 Titurius Sabinus 5, 33.
 Togata Gallia 8, 24. 52.
 Tolosa 3, 20.

Tolosates 1, 10. 3, 20. 7, 7.
 L. Torquatus c. 3, 11.
 Tralles c. 3, 105.
 Transrhenani 2, 35. 4, 16.
 M. Trebius Gallus 3, 7.
 C. Trebonius, legatus 5, 17. 24.
 6, 40. 7, 11. 81. 8, 46.
 Treviri 1, 37. 3, 11. equitatu
 praestant 2, 24. 5, 3. Germanos
 sollicitant 5, 2. 55. a Germanis
 premuntur 7, 63. feroces 8, 25.
 eorum clades 6, 8. 8, 45.
 C. Triarius c. 3, 5. 92.
 Triboci s. Tribuci 1, 51. 4, 10.
 Tribuni cohortium c. 2, 20.
 Trinobantes 5, 20. 21.
 Tubero c. 1, 31.
 Tulingi 1, 5.
 Turinum c. 3, 21. 22.
 Turones 2, 35. 7, 4. 75. 8, 46.
 Tuticanus c. 3, 71.

V.

Vahalis 4, 10.
 Valerius c. 1, 30. 3, 53.
 C. Valerius Caburus 1, 47. 7, 65.
 C. Valerius Donataurus 7, 65.
 C. Valerius Flaccus 1, 47.
 C. Valerius Proculus 1, 19. 47. 53.
 L. Valerius Praeconinus 3, 20.
 Valetiacus 7, 32.
 Vangiones 1, 51.
 L. Varenus 5, 44.
 A. Varro c. 1, 38. 2, 19. 20.
 M. Varro 2, 17.
 Varus, fluvius c. 1, 86. 87.
 Q. Vari res cum Iuba c. 2, 34.
 35, 44.
 S. Quintilius Varus c. 1, 23. 2,
 28.
 P. Vatinius 8, 46. c. 3, 100.
 Ubii 1, 54. 4, 3. 16. 19. 6, 9.
 Vedeliacus v. Valetiacus.
 Q. Velanius 3, 7.
 Velauni 7, 75.
 Vellaunodunum 7, 11.
 Velocasses (Vellioc.) 2, 4. 8, 7.
 Venetia Gall. 3, 9.
 Veneti Gall. 2, 34. 3, 8. 16. 7, 75.
 4, 21.
 Veragri 3, 1.
 Verbigenus pagus 1, 27.
 Vercingetorix 7, 4. 8. 20. 28 sqq.
 89.
 Vergasillaunus 7, 76. 83. 88.

Vergobretus magistratus Aeduo-
rum summus 1, 16.
Veromandui 2, 4.
Vertico 5, 45. 49.
Vertiscus 8, 12.
Verudoctius 1, 7.
Vesontio 1, 38.
Vettones c. 1, 38.
Vexilli proponendi mos 2, 20.
Vibo c. 3, 101.
L. Vibullius Rufus c. 1, 15, 23.
34.
Vienna 7, 9.
Virdumarus 7, 38. 40. 54. 63.
Viridovix 3, 17.
Vitro s. glasto se inficiunt Bri-
tanni 5, 14.

Ulcilles Pompejanus c. 1, 15.
Unelli 2, 34. 3, 7. 11. 17. 7, 75.
Vocates 3, 23.
Vocio, Noricorum rex 1, 53.
Vocontii 1, 10.
Volcae Arecomici 7, 7. c. 1, 35.
Tectosages 6, 24.
C. Volcatius Tullus 6, 29.
C. Volusenus 3, 5. 4, 21. 8, 23.
48. c. 3, 60.
Vosegus 4, 10.
Urbigenus pagus 1, 27.
Urus, fera 6, 28.
Usipetes 4, 1. 16.
Utica c. 1, 31. 2, 24. 36.
Uxellodunum, oppidum 8, 32.
40. 43.

GEOGRAPHICUS INDEX.

N O M I N A

POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM etc.

QUÆ APUD CÆSAREM REPERIUNTUR,

A S. CLARKIO ORDINE ALPHABETICO DIGESTA.

A.

A carnania, regio Epiri. *Carnia*.
Achaja, reg. Peloponnesi.

Acilla sive Achilla, sive Acholla,
urbs Africae duplex, mediter-
ranea et maritima; haec hodie
Elalia, Shaw.

Adduasdubis. *vid.* Dubis.

Adrumetum, oppid. Afr. *Toulba*,
sive *Mahometta*. Potius *Her-
cla*. Shaw.

Aduatuca postea Tungri, *Tongern*.

Aduatuci. Eorum oppidum *Fa-
lais sur la Méhaigne*. D'Anville.

Aedui, pop. Galliae. *l'Autunois*.

Aegimurus, insula maris Africi.
la Galetta.

Aeginium, oppid. Thessaliae.

Aegyptus.

Aetolia, regio Graeciae. *Artinia*,
al. *il Despotato*.

Agar, oppid. Africae. *Boo. Had-
jar*. Shaw.

Agedicum, urbs Senonum. *Sens*.

Alba, oppid. Latii in Italia. *Al-
bano*.

Albici, pop. Galliae. Qui sint,
nescitur. Quibusdam, *ceux de
Viviers*.

Aleia, sive Alexia. Mandubio-
run oppidum: *Alise. vide
Mandubii*.

Alexandria, urbs Aegypti. *Scan-
daria*.

Allobroges, *Sabaudi*.

Alpes Montes.

Amageubria, urbs Gall. Incert.
vid. Anotat. ad B. G. I, 31.

Amantia, oppid. Macedoniae.
Porto Ragusco.

Amanus, mons Syriae. *Monte
di Scandirona*.

Ambarri, pop. Galliae. Sedes ho-
rum ad Aarim supra Segusia-
nos. *dans la Bresse*. D'Anvill.

Ambialites, pop. Galliae. *Ceux de
Lamballe en Bretagne*. Sed
creditur corruptum ex Ambiani.

Ambianum, oppidum Belgarum.

Ambiens.

Ambibari, pop. Galliae. *Ceux
d'Ambie en Normandie*.

Ambiyareti, pop. Galliae. *Le Vi-
varois*.

Ambiyariti, *Brabantini*. Incertum.

Ambracia, urbs Epiri. *l'Arta*.

Amphilochi, pop. Epiri. *Anfiloca*.

Amphipolis, urbs Macedoniae.
Christopoli seu *Emboli*.
 Anartes, pop. Germaniae. *Walachii, Servii, Bulgari*. Incertum.
 Anas, fluv. Hispan. *Guadiana* sive *Rio Roydera*.
 Ancalites, Britanni. *The hundred of Henley*, Camdeno.
 Ancona, urbs Italiae. *Ancona*.
 Andes, pop. Galliae. *Le Duché d'Anjou*.
 Antiochia, urbs Syriae. *Antachia*.
 Antuates, *vide* Nantuates.
 Apollonia, urbs Macedoniae. *Piergo*.
 Apollinis promontorium in Africa, *ras Zebib*.
 Apsus, fluv. Macedoniae. *Aspro*.
 Al. *Ureo*. Al. *Spirnaza*.
 Apulia, reg. Italiae. *Puglia*.
 Aquilaria, opp. Africae, prope Clupeam. *Lowhareah*. Shaw.
 Aquileja, urbs Italiae. *Aquilegia*.
 Aquitania, regio Galliae. *Guienne*.
 Arar, fluv. Galliae. *La Saone*.
 Arduenna, silva. *Forêt d'Ardenre*.
 Areamici. *vide* Volcae.
 Arelate, urbs Galliae. *Arles*.
 Ariminum, urbs Italiae. *Rimini*.
 Armenia minor, regio Asiae. *Aladuli*.
 Armoricae civitates. *La Breagne*.
 Arretium, urbs Hetruriae in Italia. *Arezzo*.
 Arverni, pop. Galliae. *Le Pays d'Auvergne*.
 Asculum, opp. in agro Piceno. *Ascoli*.
 Ascurum, oppid. marium. Mauritaniae.
 Asparagium, oppid. Maced.
 Aspavia, oppid. Hispan. Baet. *Espejo*.
 Asta, oppid. Hispan. Baet. Unde Astensis. *Massa de Asta*. Al. *Xerez de la Foftera*.
 Ategua, oppid. Hispan. Baet. *Tebala Veja* vel *Tegua*.
 Atrebatas, pop. Galliae. *Le Pays d'Artois*.
 Avaricum, urbs Aquitaniae. *Bourges*.
 Aulerci Eburovices, pop. Galliae. *Le Pays d'Evreux en Normandie*.
 Aulerci Diablintes, pop. Galliae. Regio dicta *le Perche*.

Aulerci Cenomani, pop. Galliae. *Le Pays du Maine*.
 Aulerci Brannovices, pop. Galliae. *Le Briennois*.
 Ausci, pop. Galliae. *Ceux d'Auchs* vel *Aux en Gascogne*.
 Ausetani, pop. Hispaniae sub Pyrenaeis.
 Auximum, oppid. Italiae. *Osimo* sive *Osmo*.
 Axona, fluv. Gall. Belg. *Aisne*.

B.

Bacenis, silva Germ. *Thüringer-Wald*. Al. *der Harz-Wald*.
 Baetis, fluv. Hispan. *Guadalgquivir*.
 Beturia, Estremadura Lusitaniae.
 Btgrada, fluv. Africae, prope Uticam. *Méjerda*. Shaw.
 Baleares insulae. *Majorca* et *Minorca*.
 Batavorum insula, pars Geldriae. *Betuwe*.
 Belgae. *Les Pays-Bas*.
 Bellocassi, sive Velocasses vel Veliocasses, pop. Galliae. *Le Pays de Bayeux en Normandie*. Al. *le Vexin*. sic D'Anv.
 Bellovaci, pop. Galliae. *Le Beauvaisis*.
 Bessi, pop. Thraciae.
 Betones sive Berones, pop. Hispan. Tarracon. *Briones*.
 Bibracte, urbs Aeduarum. *Beray d'Autun*. Al. *Beurect*. Al. *Beaulne*. Sanson dat *Fines*. V. Mém. de l'Acad. 28. D'Anville *Autun*.
 Bibrax, Rhemorum oppid. *Braine* sive *Bresne*. Al. *Bray*. D'Anv. *Bievre*.
 Bibroci, Britanni. *The hundred of Bray*, Camdeno.
 Bigerpiones, pop. Galliae. *Le Comté de Bigorre en Gascogne*. Incertum, scil. quoad limites.
 Bithynia, regio Asiae.
 Bituriges, pop. Galliae. *Le Duché de Berry*.
 Boji, pop. Galliae. *Les Bourbonnois*.
 Bosphorus, regio prope Pontum Euxinum.
 Brannovices, *vide* Aulerci.
 Bratuspantium, oppid. Bellovacorum *Beauvais*. potius *Breteuil*.

Britannia.
Brundisium, urbs Italiae. *Brindisi.*

Brutii, pop. Italiae. *Calabri.*

Bullis, oppid. Macedoniae.

Bursavolenses, p. Hisp. Baet. Creditur iidem, qui Ursaonenses.

Buthrotum, urbs Epiri. *Butrinto.*

C.

Cabillonum, urbs Galliae. *Châlons sur Saône.*

Cadetes, pop. Galliae. Nescitur.

Cadurci, pop. Galliae. *Le Pays de Quercy.*

Cadurci Eleutheri, in iis Albige, *Alby.*

Caeraesi. *Glandorp locat ad arcem Serey inter Hojum et Leodium: D'Anville memoriam ejus superesse statuit in fluvio Chiers in tractu Bullionensi.*

Calagurritani, pop. Hispan. Tarracon. *Calaborra.*

Caletes, pop. Galliae. *Le Pays de Caux en Normandie.*

Calydon, urbs Aetoliae. *Ayton.*

Camerinum, urbs Umbriae, in Italia. *Camerino.*

Candavia, reg. Macedoniae. *La Canovia.*

Canopus, urbs Aegypti. *Abukir.*

Cantabri, pop. Hisp. Tarracon. *Biscaya.*

Cantium, pars Britanniae. *Kent.*

Canusium, urbs Apuliae, in Italia. *Canosa.*

Cappadocia, reg. Asiae.

Capua, urbs Italiae. *Capoa.*

Carales, Sardiniae urbs. *Cagliari.*

Carcaso, urbs Galliae. *Carcassone.*

Caresi, pop. Belgii. Incertum.

Carmona, oppid. Hispan. Baet. *Carmone.*

Carnutes, pop. Galliae. *Le Pays du Chartrain, de l'Orléanois et du Blesois.*

Carrauca, oppid. Hisp. Nescitur.

Carteja, oppid. Hispan. *Algezira, Al. Tariffa.*

Casilinum, oppid. Italiae. *Castelluzzo.*

Cassi, Britanni. *The hundred of Caishow, Camdeno.*

Castulonensis saltus, a Castulo, urbs Hispan. Tarracon. *Castona la vieja.*

Castra Cornelia. ubi hodie *Gelilah.* Shaw.

Castra Posthumiana, oppid. Hisp. Baet. *Castro el Rio.*

Caturiges, pop. Galliae. *Le Pays d'Embrun. Al. Charges.*

Cebenna, mons. *vide Gebenna.*

Celtae, pop. Galliae.

Celtiberia, reg. Hispaniae.

Cenimagni, Britanni. *Iceni Camdeno. Suffolk, Norfolk et Cambridgeshire.*

Cenomani, pop. Galliae. *Le Pays du Maine sive Mans.*

Centrones, pop. Galliae. *Le Pays de Tarantaise.*

Centrones, Nerviorum clientes, pop. Belgii. *Ceux de Courtray. Al. de S. Truyen. Al. Gandavenses.*

Cerauni, montes Epiri. *Monti di Chimera.*

Cercina, insula Afr. *Chercara, Cercara.*

Cherronesus, penins. Afr. prope Alexandriam.

Cherusci, pop. Germaniae. *Lunenburgenses.*

Cilicia, reg. Asiae min. *La Carmanie.*

Cimbri, pop. Germaniae. *Jüt-länder.*

Cinga, fluv. Hispan. *Cinca sive Senga.*

Cingulum, oppidum Piceni, in Italia. *Cingoli.*

Cirta, oppid. Afr. *Constantina sive Cosantina. Al. Tadel.*

Clupea, urbs Afr. marit. *Quipia sive Aklibia.*

Cocosates, pop. Galliae. *Dans les Landes. D'Anv.*

Comana, Ponti urbs. *Com sive Tabachzan.*

Comana, Cappadociae urbs. *Arminacha.*

Compsa, urbs Ital. *Conza sive Consa.*

Condrusi sive Condrusones, pop. Belgii. *Condrotz au Pays de Liège.*

Confluens Mosae et Rheni. *Co-blenz.*

Coreyra, insula Epiri. *Corfu.*

Coreyra melaena sive nigra, insula ad Illyricum.

Corduba, urbs Hisp. Baet. *Cordova.*

Corfinium, oppid. Pelignorum,
in Ital. *St. Pelino*. Al. *Pentina*,
vicus Aprurii.

Corneliana castra, urbs Afr. inter
Carthaginem et Uticam. *vid.*
Castra Cornelia.

Cosa. *vide* Compsa-
Cosanum, urbs Calabriae, in Ital.
Cassano.

Creta, *isle de Candie*.

Curiosolitae, pop. Galliae. *Cor-*
se ult en Bretagne.

Cyclades, ins. Aegaei maris.
l'Isole dell' Archipelago.

Cyprus, insula. *Cipro*.

D.

Daci. *Transylvani, Moldavi et*
Valachi.

Danubius, fluv. *Donau, Danube*.

Dardani, pop. Mysiae. *Rascia et*
pars Serviae.

Decetia, opp. Galliae. *Decise sur*
la Loire.

Delphi, urbs Achajae. *Delfo*.
Al. *Salona*. Al. *Castri*.

Delta, pars Aegypti, in ostiis Nili.

Diablintes, pop. Galliae. Regio
dicta *le Perche*. Al. *Diableres en*
Bretagne. Al. *Linter, Brabantiae*.

Dubis, fluv. Burgundiae. *le Doux*.

Durocorturum, urbs Gall. *Reims*.

Dyrrhachium, urbs Macedoniae.
Durazzo, Drazzi.

E.

Eburones, pop. Belgii. *Tongres*
Al. *Liegeois*.

Eburovices. *vide* Aulerci.

Elaver, fluv. Gall. *Allier*.

Eleutheri. *vide* Cadurci et Sues-
siones.

Elis, urbs Peloponnesi. *Belvedere*.
Forsan *Gastouni*.

Elusates, pop. Galliae. *Le Pays*
d'Euse en Gascogne.

Ephesus, urbs Asiae. min. *Efeso*,
Figena.

Epidaurus, urbs Dalmatiae marit.
Ragusa vecchia, Dobronicha.

Epirus, regio Graeciae. *Chimera*
et Larta.

Essui, pop. Galliae. Forsan *ceux*
de Seez.

Esubii, creditur corruptum ex
Unelli vel Lexovii.

F.

Fanum, urbs Umbriae, in Italia.
Fano.

Frentani, pop. Italiae.

G.

Gabali, pop. Galliae. *Le Pays*
de Gevaudan.

Gaditani, pop. Hispan. *Ceux de*
Cadix.

Galli.

Gallograecia, regio Asiae min.
Galatia.

Garites, pop. Galliae. *Le Pays de*
Gaure sive Gavardan. Al.
Aginois.

Garoceli sive Grajoceli, pop. Gal-
liae. *Ceux de Mont Cenis*. Al.
de la val de Morienne. Al. *du*
Mont, Genevre. De la vallée de
Pragelas et de Cluson. D'Anv.

Garumna, fluv. Galliae. *La Ga-*
ronne.

Garumni, pop. Galliae circa Ga-
rumnam.

Gebenna. *Montagnes de Cevennes*.

Genabum, opp. Galliae. *Orléans*.
Geneva.

Genusus, fluv. Macedoniae.

Gergovia, Bojorum & Arvernorum;
urbes Galliae. Rudera postero-
ris in monte *Gorgoie*. D'Anv.

Germania.

Getuli, pop. Africae.

Gomphi, opp. Thessaliae. *Confi*.

Gorduni, pop. Belgii. *Ganda-*
vensis. Al. *Ceux de Courtray*.
Incertum.

Grajoceli. *vide* Garoceli.

Grudii, Nerviorum clientes, pop.
Belgii. *Ceux de Bruges*. Al.
de Louvain. Terre de Groude.
D'Anv.

H.

Haliacmon, fluv. Macedoniae.

Harudes, pop. German. Nescitur.

Helvetii. *Les Suisses*.

Helvii, pop. Galliae. *Le Pays*
de Vivarez.

Heraclea Sentic, oppid. Mace-
doniae.

Hercynia silva, in Germania.
Forêt de Bohême et de la Saxe.
Olim multo amplior.

Herminius, mons Lusitaniae.
Monte Armino. Al. Monte della Sirella.
 Hibernia.
 Hippo, urbs Africae. *Bona.*
 Hispalis, urbs Hispan. Baet. *Sevilla.*
 Hispania.

I.

Iacetani. *vide* Lacetani.
 Iadertini (*sive* Hiadertini), Iadera, urbs Illyrici. *Zara.*
 Iberus, fluv. Hispan. Tarracon. *Ebro.*
 Iccius *sive* Itius portus, oppid. Galliae. *Vissent, sive Wasant. Al. Calais.*
 Igilium. *Il Giglio. l'Isle du Lys, in mari Tyrrheno.*
 Iguvium, urbs Umbriae, in Italia. *Gubio.*
 Ilerda, urbs Hispan. Tarracon. *Lerida.*
 Illurgavonenses, pop. Hispan. prope Iberum.
 Illyricum. *Sclavonia, Dalmatia etc.*
 Ilurgis, opp. Hispan. Baet. *Illora.*
 Issa, insula maris Illyrici. *Lissa. Italia.*
 Italica, urbs Hispan. Baet. Unde Italicensis. *Sevilla la veja. Al. Alcala del Rio.*
 Ityraea *sive* Ituraea, reg. Palaestinae.
 Iura, mons Galliae. *Le Mons Jura.*

L.

Lacetani, pop. Hispan. sub Pyrenaeis.
 Larinates, Larinum, urbs Italiae. *Larino.*
 Larissa, urbs Thessaliae. *Larizza.*
 Latobriges *sive* Latobrigi. Nescitur. *Dans le Brisgau. Al. à Lausanne. Al. dans le Valais.*
 Lemannus lacus. *Le Lac de Genève.*
 Lemonum. *vid. Limo.*
 Lemovices, pop. Galliae. *Le Limosin.*
 Lemovices Armorici. *Ceux de St. Paul de Léon.*
 Lenium, opp. Lusitan. Nescitur.
 Lepontii, incolae vallis Leontinae, inter Alpes. *Val Leontina.*

Leptis, oppid. Africae. *Lebeda sive Lempta.*
 Levaci, pop. Belgii. Incertum.
 Leuci, pop. Galliae Belgicae. *Le Toulous.*
 Lexovii, pop. Galliae. *Lisieux en Normandie. Le Lieuvin.*
 Liburni, pop. Illyrici.
 Ligeris, fluv. Galliae. *La Loire.*
 Lilybaeum, promont. Siciliae. *Capo Coco. Al. Capo di Boeo.*
 Limo *sive* Limonum, postea Pictavis, urbs Gall. *Poitiers.*
 Lingones, pop. Galliae. *Ceux de Langres.*
 Lissus, urbs Macedoniae. *Alessio.*
 Lucani, pop. Italiae.
 Luceria, urbs Italiae. *Lucera.*
 Lusitania, *Portugal.*
 Lutetia Parisiorum. *Paris.*

M.

Macedonia.
 Magetobria *sive* Amagetobria urbs Galliae. Incertum. *vid. Annot. ad B. G. 1, 31.*
 Malaca, urbs Hispan. Baet. *Malaga.*
 Mandubii, pop. Gall. *vide* Alesia. *L'Auxois en Bourgogne.*
 Marcomanni, popul. Germaniae. *Mark. Al. Bohemia.*
 Marrucini, populi Aprutii, in Italia.
 Marsi, pop. Italiae. *Ducato de Marsi.*
 Massilia, urbs Galliae. *Marseille.*
 Matisco, urbs Galliae. *Mâcon.*
 Matrona, fluv. Galliae. *La Marne.*
 Mauretania, reg. Africae. *La Barbarie. Fez et Marocco.*
 Mazaca, urbs Cappadoc. *Tisaria.*
 Mediomatrices. *Ceux de la Lorraine.*
 Medobrega, urbs Lusitan. *Armenia.*
 Meldae. *Ceux de Meaux. Sed creditur corruptum ex Belgae.*
 Melodunum, oppid. Galliae, supra Lutetiam. *Melun.*
 Menapii, pop. Germaniae, in ora Flandriae maritima. Nomen populi substitit sub Francis in pago *Menapisco.* Olim late Rhenum inter et Scaldim habitant, dein Brabantiae partem borealem tenuere.
 Messina, urbs Siciliae. *Messina.*

Metiosedum, oppid. Galliae ad Sequanam infra Lutetiam. *Corbeil*. potius *Meudon*.

Metropolis, urbs Thessaliae, inter Pharsalum et Gomphos.

Mytilenae. Al. *Mitylène*, urbs Lesbi ins. *Metelin*.

Mona, insula Man. Al. *Anglesey*, minus recte.

Morini, i. e. maritimi, pop. Galliae. *Ceux de Terrouanne en Artois et du Boulonois*.

Mosa, fluv. Galliae Belgicae. *La Meuse*.

Munda, urbs Hispan. *Monda*. Al. *Monda la vieja*.

N.

Nabataei, pop. Arabiae.

Nannetes, pop. Galliae. *Ceux de Nantes*.

Nantuates, pop. Galliae. Incertum. *L'occident du Valais*.

Narbo, urbs Galliae. *Narbonne*.

Naupactus, urbs Aetoliae. *Lepanto*.

Neapolis. *Napoli*, urbs Italiae.

Neapolis, urbs Africae, inter Clupeam et Adrumetum.

Nemetes, pop. German. *Ceux de Spire*.

Nemetocenna, oppid. Belgii. Incertum. *Quibusdam Arras*.

Nervii. *Ils occupoient le Hainaut et depuis Tournai jusqu'à la mer. Le port du tractus Nervicanus étoit gardé par la milice Nervienne*.

Nicopolis, oppid. Armeniae min. *Gianich*. Al. *Chiormé*.

Nilus, fluv. *le Nil*.

Nitiobriges. pop. Gall. *d'Agenois*.

Noricum sive Norëja, urbs Germaniae. *Nuremberg*. Incertum.

Noricum Regnum, ubi est Austriae pars, Salisburgum, Stiria, Carinthia.

Noviodunum Aeduorum. *Nevers*.

Noviodunum Belgarum. *Noyon*.

Noviodunum Biturigum. *Neufy* sive *Neufey*, potius *Nouan*. D'Anv.

Noviodunum Suessionum. *Soissons*.

Numidae, pop. Africae.

Nymphaeum, promontorium Macedoniae, in confinibus Illyrici,

O.

Obucula, oppid. Hispan. Baet. Incertum.

Ocelum, oppid. Alpinum Galliae. *Exilles*. Al. *Oulx*, rectius *Uxau*.

Octodurus, oppid. Helvet. *Martenach*; *Martigny*, *St. Maurice*.

Octogesa, oppid. Hispan. Tarracon. *Mequinenza*.

Orchomenus, oppid. Boeotiae. *Orcomeno*.

Oricum, oppid. Epiri. *Orco* sive *Orcha*.

Oscenses, pop. Hispan. Tarracon.

Osismii, pop. Galliae. *Quimper et Léon*. *Treguier et S. Brieu*. D'Anv.

P.

Faemani. *Ceux de Pemont*, in territorio Leodiensi. Inde medio aevo *Famenna*, vel *Falmena*, hodie *Famenne* vel *Famine*. D'Anv.

Palaepharsalus. *vide Pharsalus*.

Palaeste, oppid. Epiri, prope Orium.

Parada, oppid. Africae, non longe ab Utica.

Paraetonium, urbs Afr. marit. *Alberton* sive *Berton*.

Parisii. *l'isle de France*.

Parthi, pop. Asiae.

Parthini, pop. Macedoniae.

Peligni, pop. Italiae, in Aprutio.

Pelusium, urbs Aegypti. *Belbais*.

Pergamus, urbs Mysiae. *Pergamo*.

Petra, oppid. Macedoniae.

Petrocorii, reg. Galliae. *le Perigord*.

Pharsalus, urbs Thessaliae. *Farsa*.

Pharus, olim insula Aegypti. *Farrion*.

Picenum, reg. Italiae. *La Marca d'Ancona*.

Pictones, pop. Galliae. *Le Pays de Poitou*.

Pirustae, pop. Illyrici. *Albanesi*. Incertum.

Pisaurum, urbs Umbriae in Italia. *Pesaro*.

Pleumosli, pop. Belg. circa Tornacum. Incertum.

Pontus, reg. Asiae, ad mare Euxinum.

Posthumiana castra. *vide Castra*,

Preciani, pop. Galliae. *Precins.*
Incertum.

Provincia Romanorum. *La Pro-*
vence.

Ptolemais, alias *Acon*, urbs Sy-
riae. *St. Jean d'Acre.*

Pyrenaei montes.

R.

Ravenna, urbs Italiae. *Ravenna.*

Rauraci, pop. Helvetiis finitu-
mus. *Ceux de Bâle.*

Rhedones, pop. Galliae. *Ceux*
de Rennes en Bretagne.

Remi, pop. Galliae. *Le Remois.*

Rhenus, fluv. *Le Rhin.*

Rhodanus, fluv. Galliae. *le Rhône.*

Rhodii. *Ceux de Rhodes.*

Roma,

Ruspina, urbs Africae marit.
Soura. Sahaleel, Shaw.

Ruteni, pop. Galliae. *La Rouer-*
gue, le Rhodais,

S.

Sabis, fluv. Belgii. *Sambre.*

Saguntini, pop. Hispan. Tarra-
con. *Morvedro.*

Salona, urbs Dalmatiae. *Salona.*
Al. Spalatro.

Salsum, fluv. Hispan. Baet. *Rio*
Salado. sive Guadajos.

Samarobriva, pagus Galliae Bel-
gicae. *Amiens.*

Santonès, pop. Galliae. *La Sain-*
tonge.

Sardinia, insula. *Sardegna.*

Sarsura, oppid. Africae. *Surseff,*
Shaw.

Sarunetes. *Sargans.*

Scaldis, fluv. Belgii. *L'Escaut;*
Schelde.

Seduni, pop. Galliae. *Le haut*
Valais,

Sedusii, pop. German. Nescitur.

Segni, pop. Belgii. Ubi hodie
Ciney vel Chiney. D'Anv.

Segontiaci, Britanni. Incertum.

Segovia, urbs Hispan. Baeticae;
Segovia la menor.

Segusiani, pop. Galliae. *Le*
Lyonnais.

Senones, pop. Gall. *Le Senonais.*

Sequana, fluv. Galliae. *La Seine.*

Sequani, pop. Galliae. *La Fran-*
che Comté,

Sesuvii, pop. Galliae. *Ceux de*
Seez. Incertum.

Sibuzates, pop. Galliae. *Le Pays*
de Buch. Incertum.

Sicilia, insula.

Sicoris, fluv. Cataloniae. *Segre.*

Sigambri sive Sicambri, pop. Ger-
maniae. Nescitur. *Pays entre*
la Sieg et la Lippe.

Silicensis, fluv. Hispan. Baet. *Rio*
de las Algamidas. Al. creditur
corruptum ex *Singuli*; *Xenil.*

Sotiates vel Sontiates, pop. Gall.
Sotz, Le Pays d'en cour d'Atre.

Suessiones, pop. Galliae. *Le*
Soissonnois.

Suevi, pop. German. *Schwaben.*

Sulcitani, pop. Sardiniae.

Sulmo, urbs Italiae. *Sulmona.*

Syria.

T.

Tamesis, fluv. Britann. *Thames.*

Tarbelli, pop. Galliae, prope Pyre-
naeos montes. *Ceux d'Ays et de*
Bayonne au Pays de Labourd.

Tarracina, oppid. Italiae.

Tarraconenses, Tarraco, urbs
Hispan. *Tarragone.*

Tarsus, urbs Ciliciae. *Tarso.*

Tarusates, popul. Galliae. *Le*
Teursan. Incertum.

Tauris, insula in mari Illyrico.
Nescitur.

Taurois, castellum prope Massi-
liam. B. C. 2, 4.

Tectosages, *cide Volcae.*

Tegea, oppid. Africae. Nescitur.

Tenchtheri, pop. Germ. Nescitur.

Tergestini, *Ceux de Trieste.* In
confinibus Istriae et Carnorum.

Teutoni, pop. German. *Teutsche.*

Thabena, urbs Africae.

Thapsus, oppid. Africae marit.
Thebae, urbs Boeotiae. *Tiba*
sive Stibes.

Thessalia, regio Macedoniae.

Thurii sive Turii, pop. Italiae;
Torre Brodogneto.

Tigurinus pagus, *Canton de Zu-*
rich. Al. *Ceux d'Avenches,*
de Fribourg et d'Orbe, respice
ad B. G. 1, 27.

Tisdra sive Tisdrus, urbs Afri-
cae. *Cairoan, Jemme, (Schavio)*
Shaw.

Tolosates, pop. Galliae. *Ceux de Toulouse.*

Tralles, urbs Asiae min. in Lydia. *Chora.* potius *Sultan hissar.*

Treviri. *Le Trevirois; ceux de Treves.*

Triboces sive Triboeci, popul. Germaniae. *Alsacc.*

Trinobantes, popul. Britanniae. *Middlesex.*

Tulingi, pop. Germ. Incertum.

Turinus ager. *vide Thurii.*

Turones, pop. Galliae. *La Touraine.*

V.

Vacca, opp. Africae. *Beja vel Monzil Heire, Shaw.*

Vahalis sive Walis, fluvius, pars Rhemi. *Wael.*

Vangiones, pop. German. *Worms.*

Varus, fluv. Galliae. *Le Var.*

Ubii, pop. Germaniae. *Ceux de Cologne.*

Ucubis, oppid. Hispaniae. Baet. *Lucubi.*

Velauni, pop. Galliae. *Le Velai.*

Vellaunodunum, opp. Gall. *Auxerre.* Al. *Casteau Landon.*

Al. *Villeneuve en Lorraine.* Al. *Veron.* potius *Beaune.* D'Anv.

Velocasses *vide Bellocassi.*

Veneti, pop. Galliae. *Vannes en Bretagne.*

Ventisponte, oppid. Hispaniae. Nescitur.

Veragri, pop. Galliae. *Le Pays de Gavot.* Al. *Chablois.* potius *la partie mérid. du Valais.*

Verbigenus sive Urbigenus, pagus pop. Helvet. *Le Pays à l'en-*

tour d'Orbe. potius *le Pays de Soleure.*

Veromandui, pop. Galliae. *Le Vermandois.*

Versaonenses. *vide Ursao.*

Vesontio, urbs Galliae. *Besançon.*

Vettones, pop. Hispan. *Extremadura.*

Vibo ad fretum, oppid. Italiae, prope fretum Siculum.

Vienna, urbs Galliae Narbonensis. *Vienne en Dauphiné.*

Ulia, opp. Hisp. Baet. *Monte mayor.* Al. *Vaena.* Al. *Velia.*

Unelli, pop. Galliae. *Le Côtentin,* ab opp. *Constantia.*

Vocates, pop. Galliae, in finibus Lapurdensium. *Buchs.* Incert.

Vocontii, pop. Galliae. *Ceux de Die en Dauphiné, et de Vaison au Comtat de Venaissin.*

Vogesus sive Vosegus. *Les Vosges.*

Volcae Arecomici et Tectosages, pop. Galliae. *Le bas et le haut Languedoc.*

Ursao, oppid. Hispan. Baet. *Osuna.*

Usceta, opp. Afr. Nescitur.

Usipetes, popul. Germaniae. Incertum.

Utica, urbs Africae. *Biserte.*

Uxellodunum, oppidum Galliae. *Quibusdam Issoudon.*

X.

Xantones. *vide Santones.*

Z.

Zama, urbs Africae. *Zamora.*

Zeta, urbs Africae marit. *Zerbi.* *Menzil, Shaw.*

Ziela sive Zela, urbs Ponti.

